

R.Rimantienė **AKMENS
AMŽIUS
LIETUVOJE**

Recenzavo ist. m. kand. M. MICHELBERTAS
Redagavo ist. m. kand. A. TAUTAVIČIUS

PRATARMĖ

Lietuva palyginti vėlai (tik X tūkstantmetyje pr. m. e.) sulaukė gyventojų, bet vis dėlto jau galima kalbėti apie jos aštuonių tūkstančių metų akmens amžiaus istoriją. Tas ilgas laikotarpis įvairus ir sudėtingas, tačiau neatitrūkęs nuo visos Europos istorijos. Lietuvos gyventojai labai greitai perimdavo visa, kas pažangu ir pritaikoma jų sąlygoms. Šis pajūrio kampelis nebuvo įvairių kultūrų bei genčių kryžkelė: pamažu besiklostančios vietinės tradicijos dėjo baltų kultūros pamatus.

Atkurti istorinę akmens amžiaus panoramą — sunkus uždavinys. Lieka dar daugybė neaiškių dalykų, tačiau, palyginę mūsų žinias nors ir prieš dvidešimt metų, matysime didžiulę pažangą. Šiandien konkretūs dokumentai — archeologinė medžiaga — nušviečia nemaža klausimų, į kuriuos anksčiau tik spėliojimais galėjome atsakyti. Remiantis etnografiniais palyginimais, įmanoma kalbėti apie ūkio, santykių su kaimynais, visuomeninės organizacijos, meno, pasaulio sampratos raidą. Be to, nežinia, ką slepia dar neištirti paminklai ir kokį kultūros istorijos paveikslą galėsime atskleisti po kelių dešimčių metų.

Knygos struktūra nesudėtinga. Po trumpos tyrinėjimų apžvalgos akmens amžius nagrinėjamas, suskirstytas į keturis periodus — paleolitą, mezolitą, ankstyvąjį bei vidurinį neolitą ir vėlyvąjį neolitą. Aptariama kiekvieno periodo kultūros, sritiniai skirtumai. O bendrieji laimėjimai siejami su visu laikotarpiu. Skyrių pradžioje apžvelgiama Vidurio Europos šiaurės nagrinėjamas laikotarpis bei jo kultūros, supažindinama su įvairiais požiūriais į jas, skaitytojui siūlomas atrodantis priimtinausias. Tai įvadas į pagrindinę — Lietuvos — medžiagą, kad ją būtų galima sąmoningai įvertinti. Tekstą papildo schemas.

Kaip kiekvieno laikotarpio istorija, ir ši neįmanoma be susistemintos ir datuotos dokumentacijos. Todėl pirmiausia apibūdinami reikšmingiausi kiekvienos kultūros dirbinių tipai, kurie sudarė pagrindą ją skirti ir pasekti istorinę raidą. Ir pati teritorija, ir atskirų laikotarpių paminklai ištirti nevienodai. Bet stengėmės, kad visi skyriai būtų maždaug vienodos struktūros, atsakytume į svarbiausius klausimus, o skaitytojui būtų lengviau palyginti įvairių laikotarpių duomenis. Taigi norėjome vesti jį į pagrindinį knygos tikslą — pasekti lietuvių tautos priešaušrį — baltų susidarymą.

Dalies medžiagos teko atsisakyti. Neaprašinėjome paminklų — palikome tai monografijoms bei straipsniams. Svarbiausia literatūra apie juos nurodyta tekste, o pagrindinės vietovardžių lytys — rodyklėje (p. 337 ir kt.).

Knyga parengta Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos instituto archeologijos skyriuje. Santrauką į vokiečių kalbą iš-

vertė Irena Vladimirovienė. Fotografavo Kazimieras Vainoras ir tyrinėjimų vadovai, iliustracijas spaudai parengė architektė Virginija Gudauskaitė ir autorė.

Nuoširdžiai dėkoju visiems bendradarbiams, darbu bei patarimais padėjusiems gerinti knygą. Ypač esu dėkinga istorijos m. kand. Adolfui Tautavičiui, redagavusiam darbą ir davusiam daug vertingų patarimų, recenzentui doc. Mykolui Michelbertui, doc. Gintautui Česniui, daug pagelbėjusiam nagrinėjant antropologijos klausimus, geografui Rimvydui Kuskui už jo naujų paleogeografinių tyrimų duomenis.

TYRINĖJIMŲ APŽVALGA

Iki XIX a. akmens amžiaus radiniai, daugiausia tik akmeniniai kirvukai, liaudyje vadinami Perkūno kulkomis, į dvarų bei kai kurių įstaigų rinkinius patekdavo kaip retenybės. Pirmasis tikrąją jų prasmę atskleidė Lietuvos istorijos tyrinėtojas Teodoras Narbutas (T. Narbut, 1784—1864) (271, p. 367, lent. V : 34). Jo nuomone, tai „seniausių mūsų krašto gyventojų, dar geležies nepažinojusių, palikimas“. Tuo metu Europoje kaip tik buvo pasiūlyta trijų periodų sistema (J. F. Danneil, C. Th. Thomsen), pagal kurią visa archeologinė medžiaga suklasifikuota į akmens, žalvario ir geležies periodus. Abejotina, ar ta sistema paveikė T. Narbutą — greičiau jo požiūris plaukė iš romantiškos grožinės literatūros.

Tikrąją akmens amžiaus tyrinėjimų pradžią reiktų laikyti Eustachijaus Tiškevičiaus (E. Tyszkiewicz, 1814—1873) veiklą. Jis rinko radinius, kaip pats yra sakęs, ne kokiais keistenybių kolekcijai, o norėdamas juos sistemingai mokliškai sutvarkyti. Jo buvęs privatus rinkinys sudarė 1856 m. įsteigto viešo archeologijos „Senienų muziejaus“ Vilniuje pagrindą. Akmens amžiui čia atstovavo tik akmeniniai gludinti kirvukai, dauguma iš nežinomų radimo vietų. E. Tiškevičiaus darbas „Žvilgsnis į vietinius archeologijos šaltinius“ (404), išleistas 1842 m. Vilniuje, yra Lietuvos archeologijos mokslo pradžia. Autorius aprašė įvairias radinių rūšis, tarp jų ir akmeninius kirvukus, ir akcentavo, kad tai „įdomiausias archeologinės senienos, prie kurių dera atskirai sustoti“. Nors trijų periodų sistema jam buvo pažįstama, tačiau dar nedrįso ja pasikliauti. Tik 1850 m. išėjusioje knygoje „Archeologiniai dailiųjų amatų... tyrinėjimai“ (405) E. Tiškevičius ją jau sąmoningai buvo priėmęs. Čia jis aprašė ir pirmą raginį akmens amžiaus kirvuką, nurodydamas, jog „jis vartotas anksčiau, negu išrasti metalai... Panašūs daiktai viso pasaulio rinkiniuose priskiriami prie rečiausių ir seniausių“. E. Tiškevičius jau mėgino nušviesti ir to meto žmonių gyvenimo būdą — jie buvę klajokliai, gyvenę būriais, gyventojų Lietuvoje buvę maža. Jo nuomone, archeologija turinti užpildyti istorijos spragas. Pripažindamas, kaip svarbu archeologui gebėti išivaizduoti, jis taip pat pabrėžė, kad per daug fantazuoti negalima, nes vienintelis mokslo tikslas yra tiesa. E. Tiškevičius ne tik gerbė tas senienas, bet ir priėjo išvadą, jog šiuose kraštuose gyvenę ne kokie barbarai, o aukštos kultūros žmonės, turėję meninių savybių.

Ta pačia atsitiktine medžiaga — akmeniniais kirvukais — savo darbuose tegalėjo remtis ir kiti XIX a. antrosios pusės tyrinėtojai. Iš jų minėtinas Juzefas Ignacas Kraševskis (J. I. Kraszewski, 1812—1887), kuris knygoje „Slavų dailė“ (231) akmens dirbinius suskirstė į 19 skyrių (nors čia pateko ir ne tik akmens amžiaus

senienų). Gamtininko akimis į akmeninius kirvukus mėgino žvelgti Tartu universiteto profesorius Konstantinas Grevinkas (C. Grevink, 1819—1887), griežtai atmetęs visus be metriku radinius. Todėl į jo darbus labai maža kirvukų iš Lietuvos ir pateko (145—148; 360). K. Grevinkas bandė nustatyti akmens amžiaus laikotarpio trukmę, nesvetimi jam buvo ir romantiški spėliojimai apie akmeninių kirvukų paskirtį. Jis pirmasis paskelbė kone šimtmetį gyvavusią tezę, kad Pabaltijyje, prieš įsikuriant lietuviams, nuo amžių gyvenusios suomių gentys. Ne ką daugiau akmens amžiaus tyrinėjimams davė ir Konstantinas Tiškevičius (K. Tyszkiewicz, 1806—1868) darbu „Apie pilkapius“ (406), kur apie akmens amžių kartojo tik kitų nuomones.

Pirmasis daryti etnines išvadas mėgino suomių tyrinėtojas Johanas Reinholdas Aspelinas (J. R. Aspelin, 1842—1915) Helsinkyje išleistame darbe „Šiaurinių finougrų senienos“ (16). Kaip ir kiti, jis naudojosi atsitiktinai surinktais radiniais ir pagal juos stengėsi skirti kultūrinės sritis: baltišką lietuvišką, suomišką ir šiaurės Rusijos. Iš J. R. Aspelino aprašymų ir pavyzdžių matyti, kad į baltišką lietuvišką sritį jis įjungė ir Rytų Prūsiją, net Ukrainos dalį iki Kijevo apylinkių, taip pat Vitebsko, Minsko, Borisovo, Naugardo apylinkių ir, žinoma, Latvijos bei Estijos radinius*.

Visų šių tyrinėtojų nuopelnas tas, kad jie paskelbė Lietuvos medžiagą ir įvertino ją kaip akmens amžiaus palikimą. Juos labai varžė radinių vienpusiškumas ir negausumas, nors nuolat pastebime tendenciją išsiveržti iš šių kaustančių rėmų. Tačiau tai buvo neįmanoma, kol patys tyrinėtojai neišėjo į laukus.

Antrasis etapas — gyvenviečių ieškojimo periodas. Maždaug tuo pačiu metu — aštuntajame XIX a. dešimtmetyje — prasidėjo šie darbai ir rytų, ir vakarų Lietuvoje, tik sąlygos jiems buvo skirtingos. Po 1863 m. sukilimo uždarius archeologinę komisiją, gyvenviečių ieškojimu rytų Lietuvoje rūpinosi tik vienas kitas mėgėjas. Pradininku reikia laikyti lenkų etnografą Zigmuntą Gliogerį (Z. Gloger, 1845—1910), kuris 1871, 1872 ir 1899 m., plaukdamas laiveliu Nemunu, tarp Druskininkų ir Jurbarko rado keliasdešimt akmens amžiaus stovyklų ir aprašė jas (139, p. 97—124; 140, p. 30—84, 248—305; 141, p. 7—94). Rinkinius Z. Gliogeris išsivežė į Lenkiją, jo dvare juos matė ir aprašė Eduardas Volteris (465). Vėliau jie teko Mokslų Akademijai Krokovoje (389, 1920, p. 66; 1923, p. 187). Ilgą laiką bent jau lenkų archeologinėje literatūroje šie radiniai atstovavo Lietuvos akmens amžiui.

Nuodugniau akmens amžiaus stovyklas pietų Lietuvoje nuo 1883 m. iki mirties registravo ir radinius rinko tuo metu Nočioje gyvenęs didelis šio darbo entuziastas Vandalinas Šukevičius (W. Szukiewicz, 1852—1919). Pats sakosi: „... pradėjau, neturėda-

* Beje, didelė dalis šių atsitiktinai rastų kirvelių priklausė jau žalvario ar net ankstyvajam geležies amžiui.

mas tąkart būtinų žinių, ir ilgai net abejoju, ar be „pašaukimo“ turiu teisę imtis tokio svarbaus uždavinio, tačiau galiausiai mano abejones išsklaidė įsitikinimas, kad, rankiodamas išsimėčiusias senienas, atlieku savo pareigą, nes neleidžiu joms sunykti“ (369, p. 3). V. Šukevičius ne tik pats rinko, bet ir pirkto iš vietinių žmonių, ypač vaikų. Todėl jo rinkinys, kad ir didelis, dabar saugomas Vilniuje Lietuvos istorijos ir etnografijos muziejuje, yra tik labai apytikriai metrikuotas, nors V. Šukevičius registravo paminklus, sudarė žemėlapi, aprašė stovyklų vietas (369—373; 587). Didžiausias nuopelnas, kad jis parodė, jog Lietuvoje, kaip ir kituose kraštuose, esama daugybės akmens amžiaus paminklų, surinko tai, kas tikrai būtų žuvę, ir pažymėjo tolesnio darbo vietas. Remiantis naujausiais tyrinėjimais, jo rinkiniu galima naudotis kaip papildoma medžiaga. Dalis V. Šukevičiaus surinktų daiktų pateko ir į Ermitažą Leningrade, Maskvos valst. istorijos muziejų, Krokuvos Mokslų Akademijos muziejų, šiek tiek — į Jogaillos universiteto antropologijos rinkinį (389).

Atsitiktiniai keliautojai mėgėjai akmens amžiaus dirbinių iš Lietuvos gabendavo į įvairius muziejus. Pvz., M. Malachovo (517, p. 16) rinkinys iš Baltaiškių yra patekęs į Leningrado Petro I archeologijos ir etnografijos muziejų. Radinių iš Trakų ir Varėnos rajonų Ermitažui yra atvežęs dailininkas N. Rerichas. Prie Žeimenio ežero akmens amžiaus radinius yra rinkęs V. Kaširskis (557, p. 250).

Tuo pat metu Žemaitijoje darbavosi žinomas lietuvių archeologas, etnografas ir dailininkas Tadas Daugirdas (1852—1919). Jis ypač kruopščiai fiksavo akmens amžiaus ir kitų paminklų vietas: nuo 1881 m. rašė tyrinėjimų dienoraščius (82), kuriuose yra net tikslūs stovyklų planeliai, radinių aprašai. Akmens amžiaus stovyklomis pradėjo domėtis nuo 1884 m., tačiau daug daugiau, kai 1908 m. persikėlė į Kauną, padovanojo savo rinkinį Miesto muziejui ir tapo muziejaus vedėju. Tuo metu ne kartą T. Daugirdas yra plaukęs (svarbiausios 1908 ir 1909 m. kelionės) Nemunu bei Nerimi laiveliu su Liudviku Kšivickiu (L. Krzywicki, 1859—1941) ir vienas, aprašinėjęs stovyklas ir rinkęs radinius. Dienoraščiuose paliko nemaža vertingų užrašų. Iš akmens amžiaus tėra paskelbęs vieną apibendrinamąjį straipsnį apie kirvukus (83, p. 3—20) ir porą populiarių straipsnelių „Varpe“ (39, p. 170, 171; 40, p. 185—188).

XIX a. pabaigoje akmens amžiaus stovyklos bei radiniai įtraukti į Vilniaus, Gardino ir Kauno gubernijų archeologinius žemėlapius (532—534), kuriuos sudarė Parengiamieji komitetai, ruošdamiesi Maskvos archeologų draugijos šaukiamiems archeologų kongresams (IX įvyko Vilniuje 1893 m., X — Rygoje 1896 m.). XX a. pradžioje radinius intensyviau ėmė kaupti Vilniuje įsikūrusios Lietuvių mokslo ir lenkų Mokslo bičiulių draugijos.

Organizuotesnis darbas vyko vakarų Lietuvoje, konkrečiau Kuršių nerijoje, tuomet priklausiusioje Rytų Prūsijai. Čia veikė dvi draugijos, kurios šalia kitų uždavinių rūpinosi ir archeologija,— tai „Gamtos-ekonominė draugija“ (įsteigta 1790 m.) ir Senovės draugija „Prūsija“ (įsteigta 1844 m.). Tarp kitų darbų jos kartais siūsdavo savo narius žvalgyti Kuršių nerijos paminklų, rinkti medžiagos ir net šiek tiek kasinėti. Radiniai buvo kaupiami draugijų muziejuose Karaliaučiuje ir skelbiami kasmetinėse draugijų ataskaitose. Dabar, kai per Antrąjį pasaulinį karą beveik visa medžiaga žuvo, iš tų ataskaitų galima susidaryti visai neblogą vaizdą. Deja, dalies vėliau paskelbtų radinių beliko apytikrės metrikos — Kuršių nerija (tačiau tai galbūt jau vėlesnių saugotojų aplaidumas). Garsiausi buvo trys to meto tyrinėtojai: Oto Tišleris (O. Tischler, 1843—1891), Adalbertas Becenbergeris (A. Bezenberger, 1851—1922) ir Emilis Holakas (E. Hollack, 1860—1924). O. Tišleris per ketverius metus yra išvaikščiojęs visą neriją — suregistravęs apie 100 puodų šukių lizdų ir buvo juos sužymėjęs smulkiame žemėlapyje. Metrikos labai išsamios ir kruopščios (399—403). O. Tišlerio darba tęsė A. Becenbergeris, kurio tyrinėjimai atspindi „Prūsijos“ draugijos ataskaitose; be to, jis yra parašęs ir apibendrinamąjį darbą apie Kuršių neriją ir jos gyventojus (34—37). Rūpinęsis Kuršių nerijos paminklų apsauga kaip paminklų inspektorius, o vėliau, mirus dr. Dethlefseni (Dethlefsen), perėmęs archeologinio žemėlapio rengimą, visą laisvalaikį tam skyrė mokytojas E. Holakas. 1894, 1896 ir 1898 m. jis lankėsi Kuršių nerijoje, tyrinėjo ją ir savo darbus skelbė spaudoje (172—175). Visi šie tyrinėtojai sukaupe daugybę duomenų, kuriais naudojasi ir dabartiniai archeologai.

Artėjant Pirmajam pasauliniam karui, tyrinėjimai priblėso, o per karą ir visai nerūpėjo. Po karo archeologiniai rinkiniai pateko į tris valstybes: Kuršių nerijos atsidūrė Vokietijoje, pietryčių Lietuvos — Lenkijoje, Lietuvoje beliko T. Daugirdo rinkinys, kurio tik nedidelę dalį sudarė akmens amžiaus radiniai. Ir Lenkijoje, ir Vokietijoje senieji Lietuvos rinkiniai menkai beaugo. O buržuazinės Lietuvos muziejai kaupė vis daugiau ir daugiau radinių, ypač pavienių akmeninių kirvelių ir kaulo dirbinių. Stovyklų radiniai tarp jų vis dar užėmė nedidelę vietą. Stovyklų žvalgymai tebebuvo privačios iniciatyvos reikalas. 1920—1924 m. prie Neries stovyklas žvalgė ir skelbė spaudoje Petras Tarasenka (1892—1962) (390—391). Nuo 1920 iki 1960 m. apie 500 akmens amžiaus paminklų yra išžvalgęs, sudaręs didelį rinkinį ir tyrinėjimų dienoraščiuose aprašęs akademikas Konstantinas Jablonskis (1892—1960) (184).

Tačiau trečiajame dešimtmetyje dar nebuvo savų kadro medžiagai apibūdinti. Todėl 1923 m. į Lietuvą buvo pakviestas tarybinis archeologas Aleksandras Spicynas (1858—1931), kuris parašė ir 1925 m. Kaune išspausdino darbą „Lietuvos senienos“

(558, p. 112—171). Laikotarpį iki vėlyvojo neolito teko apibūdinti remiantis kaimyninių kraštų duomenimis — savų trūko. Ilgą laiką „Lietuvos senienos“ buvo vartojama kaip pagrindinis Lietuvos archeologijos vadovėlis. Tačiau archeologinės medžiagos kaupėsi vis daugiau, tad iškilo reikalas suregistruoti ją vienoje vietoje, įtraukiant ir nuo Lietuvos atplėstus Klaipėdos ir Vilniaus kraštus. Tą darbą atliko P. Tarasenka savo knyga „Lietuvos archeologijos medžiaga“ su žemėlapiu (392).

Ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvos akmens amžiaus dirbinius sisteminti ėmėsi lenkų archeologas Vlodzimežas Antonevičius (Wł. Antoniewicz, 1893—1973). Jis paskelbė du straipsnius (13; 14). vieną leidinyje apie Vilniaus kraštą, kitą — kaip 1932 m. Leningrade vykusios Ketvirtinio laikotarpio tyrinėtojų konferencijos pranešimą (buvo išspausdintas ir lenkų kalba). Turėdamas po ranka Z. Gliogierio ir V. Šukevičiaus nesistemingus rinkinius, be to, šiek tiek susipažinęs su Kauno muziejaus rinkiniais, jis pamėgino įtraukti juos į to meto Vakarų bei Vidurio Europoje, ypač Lenkijoje, priimtą periodizacijos sistemą. Tai buvo didelis žingsnis į priekį, nors pačios medžiagos skelbimas neprašoko V. Šukevičiaus lygio. Ir jei nebūtų išlikę V. Šukevičiaus rinkinių, tai tos publikacijos maža ką mums bepadėtų. Be to, Lietuvos akmens amžiaus radinius šalia lenkiškųjų interpretavo ir kiti lenkų archeologai: Leonas Kozlovskis (L. Kozłowski, 1892—1944) (224), Stefanas Krukovskis (S. Krukowski, 1890) (233), Juzefas Koscewskis (J. Kostrzewski, 1885—1969) (215; 218) ir kt.

Išsamiau Kuršių nerijos paminklų medžiagą trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje tyrė vokiečių archeologai (nors vadinamąjį Klaipėdos kraštą, kuris 1923—1939 m. priklausė jau teisėtai savininkei — Lietuvai, jie traktavo kaip Rytų Prūsijos dalį). Ypač minėtina Vilhelmo Gertės (W. Gaerte, 1890—1958) monografija apie neolito keramiką, jo straipsniai ir knyga „Rytprusių archeologija“ (104; 105; 107). Daug išliekamosios vertės yra ir Karlo Engelio (C. Engel, 1895—1947) knygoje „Senprusių genčių proistorė“ ir kt. (97—99). Lietuvos medžiagą savo darbuose panaudojo ir kiti archeologai — Hugo Grosas (H. Groß, 1889—1968), Bolko Richthofenas (B. Richthofen, 1899—1983), Volfgangas La Bomas (W. La Baume, 1885—1971) ir kt.

Pačioje Lietuvoje naujai kai kuriuos akmens amžiaus klausimus apibendrinančių darbų tepasirodė ketvirtajame dešimtmetyje. 1935 m. tuometinis Kultūros muziejaus priešistorinio skyriaus vedėjas Jonas Puzinas (1905—1978) paskelbė Lietuvos archeologijos tyrinėjimų apžvalgą (289) ir straipsnį „Poledinio Lietuvos gyventojų kultūra“ (290, p. 281—287), kuriame pirmą kartą išsamiai aptarti visi muziejuose sukaupti akmens amžiaus kaulo bei rago dirbiniai. Stambiausiame J. Puzino apžvalginiam darbe „Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys“ (291) akmens amžiui negalėjo būti skirta daug vietos. Bet čia pirmą kartą nors

trumpai apibūdinami visos Lietuvos akmens amžiaus radiniai, suskirstyti į tris laikotarpius. Pabaltijo istorikus su šiuo darbu J. Puzinas supažindino Pirmojoje Baltijos istorikų konferencijoje Rygoje (292, p. 62—69). Plačiau tai jis nagrinėjo Kauno bei Vilniaus universitetuose skaitytose Lietuvos archeologijos kurso paskaitose. Tarp abiejų pasaulinių karų buvo sukaupta daug daugiau medžiagos iš stovyklų bei gyvenviečių, į didžiuosius muziejus surankiota nemaža radinių iš smulkių rinkinelių (pvz., mokyklų muziejėlių), kvalifikuotesni tapo žvalgomieji tyrinėjimai, ypač vidurio Lietuvoje panemuniais ir pietų Lietuvoje pamerkiais. Kitose Lietuvos dalyse naujų akmens amžiaus stovyklų neužregistruota greičiausiai tik todėl, kad apskritai šis darbas nebuvo organizuotas. Tačiau tuo laikotarpiu pasirodė, nors ir neplačių, bet kvalifikuotų akmens amžiaus medžiagos apibendrinimų, kuriais Lietuvos radiniai įėjo į Europos archeologiją. Apie vidurio Lietuvos paminklus parašytas vos vienas straipsnis (185). Iš gausybės pietryčių Lietuvos stovyklų taip pat tik viena Puvocių 1941 m. susilaukė išsamesnio straipsnio (186).

Po Antrojo pasaulinio karo prasidėjo organizuoti, sistemingi akmens amžiaus tyrinėjimai. Nuo 1948 iki 1960 m. juos vykdė Kauno dailės muziejaus pirmąsias bendruomenės skyrius, nuo 1953 m. iki pastarojo meto — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos instituto archeologijos skyrius ir Lietuvos TSR istorijos ir etnografijos muziejaus archeologijos skyrius.

Akmens amžiaus tyrinėjimo darbai pradžioje buvo tęsiami daugiausia tose srityse, iš kur jau sukaupta nemaža medžiagos, nors beveik nepaskelbta nei atskirų paminklų monografijų, nei apibendrinamųjų darbų.—tai vidurio ir pietryčių Lietuva. Apie pradėtus sistemingus tyrinėjimus įvairiose daugiausia Kauno apylinkių vietovėse gana plačiai informuota spaudoje (590; 189—192). Mėginta interpretuoti jau esamus senuosius V. Šukevičiaus radinius (32; 33), kol ir čia pradėta tyrinėti naujas gyvenvietes ir skelbti medžiagą (31). Tai suintensyvėjo tik po 1966 m. (193—195; 542).

1966 m. imta tyrinėti pajūrio paminklus, iš jų žymiausia — Šventosios gyvenviečių kompleksą. Tai nušviesta ne tik daugelyje smulkesnių straipsnių, bet ir dviejuose monografijos tomuose (305; 306). Antras didžiulis pajūrio paminklas tyrinėtas nuo 1974 iki 1978 m. Kuršių nerijoje prie Nidos (303; 304; 307).

Šiaurės rytų Lietuvoje, be kelių dar P. Tarasenos paskelbtų paminklų ir vienos 1942 m. tyrinėtos gyvenvietės (295; 540), iki 1975 m. tebuvo žinoma pavienių radinių. A. Girininkas pradėjo kasinėti prie Jaros ežero, Anykščių raj. (122—125); tyrinėjamas gyvenviečių kompleksas prie Kretuono ežero, Švenčionių raj. (80; 126; 127; 129—131; 133—135; 468), ir kt.

1973 m. darbai pradėti taip pat beveik nepažįstamoje Žemaičių aukštumos ežerų srityje — Šarnelėje, Plungės raj. (302; 121); Biržulio ežero apylinkėse toliau kasinėja A. Butrimas (63—67).

Pastaruoju metu plačiai panaudojami gamtos tyrinėjimų metodai, bendradarbiaujama su paleobotanikais, paleogeografais, laikotarpiui nustatyti taikomi žiedadulkių analizės ir radiokarboniniai datavimo būdai. Tai padėjo ne vien tiksliau apibrėžti paminklų chronologiją, bet ir atkurti to meto gyventojų aplinką, prieiti kai kurias kultūros istorijos išvadas. Daug dėmesio skirta stovyklų bei gyvenviečių topografijai (298; 541; 544), kuri pagelbsti archeologui ieškoti paminklų ir palengvina pirminį jų datavimą.

Trumpai akmens amžių apžvelgė Pranas Kulikauskas „Lietuvos archeologijos bruožuose“ (LAB, p. 34—86). Čia apibūdinta padėtis dar prieš didžiuosius akmens amžiaus gyvenviečių tyrinėjimus. Vėliau platesnio apibendrinimo susilaukė tik paleolito ir mezolito paminklai (296; 297; 543); knygoje ir straipsniuose daugiausia remtasi sistemingų tyrinėjimų medžiaga, taip pat mėginta įtraukti ir senąjį muziejinį palikimą. Paleolito bei mezolito paminklai nagrinėjami susietai su kaimyninių kraštų paminklais, ieškoma kultūrų kilmės ir ypatingas dėmesys kreipiamas į kultūrų tarpusavio santykius.

Tokiu keliu einama ir toliau analizuojant neolito palikimą, ypač pradėjus tyrinėti labai perspektyvius rajonus — šiaurinę Lietuvos dalį, kur susikerta įvairios neolitinės kultūros (128; 132; 466—468).

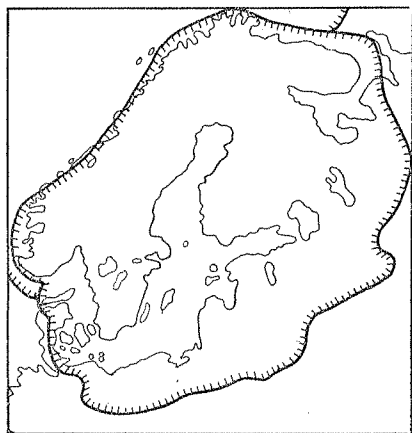
Nesiimame vertinti tų didelių laimėjimų, kurių pasiekta tyrinėjant akmens amžių vėlesniais metais, nes jais remiasi visa knyga. Reiktų tik pabrėžti, kad, pagilėjus tipologiniams ir chronologiniams tyrinėjimams, šie klausimai vis lengviau sprendžiami ir kartu atsiranda galimybių daugiau dėmesio kreipti į kultūrą, mėginti atkurti to laikotarpio gyvenimo visumą. Pastaruoju metu jau palyginti daug galime pasakyti apie akmens amžiaus žmonių visuomeninį ir namų ūkį, jų stovyklų bei gyvenviečių įrengimą, papuošalus ir meną, pasaulio sampratą, tikėjimus, bendravimą su kaimynais, jų socialinę organizaciją, net aptarti kai kuriuos antropologinius bei etninius klausimus, kurių svarbiausias tikslas turėtų būti pasekti, kaip susidarė baltai. Nieko dar nėra galutinai išaiškinta ir vargu ar tai įmanoma. Tačiau kiekvieno naujo paminklo tyrinėjimai visad įneša ką nors naujo į šį mokslo statinį. Net ir vienas kitas radinys su kruopščia metrika, patekęs į muziejus, dažnai gali būti prakalbintas.

PALEOLITAS

(X—IX tūkstantmetis pr. m. e.)

ĮVADAS

Kol gyventojų dar nebuvo, Lietuva, kaip ir visą Pabaltijį bei Alpių zoną, bent tris kartus buvo padengę milžiniški ledynai. Visi jie paliko pėdsakų, protarpiais atsekamų grėžiniais. Tarp-ledynmečiais buvęs labai šiltas ir palankus klimatas, ir žmonės, be abejo, būtų galėję gyventi šiose srityse. Tačiau jei ir buvo pasirodę, tai paskutinis apledėjimas būtų nušlavęs jų pėdsakus (pav. 1). O tuose plotuose, kurių nesiekė Skandinavijos ledynas, pastaruoju metu buvo rasta tarpledynmečio gyvenviečių pėdsakų net šiauriau 65 lygiagrečių šiaurės platumos (18, p. 181—197; 444, p. 3—13).

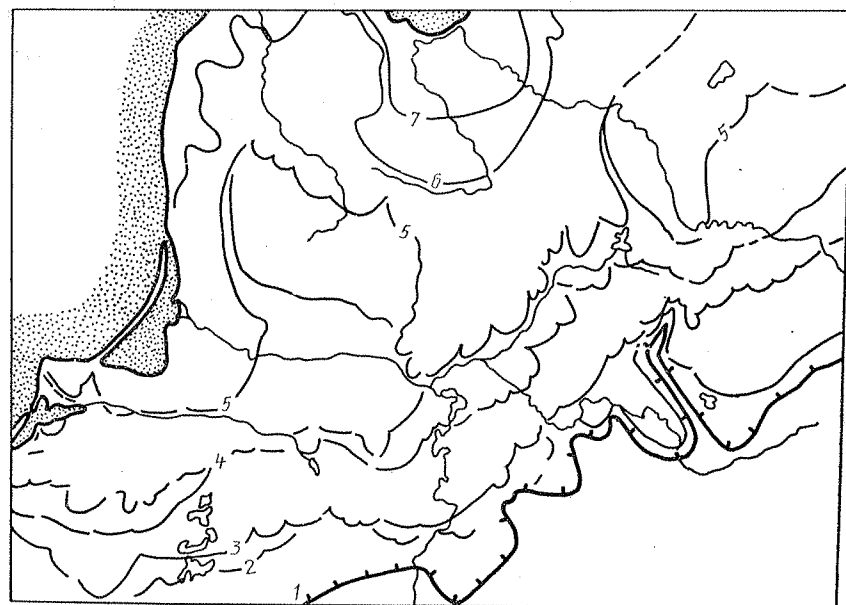

1 pav. Didžiausias ledynų paplitimas Šiaurės Europoje (51)

Suomijos, Suomų įlankos bei Leningrado srities uolienos. Paskutinis apledėjimas buvo silpnesnis už ankstesnius. Jo pakraštys toliausiai siekė Mozūrų ežerų sritį, Gardiną ir pietų Lietuvą. Tai vadinamoji šio apledėjimo Brandenburgo stadija, trukusi apie 30 tūkst. metų. Pakitus klimatui, ledynas laikinai buvo atsitraukęs į šiaurę nuo Lietuvos ribų ir vėl grįžo, tačiau buvusios Brandenburgo stadijos išplitimo nepasiekė. Susidarė nauja vadinamosios Pomeranijos stadijos moreninių gūbrių riba, nuo kurios jis jau galutinai ėmė trauktis iš mūsų teritorijos, daug kartų stabtelėdamas ir tuose ruožuose palikdamas moreninius gūbrius. Jie iš esmės ir suformavo dabartinį mūsų kraštovaizdį. Priskaičiuota daugiau kaip 10 tokių moreninių masių (508). Paskutinis apledėjimas literatūroje vadinamas gana įvairiai: Nemuno, Valdajaus, Vislos, šiaurės Lenkijos. Jo ribos beveik sutampa su dabartinėmis pietrytinėmis Lietuvos ribomis (pav. 2). Nuo galinių morenų ledynas ėmė trauktis apie 14 tūkst. m. pr. m. e., tačiau vien iš Lietuvos te-

ritorijos jam išslinkti prireikė maždaug 3000 m. (nuo šiaurės Lietuvos morenų ėmė trauktis maždaug XI tūkstantmetyje pr. m. e.). Dar ne tuoj susidarė sąlygos išikurti žmogui, nes prie tirpstančio ledyno išplito didžiulis vandens telkinys, palikęs visoje Lietuvoje krantų linijas 120—190 m aukštyje virš jūros lygio (19—21; 464, p. 144—149). Pamažu jis suskilo į atskirus prieledyninius ežerus, ir jų krantų linijos išliko 100, 80—90, 60—65 ir 40 m aukštyje virš jūros lygio. Aukščiausia Nemuno terasa taip pat yra 40 m aukščio virš jūros lygio, tad manoma, kad ši upė atsiradusi kaip tik tuo pirmuoju šaltuoju arktinio klimato (driaso I) laikotarpiu. Tada didžiojoje vidurio Lietuvos žemumos dalyje bei Kuršių marių srityje plytėjo prieledyninis ežeras, su kuriuo susiję didžiųjų Lietuvos upių senslėniai. Pranemuno vandenys įstro ir Priegliaus slėniais plaukė į Aistmares. Tuo metu augo tundrinė augalija.

Paskutinis ledynas (161; 162; 472) įslinko į Lietuvą trimis liežuviais iš skirtingų sričių. Todėl įvairiose Lietuvos dalyse randama nevienodos kilmės riedulių, pvz., vakarų Lietuvoje daug Švedijos bei Olando salų uolienų, o nėra iš Suomijos. Tuo tarpu šiaurės rytų Lietuvoje vyrauja rytų

2 pav. Galinės morenos Lietuvoje (P. Vaitiekūnas, 1969): 1 — paskutiniojo apledėjimo riba, 2 — Ziogelių (Frankfurto) stadija, 3 — Aukštaičių (Pomeranijos) stadija, 4 — pietų Lietuvos fazė, 5 — vidurio Lietuvos fazė, 6 — šiaurės Lietuvos fazė, 7 — Plienių fazė

Pirmasis atšilimas, vadinamasis **biolingo** laikotarpis, pastebėtas XI tūkstantmetyje pr. m. erą*. Jo sluoksnių žiedadulkių ana-

* Prie Merkio aptikti biolingo laikotarpio sluoksniai radiokarboniniu būdu datuoti $12\,715 \pm 395$ ir $11\,500 \pm 400$ m. nuo dabarties (460).

lizės metodais pavyko aptikti ne vienoje pietų bei pietryčių Lietuvos vietovėje (163; 498; 588), Kaliningrado srityje (153) ir daugelyje Vidurio Europos šiaurės vietovių (102). Šis atšilimas buvo dar menkas, mažai pakito ir augalija, tačiau jau paplito miškaturdrės, ežerų nuosėdose atsirado žaliųjų samanų bei kiminų ir šiek tiek vandens augalų. Tuo laiku ėmė tirpti palaidoti ledo luistai ir pirmą kartą per keletą metrų įdubo ežerai (113; 551). Baltijos baseine jau susidarė vadinamoji Pietų Baltijos biolingo jūra (555, p. 237—240). Jos pietinis krantas buvo daug toliau į šiaurę negu dabartinis. Į šią jūrą nutekėjo ir prieliedyninis ežeras, kurio krantų linijos buvo 40 m aukštyje virš dabartinio jūros lygio, ir pirmą kartą įsirėžė Lietuvos upės.

Tuo laikotarpiu galėjo pirmą kartą į Lietuvą užklysti medžiotojai. Olandijoje, Danijoje, Šlesvige—Holšteine visai panašiomis sąlygomis pasirodė pirmieji Hamburgo kultūros gyventojai (318, p. 134), medžioję šiaurės elnius. Lietuvoje to laikotarpio žmonių gyvenimo pėdsakų galima būtų ieškoti labiau į pietus nuo vidurio Lietuvos recesinės fazės morenų grandinės, ant III viršsalpinės upių terasos ir galbūt prie kai kurių termokarstinių ežerų. Pietų Lietuvoje jų galėtume tikėtis rasti žemiau apatinių žemyninių kopų sluoksnių, nes manoma, kad, pvz., Merkio baseino kopos galėjusios susiklostyti kaupiantis smėliams — zandrams — Pomeranijos (Aukštaičių) stadijoje (20, p. 48—56).

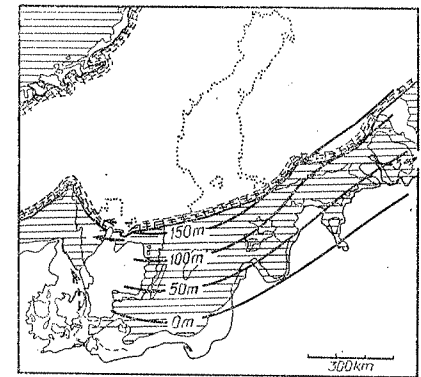
Biolingo ir po jo ėjusio atšalimo — vidurinio driaso — metu upių slėniuose susikauptė daugybė žvirgždų ir gargždų, sudariusių III viršsalpinę upių terasą 13—20 m aukštyje virš dabartinio upės lygio. Upių vandenis surinkdavo baseinas, kurį laiką susitvenkęs Nemuno žemupyje. Tačiau upių krantų linijos tesiekė 16—20 m absoliutaus aukščio (21, p. 23, 24). Vieni kiti apdirbti šiaurės elnių ragai, pasitaikę Kaliningrado srityje bei šiaurės Lenkijoje (241, p. 87—89; 149, p. 156; 151, p. 118—120; 152, p. 84), leistų manyti, kad panašių radinių, kuriuos paliko atsitiktiniai biolingo laikotarpio šiaurės elnių medžiotojų būreliai, galėtų pasitaikyti ir pietų Lietuvoje. Tada Hamburgo kultūros medžiotojai galėjo pasiekti ją plačia sausumine toli į šiaurę nutįsusia pakrante.

Mamutų klausimas retkarčiais vis iškyla literatūroje. Pasitraukus ledynams, šie didieji žolėdžiai klaidžiojo Lietuvos tundroje. Tai rodo nemaža jų kaulų visoje teritorijoje: Žemaitijoje — netoli Kvedarnos, Šilalės raj., Virvytės ir Pateklos santakoje, prie Kauno — Pajiesio ir Aleksoto šlaituose, Vilniuje — Smėlio gatvėje, Pavilnyje ir kt. Tačiau nei Lietuvoje, nei visame pietiniame Baltijos pajūryje nepasitaikė nė vieno apdirbto mamuto kaulo nei durklo. Be to, visi radiniai aptikti nebe pirmą kartą vietoje, o dažniausiai ryškiai paplautuose, įstrižai sluoksniuotuose graužuose. Manoma, jog ten, kur galėję pramisti tokie stambūs gyvūnai, galėję išsimaitinti ir žmonės. Galėję — tačiau nebūtinai gy-

venę. Tuo tarpu, atrodo, teisingiausia bus mintis, kad arba mamutai, žmonėms pasirodžius Pabaltijyje, jau buvo išmirę, arba atvykėliai tiesiog nemokėjo jų medžioti. Mamutų medžiotojai gyveno dideliais būriais ir pusiau sėsliai. Tai visiškai neatitinka pirmųjų Lietuvos gyventojų papročių.

Sąlygos nuolatopsigvyventi susidarė tikrai antrojo poledyninio atšalimo — aleriodo — metu. Įsikūrusių gyventojų jau neištūmė ir trečiasis atšalimas — driasas III. Aleriodo laikotarpis apėmė X tūkstantmetį pr. m. e. (9800—9200 m. pr. m. e.)*. Vidutinė metinė temperatūra buvo tik 6° žemesnė už dabartinę. Augo beržai, kai kur — net pušynėliai (498). Vasaros buvo drėgnokos ir gana šiltos, vidutinė liepos mėnesio temperatūra turėjusi būti +11—12°. Ežeruose tirpo palaidoti ledai, pakraščiuose klostėsi durpės, kurios aleriodo pabaigoje, ežerams smarkiau pradubus, pasidengė ežerinėmis nuosėdomis. Baltijos vietoje tyvuliavo gėlavandenis ledyninis Baltijos ežeras (pav. 3), nes iš ledų išsilaisvino pietų Skandinavija, kuri dar jungėsi sausuma su Danijos salynu; pietinis šio ežero krantas buvo daug toliau į šiaurę. Ežero lygis 20—22 m aukštesnis negu dabartinės jūros (161, p. 86). Lietuvos upės antrą kartą išigrauzė. Vėliau, šiltmečiui pasibaigus, slėnius užplūdė sąnašos, kurios nustojo kauptis 6—10 m aukštyje virš dabartinio upių vandens lygio, sudarydamos II viršsalpinę terasą. Ji susiklostė iš geležingų smėlių ir žvirgždų aiškiai subarktinių klimato sąlygomis. Su šia terasa siejasi ir viso Lietuvos upių tinklo pakitimas (19; 20; 470). Antroji terasa galėjo būti apgyventa jau antrojoje aleriodo pusėje. Ant jos Lietuvoje kaip tik aptinkama ankstyviausių stovyklų: Šilėlio 2-a, Eigulių 1-a stovyklų grupė ir kt. Tokios terasos pjūvyje matyti plonas smėlio sluoksnelis virš įstrižai dryžuoto geležingo graužo sluoksnio.

Ledynui paskutinį kartą stabtelėjus, Lietuvą vėl užplūdo klimato atšalimo banga — vėlyvasis driasas, kuris IX tūkstantme-

3 pav. Ledyninis Baltijos ežeras (M. Sauramo (327))

* Turimos radiokarboninės datos yra su gana didele paklaida. Pvz., Olandijoje apatinis aleriodo sluoksnis datuotas 10 610 ± 260 m. pr. m. e., o viršutinis 9250 ± 320 m. pr. m. e. (160, p. 178). K. Šulijos duomenimis (589, p. 236), pietų Lietuvoje Bebruko ežero duburyje aleriodo laikotarpio nuosėdos kaupėsi 9850—9350 ± 300 m. pr. m. e. era.

tyje pr. m. e. truko apie 860—880 metų *. Lyginant su aleriodu, vėl kiek praretėjo pušų ir beržų medynai, paplito beržai krūmokšniai, poliariniai karklai ir visokios žolės (354, p. 346; 498, p. 150). Baltijos ledyninio ežero lygis buvo 4—5 m aukštesnis už dabartinį (20). Iš lėto kaupėsi organogeninės nuosėdos, o jų vietoje atsirado įvairių minerogeninių darinių. Būdingiausios nuosėdos buvo driasiniai moliai ir priemoliai; neapaugusiais drėgnais šlaitais jie šliaužė nuo aukštųjų terasų į žemesniasias. Todėl praktiškai II viršsalpinė terasa pasidarė nebeatogi ir nesaugi gyventi, žmonės susikraustė aukštyn — į III terasą, kur ir randame vėlyvojo driaso pradžios stovyklų. Tik antroje vietoje vėlyvojo driaso pusėje, kai klimatas kiek atšilo ir tapo sausesnis, apstojė erozija ir nušliaužė moliai pasidengė supustytu smėliu, žmonės vėl grįžo gyventi ant II terasos. Tad nors paprastai paleolito radinių aptinkame tik vien smėlio sluoksniuose, tačiau visos terasos pjūvis gali daug pasakyti apie stovyklos laikotarpį.

Taigi paaiškėja vėlyvojo paleolito stovyklų topografija ir stratigrafija.

Vėlyvojo paleolito kultūros Lietuvoje labai nevienalytės. Aleriodo klimato atšilimas priviliojo mažas įvairių kultūrų gyventojų giminines bendruomenes atsibastyti į šiuos kraštus paskui į šiaurę traukiančias šiaurės elnių bandas. Kultūra plito daugiausia iš pietinio Baltijos pajūrio ir pietvakarių sričių. Rytuose ir pietryčiuose vis dar gyveno mamutų medžiotojų giminių palikuonys, matyt, visai kitokių papročių žmonės, kurie, kaip daug sėslesni, nesiveržė į šią teritoriją. O Vidurio Europos šiaurės aleriodo laikotarpiu būdingas didelis žmonių judrumas, kilnojimasis per šimtus kilometrų nuo savo pagrindinių vietų. Vėlyvojo driaso klimatas kiek pristabdė labai tolimas keliones, todėl susidarė daug hibridinių kultūrų variantų.

Jau nuo pirmųjų gyventojų pasirodymo galima kalbėti apie keletą kultūrinių grupių, kurios savo ruožtu dar dalijamos į smulkesnes. Lietuvoje vėlyvajame paleolite skiriame dvi pagrindines kultūrų grupes — Pabaltijo Madleno ir Svidrų — ir iš jų susidariusius įvairius hibridinius variantus.

PABALTIJO MADLENO KULTŪRŲ GRUPĖ

(Liungbiu-Bromės ir Arensburgo tipo)

Apžvalga. Paskutinis paleolito laikotarpis Europoje vadinamas Madleno epocha, kuri baigėsi apie 10 000—9000 m. pr. m. er. Ji skirstoma į 6 tarpsnius (47, p. 185—189); paskutinysis gene-

* Vėlyvojo driaso pradžia datuojama $10\,770 \pm 300$, $10\,830 \pm 200$, $10\,834 \pm 185$ m. nuo dabarties, o pabaiga — $10\,300 \pm 350$ (Jutlandija) ir $10\,263 \pm 350$ (Anglija) m. nuo dabarties, taigi vėlyvasis driasas turėtų būti tarp 8800 ir 8000 m. pr. m. e. (160, p. 180—181).

tiškai ir chronologiškai siejasi su pirmųjų gyventojų įsikūrimu Pietų Pabaltijyje. Čia tuo laikotarpiu atsirado savitų kultūrų variantų, įgavusių net atskirų kultūrų vardus. Kadangi daugumoje Rytų Pabaltijo paminklų randama kelių variantų bruožų, tai pats bendras Pabaltijo Madleno kultūrų grupės vardas, apimantis Liungbiu (Lyngby), Bromės (Bromme), Arensburgo (Arensburg) ir kitas kultūras.

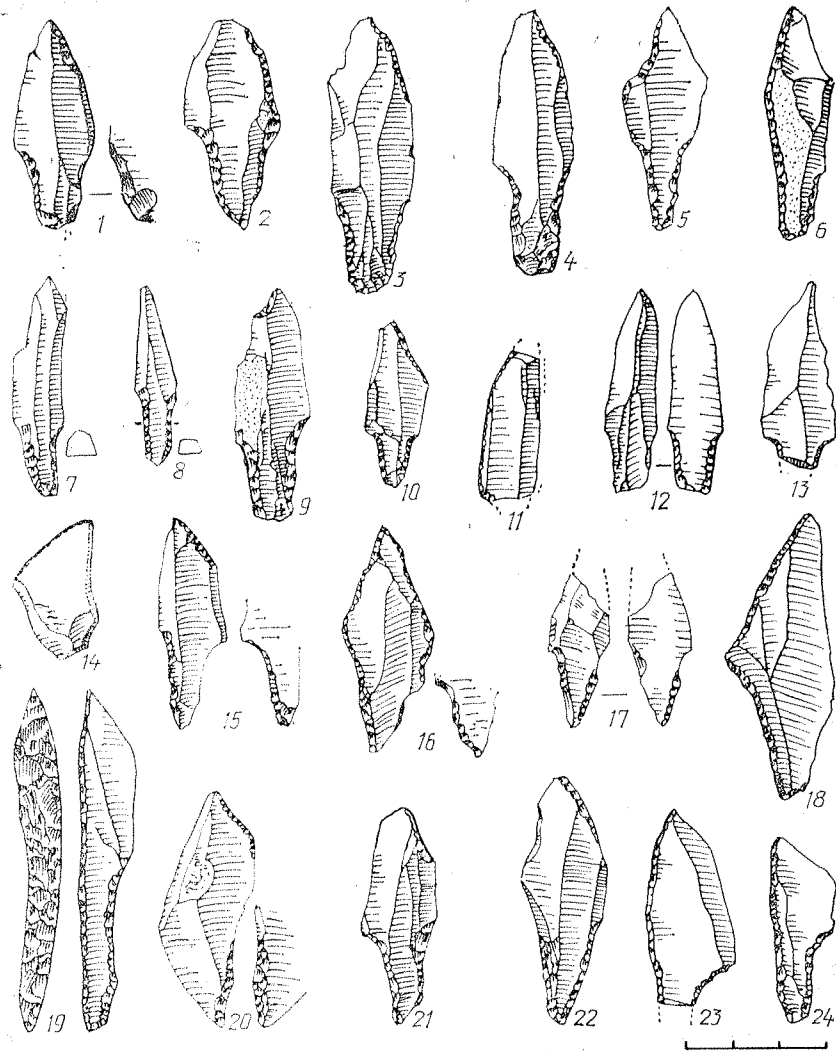
Liungbiu kultūra išskirta jau trečiojo dešimtmečio pradžioje (279; 350; 352; 92; 93; 72) pagal Niore Liungbiu (Nørre Lyngby) radinius Danijoje, tačiau ji dar nebuvo aiški. Ši gana dirbtinį kompleksą apibūdino iš šiaurės elnių ragų pagaminti Liungbiu tipo kapliai ir stambūs platūs titnaginiai strėlių antgaliai. Visas dirbinių kompleksas paaiškėjo ir chronologija nustatyta tik 1945—1946 m. ištyrus Bromės stovyklą Zelandijos saloje. Neradę joje tipiškų Liungbiu kaplių, kai kurie tyrinėtojai (260) bandė skirti atskirą Bromės kultūrą, nors dauguma vadina ją Liungbiu-Bromės kultūra. Švedijoje Skonėje ištyrus panašaus tipo Segebro stovyklą ir paskelbus duomenis (322), atsirado naujas Segebro-Bromės grupės vardas; ji turėjusi priklausyti platesniam Liungbiu ciklui (396, p. 212—214). Šiais trimis vardais ankstyvasis kalbamosios kultūros variantas ir vadinamas literatūroje. Daugelio tyrinėtojų (396, p. 246, 247; 48) nuomone, iš jo paleolito pabaigoje išaugusi Arensburgo kultūra, tačiau ir Bromės kultūra egzistavo toliau. Todėl tolimuose užkampiuose bei vėlyvesnėse fazėse susiliejo abi kultūros. Pagrindą Arensburgo kultūrai išskirti davė 1934 ir 1936 m. tyrinėjimai užakusioje Arensburgo pelkėje Holšteine (396, p. 214—223).

Lenkijoje Bromės bei Arensburgo tipo kompleksai ilgai buvo ignoruojami, žūt būtinai stengtasi išprausti juos į vieną vadinamojo Mazovšės ciklo raidos grandinę (234) ir tik 1975—1977 m. pripažinti kaip priklausantys kitam ciklui (335, p. 262—267; 221, p. 187—195).

Lietuvoje jau nuo 1962 m. šių tipų kompleksai skiriami į savitą grupę, kuri pradžioje pagal ryškiausią stovyklą buvo pavadinta Vilniaus grupe, vėliau gavo Pabaltijo Madleno kultūros vardą (541; 543; 545; 191; 297).

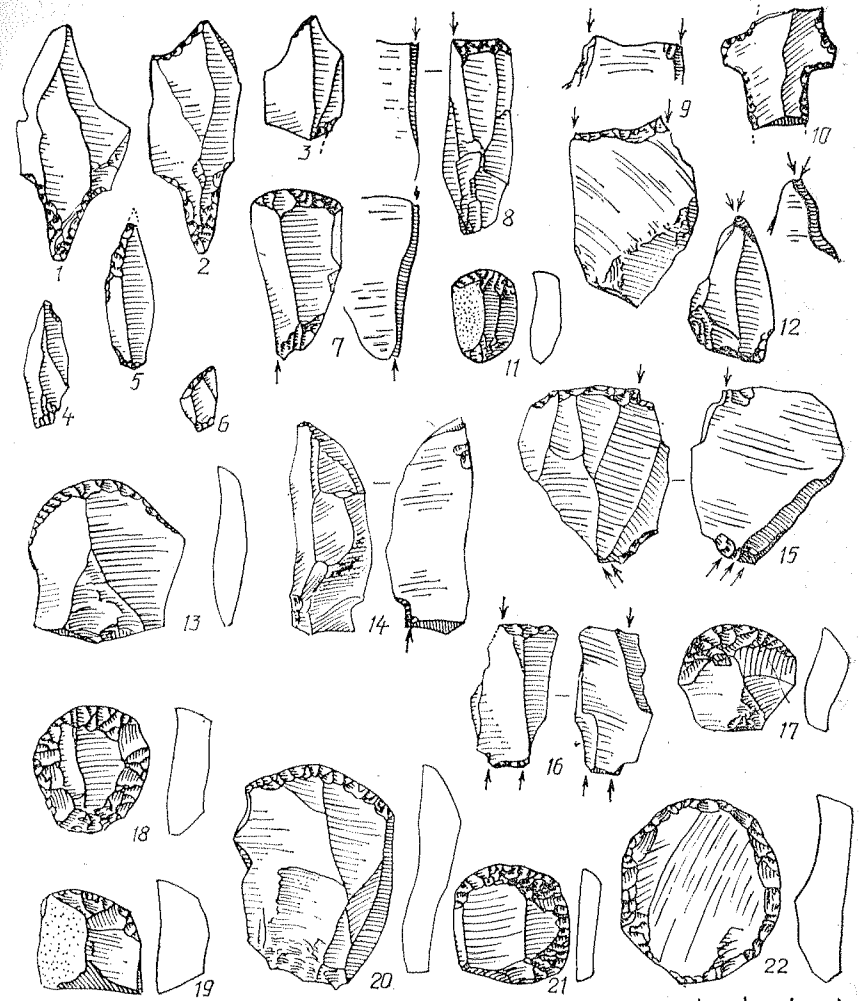
Pagrindiniai bruožai yra platūs strėlių antgaliai su išskirta įtvara; dažniausiai jie būna retu suoti statmenu pakraštiniu retu (pav. 4). Bromės tipo antgaliams būdinga plati įtvara su skėlimo kuprele, Arensburgo — smaili, siaura. Gremžtukai taip pat platūs: ankstyvesniuose paminkluose daugiau ilgų, vėlyvesniuose — trumpų. Režtukai viduriniai ir kampiniai. Skaldytiniai paprastai vienagalčiai. Priklauso ir kaulo bei rago dirbiniai: Liungbiu tipo kapliai, žeberklai, kai kurie antgaliai.

Lietuvos paminklai visi ant aukštųjų upių terasų, stovyklos nedidelės ir trumpalaikės, tad kultūrinis sluoksnis neišlieka. Šio tipo radinių kartu su hibridiniais žinoma maždaug iš 40 pietų

4 pav. Lietuvos Pabaltijo Madleno tipo strėlių antgaliai: 1 — Derežnyčios 31-a stov., 2 — Gribaša, 3 — Rudnia, 4 — Varėna, 5, 6, 20 — Ežeryno 8-a stov., 7 — Mergežerio 8-a stov., 8 — Maskaukos 6-a stov., 9 — Ežeryno 16-a stov., 10, 13 — Žaliosios stov., 11 — Raudondvario stov., 12 — Marcinkonys, 14, 23, 24 — Glyno ežero 6-a stov., 15 — Lankiščiai, 16 — Margių „Salos“ stov., 17 — Ilgio ežero stov., 18, 22 — Kašėtos, 19 — Ežeryno 17-a stov., 21 — Maksimonių 1-a stov.

Lietuvos vietovių. Didžiausia buvo Vilniaus stovykla (dabartinėje miesto šiluminės elektrinės teritorijoje) (pav. 5), susidedanti iš 6 aikštelių-lizdų. Kitos paprastai būdavo tik vieno mažo liz-

5 pav. Pagrindiniai Vilniaus stov. radiniai: 1—6 — strėlių antgaliai, 7—9, 12, 14—16 — rėžtukai, 10 — figūrinis (?) dirbinys, 11, 13, 17—22 — gremžtukai

delio. Iš jų minėtinos Varėnos raj. stovyklos: prie Ilgio ežero, Mitriškių 6-oje stovykloje 3 lizdai (6a, 6b, 6c)*. Aukštuose Merkių krantuose žinomos mažos Smalninkų, Maskaukos 6-a stovyklėlės. Aukštuose užakusių ežerų krantuose aptiktos Mergežerio 8-a, Duobupio 1b, Glyno pelkės 6-a stovyklos. Nedidelių lizdų pasitaikė Alytaus raj. aukštame Nemuno krante Ežeryno titnago

* Mažosiomis raidėmis (a, b, c) žymimos stovyklos dalys, didžiosiomis (A, B, C) — kultūrinių sluoksnių seka nuo viršutinio (vėlyviausio).

kasyklose, iš kurių ryškiausi 15-as ir 16-as. Didžioji šių radinių dalis paskelbta (297; 543).

Pavienių šiam kompleksui būdingų dirbinių pasitaikė ir ilgai gyventose aukštųjų upių terasų stovyklose, kuriose įvairių laikotarpių radiniai mechaniškai susimaišę, tačiau patys ankstyvieji skiriasi ne tik savo tipais bei apdirbimu, bet ir stora balta arba melsva patina. Iš jų minėtinos Varėnos raj. Babriškių 4b ir 4d stovyklos, Derežnyčios 3-a ir 6-a, Maksimonių 1-a stovykla ir kt. Senuose muziejų rinkiniuose nemaža šio tipo radinių sukaupta iš Rudnios, Kašėtų ir Gribašos apylinkių.

Inventorius. Titnago dirbiniai. Norint pasidaryti titnago dirbinių ruošinius, t. y. skeltes, svarbu pasigaminti iš titnago gabalo skaldytinį (žr. p. 46—47). Būdingiausi vienagalčiai piramidiniai arba laivelio pavidalo skaldytiniai. Nuo jų skeltos plačios, bet neilgos skeltės.

Strėlių antgaliai gana įvairūs, tačiau juos galima sugrupuoti į 4 tipus, tarp kurių yra nemaža pereinamųjų formų. Pirmojo tipo antgaliai būna neryškiomis plačiomis įtvaromis, retušuotomis tik pakraščiais statmenu retušu, kartais pakaitomis, kartais vien iš blogosios pusės. Smaigalys labai dažnai esti paliktas natūralus, o jei retušuojamas, tai paprastai tik vienas jo pakraštys, norint pataisyti blogai nuskilusią skeltę. Tokių antgalių rasta Derežnyčios 31-oje (pav. 4:1) ir 6-oje, Ežeryno kasyklų 16-oje (pav. 4:9), 8-oje stovyklose (pav. 4:6). 2 šio tipo antgaliai pasitaikė Vilniaus raj. Žaliojoje (pav. 4:10, 13). Jam skirtini ir gana siauri antgaliai storomis ir statmenai retušuotomis įtvaromis, pvz., iš Maskaukos 6-os (pav. 4:8), Mergežerio 8-os (pav. 4:7) stovyklų. Pirmojo tipo antgalių grynuose kompleksuose rasta Mitriškių 6a, 6b, 6c, Ežeryno 15-oje, Smalninkų stovyklose, Babriškių stovyklos nedideliuose 4b ir 4d lizdeliuose, mažame Duobupio 1b lizdelyje ir kt. Iš senųjų rinkinių būdingų pavyzdžių yra Gribašos (pav. 4:2), Rudnios (pav. 4:3), Varėnos (pav. 4:4), Marcinkonių (pav. 4:12) apylinkių kolekcijose.

Antrojo tipo antgaliai yra ryškiau išmaugta, siauresne įtvara. Vieną ji gana ilga, pvz., Ežeryno 8-os stovyklos (pav. 4:5), kitų trumpesnė ir smailesnė, pvz., Vilniaus stovyklos (pav. 5:1, 2).

Trečiojo tipo antgaliai turi vienašonę įtvarą. Paprastai jų nugarėlės bei įtvaros retušas būna statmenas, net susikertantis iš abiejų pusių (pav. 4:19, 23, 24), kaip rastųjų Ežeryno 17-oje, Glyno ežero 6-oje stovyklose. Šio tipo antgalių aptikta Maksimonių 1-oje (pav. 4:21) stovykloje. Retušuojama kartais pakaitomis iš vienos ir kitos įtvaros pusės, kaip Lankiškių (pav. 4:15), Šilėlio 2-os stovyklos antgaliai. Trečiajam tipui reiktų skirti dar keletą variantų. Vieni antgaliai primena trikampį. Ryškiausias pavyzdys žinomas iš Kašėtų kolekcijos (pav. 4:18). Jis statmenu susikertančiu retušu ir padengtas stora patina. Panašių yra senojoje Rudnios kolekcijoje. Kitas variantas primena rombą. To-

kių turime iš Varėnos raj. stovyklos prie Ilgio ežero (pav. 4:17), Ežeryno 8-os (pav. 4:20), Margių „Salos“ kalno (pav. 4:16), Kašėtų (pav. 4:22), Rudnios ir kt. stovyklų.

Ketvirtojo tipo antgaliai — tai smulkios nusmailintos skeltės dar be geometrinių formų. Kiekvienos stovyklos dirbinėliai kitokie, atsitiktiniai, tačiau tai irgi vienas būdingųjų šios kultūros bruožų. Jų rasta Vilniaus (pav. 5:4—6), Glyno 6-oje (pav. 4:14), Ilgio ežero, Derežnyčios 31-oje, Babriškių 6-oje ir kt. stovyklose.

Gremžtukai paprastai platus ir gana trumpi. Pailgiaisiais vadinšime tuos, kurių ilgis didesnis už plotį, nors niekad nesiekia dvigubo pločio (pav. 5:7, 11, 19, 20). Vilniaus stovykloje rasta 14 tokių gremžtukų bei jų dalių. Po vieną pasitaikė Ilgio ežero 1-oje, Mergežerio 8-oje ir Ežeryno 15-oje stovyklose. Tačiau būdingiausi yra beveik vienodo ilgio ir pločio. Vilniaus stovykloje jų rasta dvigubai daugiau negu pailgųjų — 31 (pav. 5:11, 13, 17, 18, 21, 22). Šių gremžtukų kartais retušuoti tiktai ašmenys, bet dažniausiai — dar ir šonai ar net aplinkui. Jų pasitaikė Maskaukos 6-oje, Mergežerio 8-oje, Derežnyčios 31-oje, Ežeryno 15-oje ir kt. stovyklose.

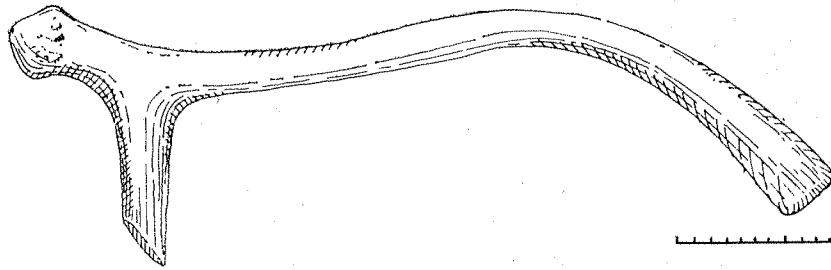
Rėžtukai šiose stovyklose — dažnas radinys. Jų beveik tiek pat kiek ir gremžtukų. Antai Vilniaus stovykloje aptikti 45 gremžtukai ir 33 rėžtukai, Ežeryno 15-oje stovykloje 6 gremžtukai ir 7 rėžtukai. Pagrindinis yra kampinio rėžtuko tipas — rėžiamoji briauna būna stačiajame kampe (pav. 5:8), kai kada dviejuose (pav. 5:9, 14), net trijuose kampuose (pav. 5:16). Retušuota briauna kartais esti įstriža. Antrojo tipo yra vidurinis rėžtukas, kurio rėžiamoji briauna paprastai sudaroma vien nuskėlimais, be retušo (pav. 5:12). Šitai kartais formuojami ir kampinių bei šoninių rėžtukų ašmenys (pav. 5:14). Įvairūs tipai kombinuojami viename dirbinyje. Maskaukos 6-oje, Mergežerio 8-oje ir kt. stovyklose daugiau vidurinių rėžtukų, tačiau dažniausiai retušuota jų viena briauna. Retai šio tipo stovyklose aptinkama vien nuskėlimais suformuotų vidurinių rėžtukų (pav. 5:12). Vilniaus stovykloje, pvz., rasti tik 8 nuskėliniai ir 27 — su retušu.

Kombinuoti įrankiai tokie, kurių viename gale yra gremžtuko ašmenys, antrame — rėžtuko briauna. Šiose stovyklose jų irgi pasitaiko. Bet dažniau rėžtuko kampas išskeltas šalia gremžtuko (pav. 5:7, 15) arba granduko (pav. 5:8, 9) ašmenų.

Kitų dirbinių tipų beveik nėra. Retkarčiais pasitaiko truputį paretušuotų skelčių ar nuoskalų, matyt, kokiam atsitiktiniam darbui. Savito ir neaiškaus dirbinio dalis, rasta Vilniaus stovykloje (pav. 4:10), primena figūrėlės fragmentą. Peilių paleolito stovyklose nėra, pasitaiko nebent kiek paretušuotų skelčių. Dažniau aptinkama grandukų — storų netaisyklingų nuoskalų su statmenai išretušuota įgauba.

Apie kaulo bei rago dirbinius maža ką galima pasakyti, nes nei Lietuvoje, nei kaimyniniuose kraštuose viename

komplekse su titnago dirbiniais jų nerasta. Be to, daug dirbinių tipų, pritaikytų prie natūralios kaulo ar rago formos, išlieka nepaprastai ilgai ir būna labai plačiai paplitę. Pagal medžiagą (šiaurės elnio ragą) ir radimo aplinkybes paleolitui galima skirti tik keletą dirbinių tipų.

6 pav. Liungbiu tipo kaplys iš buv. Maurušaičių, Kaliningrado sr.

Vienas iš būdingiausių — tai *Liungbiu tipo kaplys* iš šiaurės elnio rago, padarytas nupjovus rožę ir sutrumpinus akinę atšaką. Artimiausioje kaimynystėje toks rastas Šelmentos upėje, ant Lietuvos ir Kaliningrado srities ribos, buv. Maurušaičiuose (151, pav. 9) (pav. 6). Tokio kaplio ruošinys aptiktas taip pat Kuršių nerijoje prie Rasytės (Rybačio) (LAB, pav. 14). Nemaža jų pasitaikė ir kitose Kaliningrado srities bei šiaurės Lenkijos vietovėse (151, p. 128, 129; 152, p. 83—85) ir visoje Vidurio Europos šiaurėje.

Antrasis vėlyvajam paleolitui būdingas dirbinio tipas yra *žeberklas* su stambiomis lenktomis užbarzdomis, iš kurių apatinioji atsukta į viršų. Artimiausioje kaimynystėje jų rasta šiaurės Lenkijoje, prie pat Kaliningrado srities ribos (242, p. 19, 20; 335, p. 314, pav. CV: 4). Pilnesniam vaizdai susidaryti reiktų paminėti dar keletą datuotų radinių iš Kaliningrado srities. Tai *durklai* (ar peikenos), iš kurių vienas pasitaikė visai prie Lietuvos ribos, buv. Opšrūtuose, iš tauro kaulo nulyginta sąnarine galvute (149, p. 154, pav. 5a; 151, p. 111, 112, pav. 13a). Ten pat rasta keturbriaunio ietigalio dalis ir stambios lydekos kaulų. Panašus durklas netoli Liungbiu tipo kaplio aptiktas ir Lenkijoje, Gižicko pavieta (buv. Eisermühl) (157, p. 81—84). Be to, Kaliningrado srityje rasta nemaža pjaustytų šiaurės elnių ragų (151, p. 132—136).

Chronologija. Visos minėtos Lietuvos stovyklos buvo įkurtos ant aukštųjų upių terasų ir pagal topografines aplinkybes gali būti datuojamos aleriodu arba vėlyvuoju driasu (X—IX tūkstantmečiu pr. m. e.). Tam pačiam laikotarpiui skiriamos ir Vakarų Pabaltijo stovyklos. Žiedadulkių analizės duomenimis, Bromės stovykla turėtų priklausyti laikotarpiui apie aleriodo vidurį ir beveik iki jo pabaigos (X tūkstantmečio pr. m. e. antrajai pusei).

Arensburgo stovykla tuo pačiu metodu datuota vėlyvuoju driasu (IX tūkstantmečio pr. m. e. pabaiga) (345; 346)*.

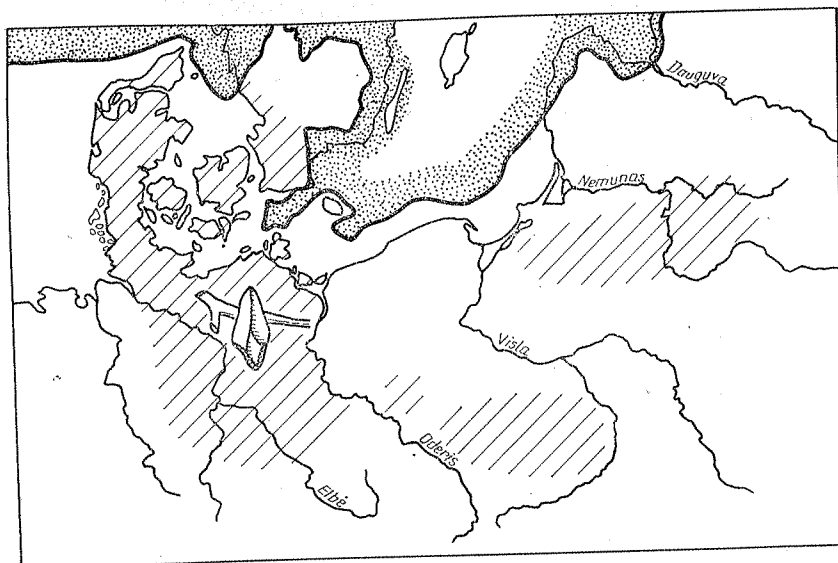
Tipologiškai gretindami mūsų ir Vakarų Pabaltijo radinius, galime pastebėti, kad dauguma mūsų radinių kompleksų yra nutolę nuo pačių ankstyviausių Bromės tipų, bet dar nepasiekę Arensburgo. Strėlių antgaliai stambesni už arensburginius, tačiau smulkesni už Bromės. Dažnai pasitaikantis retušuotas smailgalys irgi rodo, kad šie antgaliai vėlesni už Bromės. Tuo tarpu mikrolitiniai lanceto tipo antgaliukai artimi Arensburgo tipo stovyklų radiniams. Rėžtukai su nuskėlimu ir retušu, pažįstami, pvz., iš Vilniaus stovyklos, Bromei visai nebūdingi. Taip pat ir mūsų gremžtukų trumpumas byloja apie vėlesnį už Bromės stovyklos laikotarpį.

Kiek skiriasi stovyklos su vienašoniais bei trikampaiais antgaliais. Visi kompleksuose rastieji su gausiu palydimuoju inventoriumi (Ežeryno 17-a, Netiesų 1-a, Šilėlio 2-a stovyklos) datotini vėlyvuoju driasu, tačiau antgaliai yra gana smulkūs ir menkai apdirbti. Beveik be palydimujo inventoriaus, bet pagal radimo aplinkybes (ant viršutiniųjų terasų) Ežeryno 17-os, Glyno ežero 6-os stovyklų (pav. 4: 19, 23, 24) radiniai be jokios abejonės skirtini vėlyvajam driasui. Tuo tarpu kiti (pav. 4: 16, 18, 22) pasitaikė arba beveik be palydimujo inventoriaus, arba rasti nežinomomis aplinkybėmis. Panašių antgalių nerandama nei Bromės, nei Arensburgo tipo paminkluose. Atrodo, jie sietini su dar ankstesnės epochos palikimu. Panašių į Kašėtų antgalį, pvz., pasitaiko Vidurio Europos Madleno laikotarpio urvinėse stovyklose (12, p. 396, pav. 202: 3, p. 416, pav. 214: 8, 9, 11—13, p. 560, pav. 286: 4,5 ir kt.). Žinoma, tai nepatvirtina mūsų šiaurės chronologijos, tačiau reiktų manyti, kad patys ankstyviausi galėjo priklausyti aleriodui.

Kaliningrado srities kaulo bei rago radiniai, patekę į H. Grosrankas, gamtiniais metodais daugiausia buvo datuoti vėlyvuoju driasu ir vienas kitas — aleriodu. Svarbus požymis yra medžiaga — šiaurės elnių ragai. Nustatyti laikotarpį padėjo ir kai kurios radimo aplinkybės.

Paplitimas. Bromės tipo paminklai paplitę daugiausia Vakarų Pabaltijyje — Danijoje, Šlezvige-Holšteine, Hamburgo, Meklenburgo ir Pomeranijos srityse, ypač daug jų tarp Elbės ir Hafelio upių, yra pietų Švedijoje — Skonės pusiasalyje (396, p. 179, žem. 3). Labai maža jų į vakarus nuo Elbės, o į rytus nuo Oderio yra dvi atskiros grupės: viena — pietų Lenkijoje, tarp Oderio ir Vislos (335, p. 258—267; 221, p. 187—193, žem. 13), kita — pietų

* Radiokarboninės datos siekia IX tūkstantmečio pr. m. e. pradžią, pvz., Leende šiaurės Brabante (Belgijoje) datuota 8770±85 m. pr. m. e. (160, p. 179), Risene (Rissen) 14—8350±350 m. pr. m. e. (348, p. 8). Lenkijoje Calovanėje (Całowanie) vienos perkastos radiniai netiesiogiai mėginami sieti su kitos perkastos radiokarbonine data 9240±65 m. pr. m. e. (335, p. 267).

7 pav. Bromės tipo paminklų paplitimas Europoje

Lietuvoje (pav. 7). Toliausiai į rytus atskirų salelių žinoma netoli Smolensko. Tai labai didelė teritorija: Lietuvos paminklai nuo Jutlandijos tiesia linija nutolę beveik 1000 km, o Lenkijos — apie 800 km. Be abejo, tokių paminklų turėtų atsirasti ir tarp Nemuno bei Oderio, kur jie, kaip spėjama, slūgso po vėlyvojo driaso ar dar vėlesnėmis nuosėdomis, nors vargu ar galėtume tikėtis, kad toks didžiulis plotas būtų išties apgyventas. Galbūt tuo metu, kai pietuose dar gyvavo Bromės kultūros tradicijos, šiaurėje buvo paplitusi Arensburgo kultūra. Įvairių vietų kultūros kiek skiriasi. Tas skirtumas bus atsiradęs bendraujant su kitų vietinių kultūrų gyventojais. Tai rodo, kad visas šias stovyklas paliko ne atsitiktiniai atklydėliai iš tolimų kraštų, bet nuolatous įsikūrusios bendruomenės.

Arensburgo kultūros paplitimas kiek skiriasi (pav. 13). Jos radinių aptinkama nuo Olandijos visoje Vokietijos DR šiaurėje iki pat Oderio, pavienių yra įvairiose Meklenburgo srities dalyse bei Riugeno saloje, Vislos žemupyje ir Kaliningrado srityje (108; 341, p. 16, 17, pav. 6; 396, p. 180, žem. 4).

Neaiškus lieka stovyklų su vienašoniais antgaliais paplitimas. Visur jų retai aptinkama vėlyvajame paleolite. Panašių yra Sillezijoje (312, lent. III : 9; IV : 8—11); pietų Švedijoje analogiškų pasitaikė su kiek vėlesne medžiaga (277, p. 132, pav. 58).

Minėti kaulo bei rago dirbiniai yra paplitę daug plačiau, negu užėmė Bromės ir Arensburgo kultūrų sritis.

Kilmė. Bromės bei Arensburgo kultūrų kilmė ne visai aiški, nors pastebima genetinių ryšių su Madleno VI tarpsnio kultūromis. Nuo biolingo laikotarpio Vakarų Pabaltijo Hamburgo kultūros jas skiria per didelis laiko tarpas, taip pat apdirbimo technika ir net dirbinių tipų asortimentas. Manoma, kad, pasitraukus Hamburgo kultūros žmonėms, aleriodė atėję visai nauji gyventojai. Buvo iškelta hipotezė, jog šių kultūrų centras buvęs dabar nusmegusiose Šiaurės jūros pakrantėse, iš kur ji galėjusi plisti į Vakarų Europą (317; 51, p. 37). Mėginta kiidinti ir iš Rytų, nors konkrečiai nepavyko panašaus inventoriaus kultūrų susieti nei laiko, nei visuomeninio ūkio požiūriu. Tuo tarpu kaulo bei rago dirbinių tipai aiškiai paveidėti iš senesnių Vidurio Europos kultūrų.

SVIDRŲ KULTŪRŲ GRUPĖ

Apžvalga. XX a. trečiojo dešimtmečio pradžioje literatūroje imtas vartoti Svidrų kultūros pavadinimas, apibūdinantis Didžiųjų Svidrų (Świdry Wielkie) ir panašių paminklų medžiagą. L. Savickis (328—331) ir S. Krukovskis šiuo vardu vadino visas kultūras su karklo lapo formos ir kotiniais strėlių antgaliais. Tokia apibendrinamąja prasme šis pavadinimas prigijo ir pasaulinėje literatūroje (72; 396). Pastaruoju metu Lenkijoje įsigalėjo nauji terminai, nors neatsisakoma ir Svidrų kultūros vardo, tik jis mėginamas taikyti siauriau — tarp Nemuno ir Oderio paplitusioms kultūroms (221, p. 196).

Dar anksčiau šiai kultūrų grupei vietoj Svidrų buvo pasiūlytas Chvalibogovicų kultūros vardas (223), o vėliau tas pats autorius (225) skyrė dvi atskiras kultūras — Svidrų ir Chvalibogovicų. Ketvirtajame penktajame dešimtmetyje atsirado daugybė naujų pavadinimų, kurie turėjo reikšti įvairias šios kultūros fazes. Galiausiai išskirtos aštuonios, ir mėginta visas jas sujungti į vieną raidos grandinę; Svidrų kultūros vardas paliktas tik seniausiai grandžiai žymėti (234), o visas kultūrų ciklas pavadintas Mazovšės vardu. Šis terminas daugiausia vartojamas vien Lenkijoje, kitur laikomasi Svidrų kultūrų grupės vardo.

Tik septintajame dešimtmetyje, ištyrus daugiau paminklų, kilo mintis, kad tariamoji raidos grandinė sudaryta dirbtinai, be chronologijai būtino pagrindo. Pirmiausia iš jos išskirta vadinamoji Tarnovos grupė, kuri niekaip į ją netilpo (333), siūlyti nauji kultūrų vardai, dalyta į etapus. Tačiau visa tai buvo pagrįsta tik radinių tipologija. Darbo įdėta labai daug, viso pasaulio archeologai rėmėsi lenkų interpretavimu, ir net septintajame dešimtmetyje dar buvo skelbiama, kad svidrinių kultūrų grupė (Mazovšės ciklas) esanti geriausiai ištirta Europos lygumų paleolito grupė. Tiesa, Lenkijoje suregistruota daugiau negu 600 svid-

rinių stovyklų. Tačiau dėl neplanigrafiško paviršinės medžiagos rinkimo arba mechaniško jos susimaišymo tik labai mažą stovyklų dalį galima laikyti etaloninėmis: apie 90% ir net daugiau jų yra mezolito ar neolito priemaišų. Iš visų grynais pavyzdžiais pripažinti tik 23 paminklai, ir kai kuriuose iš jų buvo mažiau negu 10 dirbinių (335, p. 275, 276). Pridurkime dar, kad tarp grynųjų yra hibridinių, tad etaloninių stovyklų liks labai nedaug.

Pastaruoju metu ištyrus Calovanės ir Vituvo (Witów) stovyklas, kai kuriuos jų sluoksnius datavus žiedadulkių analizės bei radiokarbono metodais, požiūris į šią kultūros grupę visai pakito: mėginama įrodyti, kad Svidrų (Mazovšės ciklas) ir Arensburgo kultūros sudarančios vieną vieneta, bent jau jokių ribų tarp šių kultūrų nesą (335, p. 271), nors vis dėlto kiti tyrinėtojai (221, p. 193—197) toje pačioje Lenkijoje skiria savarankiškas Svidrų ir Arensburgo kultūras.

Pavieniai Lietuvos Svidrų kultūros radiniai iš senųjų rinkinių pirmiausia pateko į lenkų archeologų literatūrą (13, p. 104; 14, p. 29—45; 224; 233; 215; 218). J. Puzinas svidrinę kultūrą apibūdino kaip vieną iš dviejų pagrindinių (kita — tarpdenuazinė) mezolito kultūrų, tačiau pabrėžė, kad ji atsiradusi paleolito pabaigoje. Nurodė jos paplitimo plotą, žinomesnes stovyklas, svarbiausius radinių tipus (291, p. 9, pav. 1; 292, p. 63—65). Pirmosios etaloninės stovyklos buvo paskelbtos 1941 m. (185, p. 3—20; 186, p. 3—27). P. Kulikauskas „Lietuvos archeologijos bruožuose“ (LAB, p. 41—45) Svidrų kultūros stovyklas apibūdino kaip ankstyviausius mezolito paminklus ir iliustravo daugiausia Eigulių ir Puvočių pavyzdžiais, pažymėjo ir kitas žinomias radimo vietas, aprašė pagrindinius dirbinių tipus. Toliau Svidrų tipo kultūrų grupės paminklai buvo skelbiami, jų raidos etapai aiškiniami, remiantis tyrinėtų stovyklų kompleksais (297; 541; 543; 545; 590). Paskelbtieji paminklai tvirtai įėjo į pasaulinę archeologinę literatūrą ir traktuojami kaip vieni iš ryškiausių etalonų (396, p. 223—228).

Pagrindiniai bruožai, kurie skiria šią grupę nuo Pabaltijo Madleno grupės, yra daugumos antgalių ir kai kurių rėžtukų įtvarų plokščiai retušuota blogoji pusė. Antgaliai siauri, ilgi, dažniausiai neįsmaugta įtvara (pav. 8). Didelę dirbinių dalį sudaro rėžtukai, dažniau iš skelčių negu iš nuoskalų. Tarp jų ypač daug pleištinųjų vidurinių, bet būna ir kampinių retušuota briauna. Būdingi gremžtukai iš ilgų, kartais sutrumpintų skelčių, retai pasitaiko dvigalių. Kai kuriose stovyklose rasta trumpų gremžtukų iš nuoskalų. Kaulo bei rago dirbinių tiesiogiai dar niekur nepavyko susieti su titnago dirbiniais.

Paminklai Lietuvoje visi ant aukštųjų terasų. Stovyklos buvo trumpalaikės, tad kultūrinis sluoksnis neišlikęs; dažnai jos užima gana didelį plotą ir susideda iš daugelio lizdų. Radinių ži-

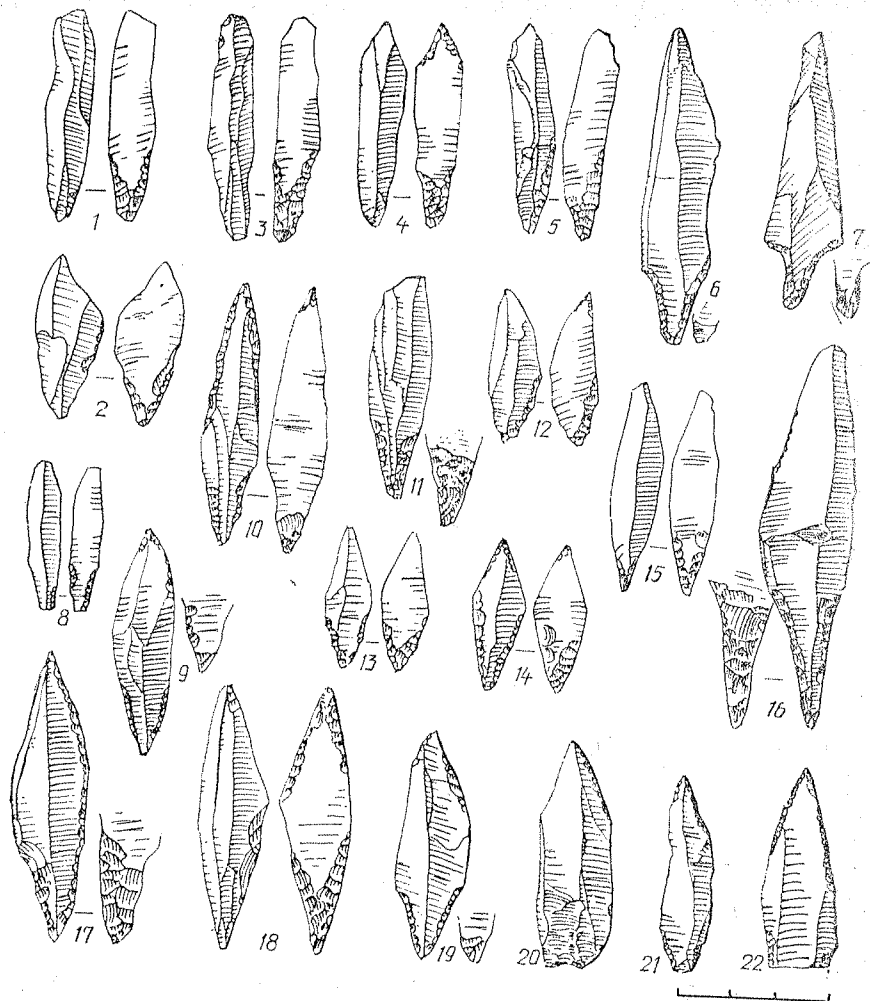
noma apie 60 pietų Lietuvos vietovių. Dalis jų tyrinėta, pagrindiniai iš gilesnių sluoksnių, dalis grynų kompleksų planigrafiškai surinkta paviršiuje, nedaugelis, amžiams bėgant, mechanškai susimaišę su vėlesniais, iš kurių juos lengva išskirti net pagal patiną. Blogiau su XIX a. kolekcijomis. Jose sukaupta labai daug svidrinių radinių, tačiau visai neaiškios jų radimo aplinkybės. Šių dirbinių negalima apeiti, nes tarp jų yra gausybė gerų, be to, ilgą laiką jie vieninteliai atstovavo Lietuvos paleolitui tarptautinėje archeologinėje literatūroje.

Geriausiai pažįstamas Eigulių, Kauno m., 4 stovyklų (a, b, c, d) kompleksas (pav. 9). Panašaus inventoriaus Skarulių, Jonavos raj., stovykla, esanti didžiuliam plote, nors ryškesnių lizdų pastebėti nepavyko. Labai gerai planigrafiškai išsiskyrė 6 Puvočių stovyklos, išsidėsčiusios didžiuliam smiltynė, lizdai. Panaši Akmens, Varėnos raj., stovyklos situacija. 4 mažos stovyklėlės (1-a, 4-a, 11-a, 14-a) ištirtos Ežeryno titnago kasyklose, kuriose, matyt, ne vienu laiku sustota. Ant viršutinės Merkio terasos buvo mažą Mardasavo 3-a stovyklėlė. Ant aukšto Glyno ežero kranto buvo įsikūrusi Glyno 3-a stovykla. Šalia esančioje Glyno 1-oje stovykloje aptikta įsimaišusių ir vėlesnių laikotarpių dirbinių. Iš kitų svidrinių stovyklų su vien šios kultūros inventoriu galima dar paminėti: Pyplių, Kauno raj., Bratoniškių 1-a, Vilniaus raj., Mergežerio 4-a, Varėnos raj., ir kt. Daug svidrinių radinių buvo mechanškai susimaišiusiuose Maksimonių 1-os ir Merkinės stovyklų, Varėnos raj., radinių kompleksuose. Be to, įvairių tipų ir turbūt skirtingų laikotarpių svidrinių dirbinių yra senuose rinkiniuose iš Kašėtų, Rudnios, Gribašos, Marcinkonių, Baltaiškių, Gailiūnų ir kitų Varėnos raj. apylinkių (297; 543).

Inventorius. Titnago dirbiniai. *Skaldytiniai* dažniausiai esti dideli prizminiai dvigaliai (žr. p. 46—47), nuo kurių skeliamos siauros ilgos skeltės. Jie paprastai nepanaudojami iki galo. Ypač gerai paruoštų skaldytinių rasta visose Eigulių stovyklose, Puvočių, Glyno 1-oje ir, žinoma, Ežeryno kasyklose.

Strėlių antgaliai daugiausia daromi iš siaurų, ilgų skelčių, kurių ilgis daugiau negu 3, o dažnai net 5—6 kartus didesnis už plotį. Įtvara arba visai neišskirta, arba mažai išskirta. Dažniausiai plokščiai retušuota blogoji įtvaros pusė, kartais — ir smailgalys (pav. 8).

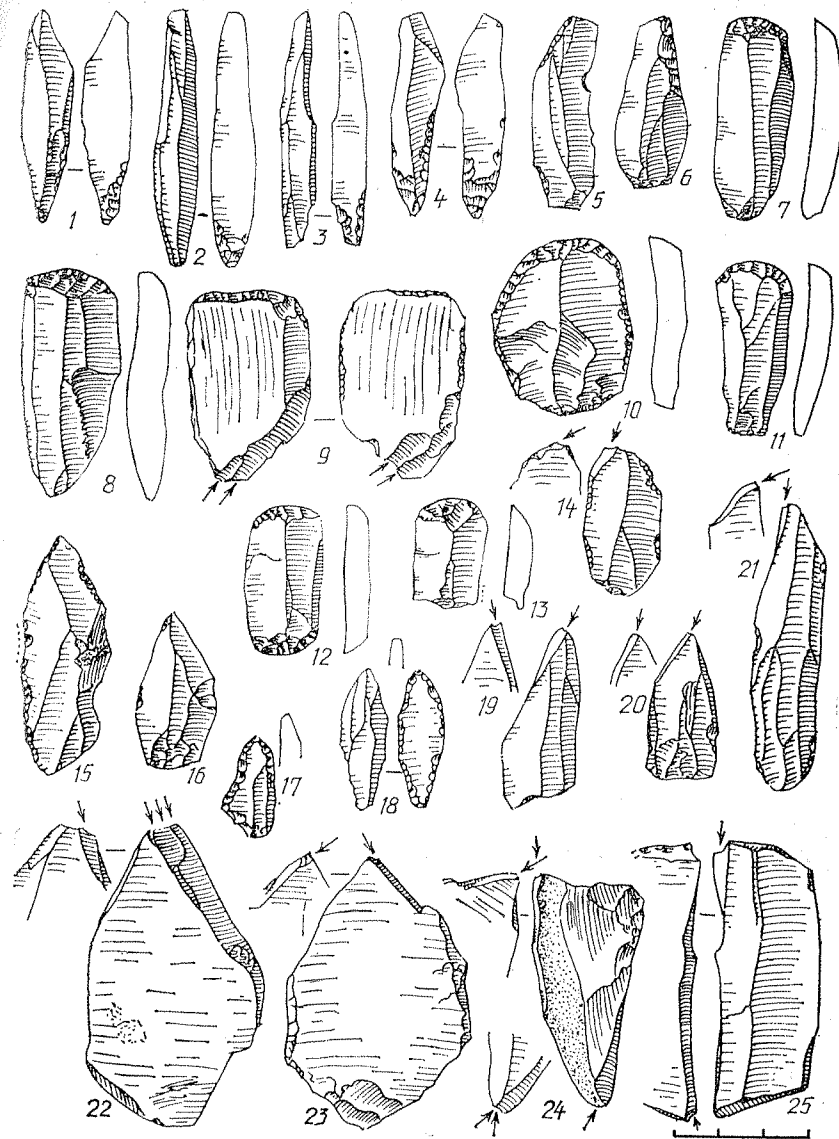
Žinomi 2 pagrindiniai strėlių antgalių tipai — neišskirta ir išskirta įtvara (545). Pirmojo tipo antgalius pagal įtvaros apdirbimą galima dalyti į du variantus. Tai antgaliai, kurių įtvara tik iš blogosios pusės retušuota plokščiu retušu (pav. 8: 1—4, 18; 9: 3), ir tokie, kurių įtvara iš gerosios pusės retušuota siauru pakraštiniu retušu, o iš blogosios — plokščiu (pav. 8: 5, 10, 11, 13—17; 9: 1, 2, 4). Pirmojo tipo antgalių daugiau rasta senesnėse stovyklose: pvz., Eigulių 1a, 1b ir 1d, Skarulių, Akmens; jų yra ir Rudnios bei Kašėtų rinkiniuose. Tose pačiose (Puvočių, Eže-

8 pav. Lietuvos Svidrų tipo antgalių pavyzdžiai: 1, 2, 13, 21 — Eigulių 1a stov., 3, 7 — Eigulių 1b stov., 4, 5, 8, 12, 14, 15, 22 — Skarulių stov., 6, 10, 11 — Glyno 1-a stov., 16 — Rudnia, 9, 17—20 — Netiesų 1-a stov.

ryno, Bratoniškių, Glyno 1-oje bei 3-oje) stovyklose aptikta ir antrojo tipo antgalių, tačiau vėlesniuose paminkluose jų daugiau. Net ir ankstyviausiose stovyklose, pvz., Eigulių ir Skarulių, pasitaiko tarsi neišbaigtų antgalių, tik šiek tiek paretušotų siauru pakraštiniu retušu, tačiau dažnai — iš abiejų pusių (pav. 8 : 8, 12, 20—22).

Antrojo tipo antgalių — išskirta įtvara — randame mažiau. Jų įtvara visad retušuojama pakraščiais gerojoje pusėje ir plokš-

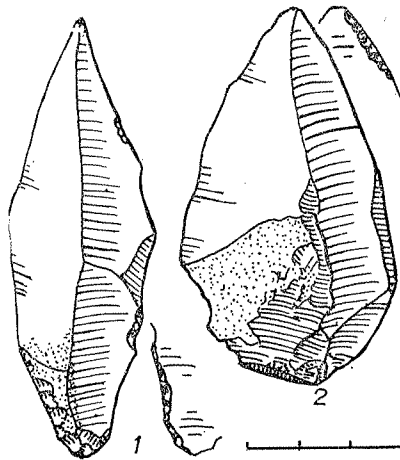
9 pav. Pagrindiniai Eigulių 1d stov. radiniai: 1—6 — strėlių antgaliai, 7, 8, 10—13 — gremžtukai, 9, 14, 17—25 — rėžtukai, 15, 16 — retušotos skeltės

čiu retušu — blogojoje (pav. 8 : 6, 7). Retkarčiais pasitaiko savitų pereinamųjų tipų, kaip antai antgalis iš Rudnios su labai ilga ir smailia, nors neryškiai išskirta, įtvara (pav. 8 : 16). Tokie ant-

galiai būdingesni vėlyvesnėms stovykloms. Eigulių 1b stovykloje pasitaikė tik vienas, tuo tarpu Puvočių, Ežeryno 1-oje ir kitose jie vyrauja.

Pagal viršūnės apdirbimą galima skirti 4 strėlių antgalių variantus. Pačiose ankstyviausiose stovyklose, pvz., Eigulių 1a, 1b, 1d, daugumos viršūnės paprastai tik nuskeltos, neretušotos (pav. 8:1—3, 5—8, 11, 13, 15, 16; 9:1—4), tačiau šalia jų, pvz., Glyno 1-oje ar Skarulių stovykloje, galima aptikti antgalių ir retušuotomis viršūnėmis (pav. 8:4, 10, 14). Retušuojama įvairiai: tik iš gerosios pusės pakraščiais (pav. 8:9, 17, 19), labai retai iš abiejų pusių pakraščiais, kartais vien iš blogosios pusės pakraščiais (pav. 8:4, 18), kai kada iš gerosios pusės siauru pakraščiu retušu, o iš blogosios — plokščiu (pav. 8:10). Daugiausia retušuojamos vėlyvesnių paminklų antgalių viršūnės, nors tai ir nėra absoliutus chronologinis rodiklis. Ypač būdingas paleolito pabaigos požymis yra ilgas pakraštinis gerosios pusės retušas (pav. 8:10, 17, 19), kuris toliau kartosis epipaleolite.

Tačiau šalia šių tipiškų antgalių jau pačiuose ankstyvuosiuose paminkluose aptinkama paprastų nusmailintų skelčių dažniausiai į vieną pusę nusklembta viršūne (pav. 8:20—22; 9:5, 6). Kartais sunku nustatyti ribą tarp šių ir svidrinių hibridinių antgalių. Nuo Bromės tipo stovyklose randamųjų jie paprastai skiriasi ilgumu.

10 pav. Ietigaliai: 1 — Glūko ežero stov., 2 — Ežeryno 11-a stov.

14, 15). Senose stovyklose, pvz., Eigulių 1a ir 1d, šio tipo gremžtukų daugiausia, tuo tarpu 1b vyrauja pailgieji kaip ir Skaruliuose. Pasitaikė ir trumpųjų, kurių ilgis lygus pločiui ar net mažesnis (pav. 9:10), tačiau visose 4 minėtose ankstyviausiose sto-

Ietigaliai — retai pasitaikantis, bet būdingas dirbinių tipas. Jie būna padaryti iš plačių skelčių, iki 9 cm ilgio ir paprastai nedaug retušuoti, kartais su plokščiu svidriniu retušu blogojoje pusėje. 2 panašūs ietigaliai rasti Glūko ežero 3-oje (pav. 10:1) ir Ežeryno 11-oje (pav. 10:2) stovyklose. Analogiškų, tik mažesnių pasitaikė Puvočių 1d ir 1b lizduose. Šiai grupei gal priskirtinas ir Eigulių 1b stovyklos antgalis (ar peilis). Iš senųjų rinkinių gerai apdirbtas toks ietigalis žinomas iš Rudnios apylinkių.

Gremžtukai būdingiausi siauri ir ilgi (iki 6—9 cm) arba pailgi (iki 4—5 cm) (pav. 9:7, 8, 11,

vyklose jie tesudarė mažą dalį, o Puvočių 1-os stovyklos lizduose daugiausia trumpųjų ir pailgųjų ir beveik nebuvo ilgųjų.

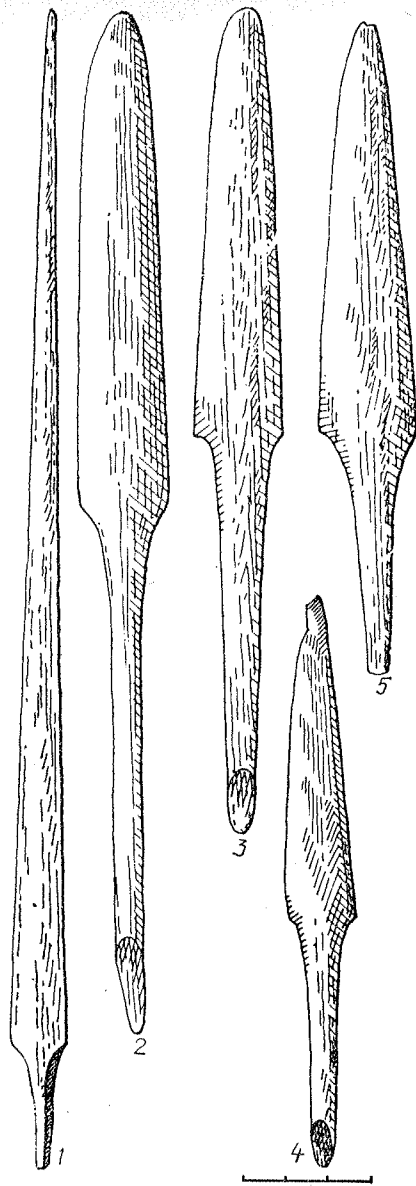
Rėztukai daugiausia neretušuoti pleištiniai viduriniai (pav. 9:9, 16, 19, 20, 22, 23) arba kampiniai (pav. 9:24, 25), mažiau — šoninių (pav. 9:21). Tokie beveik visi Eigulių 1a, 1b ir 1d stovyklų rėztukai ir dauguma Skarulių, Puvočių ir kt. stovyklų. Mažiau jų su retušu ir nuskėlimu, tačiau po vieną kitą pasitaikė ir Eigulių 1-oje stovyklų grupėje, Pypliuose, Skaruliuose, Puvočiuose ir kt. Kartais aptinkama savitų, taip pat tik svidrinėms stovykloms būdingų rėztukų tipų — rėztukų su įtvara, žinomų iš Netiesų 1-os, Kašėtų, Nendrinų stovyklų. Ir pagaliau turime rėztukų, kurių viršūnė sudaroma tiesiog retušuotomis briaunomis. Jų rasta Eigulių 1a ir 1d (pav. 9:17, 18) stovyklose. Labai stambių išskeltais kampais aptikta Pyplių stovykloje, Eigulių 1d, Ežeryno 8-oje, Mardasavo 3-oje ir kt.

Kombinuotų įrankių po vieną rasta įvairiose stovyklose. Dažniausiai tai maži dirbinėliai — gremžtukas su rėztuku (pav. 9:9).

Kitų dirbinių tipų beveik nėra. Aptikta netipiškų truputį paretušotų skelčių ir nuoskalų (pav. 9:15, 16), kurios galėjo būti vartotos vietoj dar nenusistovėjusių peilių. Ten, kur netoliese kastas titnagas, aptikta stambių gremžto pavidalo dirbinių bei kasiklių: pvz., Eigulių 1d (žr. p. 43), Pyplių, Ežeryno 1-oje, 14-oje ir kt. stovyklose.

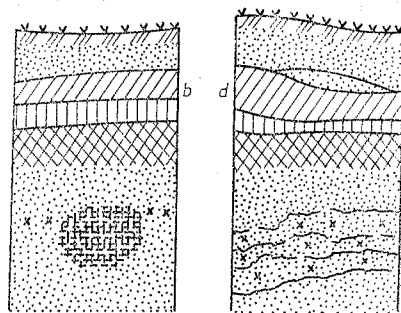
Dėl kaulo bei rago dirbinių. Dar ketvirtajame dešimtmetyje kaulinius buv. Rytų Prūsijos paleolitinius radinius tyrinėjęs H. Grosas buvo iškėlęs mintį, kad visi jie skirtini Svidrų kultūrai, net ir tie, kuriuos Vakarų Pabaltijyje aiškiai vartojo Arensburgo kultūros gyventojai (156, p. 79—126), nes tuo metu jokia kita paleolitinė kultūra Rytų Pabaltijyje nebuvo žinoma. Tos nuomonės iki pastarojo meto laikėsi dauguma lenkų archeologų (226; 227, p. 122, 123; 335, p. 316). Tačiau dabar, žinant apie Bromės bei Arensburgo tipo paminklus, taip pat įvairius hibridinius variantus, reiktų manyti, kad jei anksčiau minėtus (žr. p. 22) dirbinius ir vartojo Svidrų kultūros gyventojai, tai perėmę iš anų. O pačiai Svidrų kultūrai galima būtų skirti tik tuos, kurie nepaplitę vakarinėse Bromės bei Arensburgo kultūrų srityse, — tai irklo ir šėivos pavidalo ietigaliai. Šėivos ir 4 irklo pavidalo ietigaliai dar 1865 m. buvo aptikti mergelio duobėje Kalniškiuose (Klaipėdos m.) buv. Bachmano dvare (pav. 11). Jie padaryti iš šiaurės elnių ragų bei kaulų, su būdingomis iš dviejų pusių nusklembtomis įtvaramis. Pagal geologines radimo aplinkybes datuoti vėlyvuuoju ledynmečiu (155).

Daugiau šėivos pavidalo ietigalių, skiriamų net aleriodo laikotarpiui, žinoma Kaliningrado srityje, šiaurės Lenkijoje (149, p. 148—152; 150, p. 113; 151, p. 96—102; 159, p. 73; 242, p. 19) ir toliau Rytų Vokietijoje — Hafelio upės baseine. Tose pačiose srityse randama ir irklo pavidalo ietigalių (107, pav. 4a).

11 pav. Kalniškių (Klaipėdos m.) šiaurės elnio rago ir kaulo ietigaliai

piui prieš pat tą slinkimą — aleriodo pabaigai. Kiek aukščiau buvo Eigulių 1b stovykla. Jos radiniai irgi aptikti virš storoko

12 pav. Eigulių 1b ir 1d stov. pjūviai: 1 — velėna, 2 — šviesus smelis, 3 — pilkas smelis, 4 — pilkšvas smelis, 5 — rusvas neolito kultūrinis sluoksnis, 6 — ortzando tarp sluoksneliai, 7 — paleolitinio židinio pėdsakai, 8 — paleolitinių titnago radinių slūgsojimo horizontas

Chronologija ir etapai. Iš Lietuvos stovyklų chronologiją geriausiai gali paaikškinti Eigulių 1a, 1b ir 1d stovyklų stratigrafija ir topografija. Visos jos yra ant tos pačios II viršsalpinės Neries terasos, tačiau jų stratigrafiniai pjūviai skiriasi (pav. 12). Eigulių 1a stovyklos gyventojai, matyt, kūrėsi tiesiog ant geležingo smėlio bei graužo sluoksnio, nes radiniai, atrodo, neperkiltoti, išlikę pastato bei židinių pėdsakų. Tuo tarpu Eigulių 1d stovyklos (pav. 12:2) geležingo priemolio sluoksneliai, tarp kurių buvo įsimaisę radiniai, rodytų, jog jie perkiltoti vėlyvojo driasos pradžioje slenkant moliui nuo gretimai stūksančių III viršsalpinės terasos šlaitų. Tad greičiausiai ir ji skirtina laikotarpiui prieš pat tą slinkimą — aleriodo pabaigai. Kiek aukščiau buvo Eigulių 1b stovykla. Jos radiniai irgi aptikti virš storoko

smėlio sluoksnio (pav. 12:1). Ji galėjo būti įsikūrusi vėlyvajame driase, kaip ir Skarulių stovykla, kuri įrengta jau supusčius smėlį ant geležingo II viršsalpinės terasos pagrindo. Vėlyvojo driasos pabaigai turėtų priklausyti stovyklos ant III viršsalpinės terasos, pvz., Glyno ežero 1-a, 3-a ir kt. Tai buvo pats drėgniausias laikotarpis, ir žmonės buvo priversti keltis į aukščiausias vietas, tačiau žemės slinkimas jau nekludė.

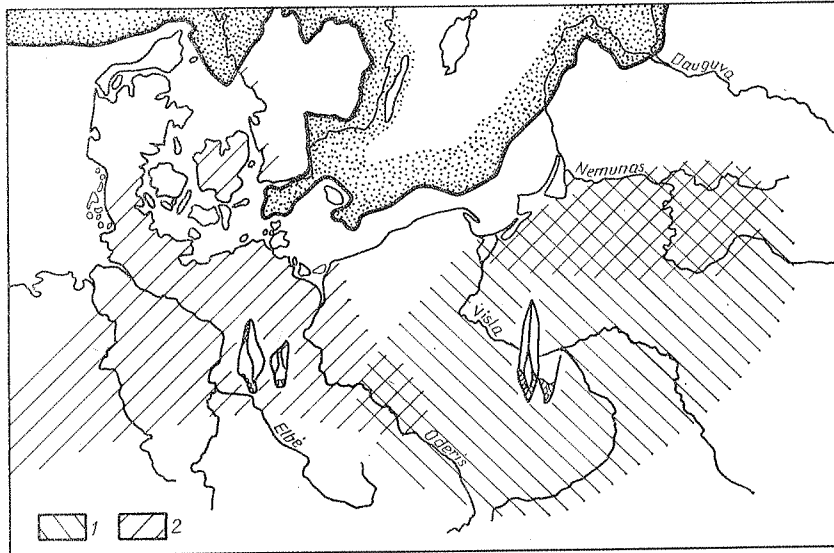
Kitados L. Savickis (331, p. 18 ir kt.) mėgino svidrinės kultūros datavimą sieti su Vislos proslėnio stratigrafija, bet galiausiai prieš jo išvados, kad sluoksnius galima datuoti pagal radinius, o ne atvirkščiai. Ir vėlesni bandymai nieko nepaaikškino. Tik vieną Dobegnevo (Dobiegnewo) stovyklos lizdą pagal stratigrafiją pavyko datuoti vėlyvojo driasos pabaiga (335, p. 299). Buvo mėginta sudaryti Svidrų kultūros raidos seką ir nustatyti chronologiją, remiantis keliais požymiais: antgalių formų raida, gremžtukų ir rėžtukų kiekio santykiu (222, p. 87—89; 333, p. 45), kitų kultūrų elementų atsiradimu svidrinuose kompleksuose (331, p. 39; 333, p. 42—46).

Reliatyviai ir absoliučia Svidrų kultūros chronologija suabejota, ištyrus Calovanės ir Vitovo stovyklas, kurių sluoksnius pavyko datuoti ir žiedadulkių analizės, ir radiokarbono metodais, nors ne visuomet juose buvo kaip tik šios kultūros radinių. Ankstyviausios dabar turimos datos yra vėlyvojo driasos pradžia, o vėlyviausios siekia pačią šio periodo pabaigą — apie 8000 m. pr. m. e.* (335, p. 275). Tačiau datuotos stovyklos priklauso ne Svidrų tipui, o mūsų išskirtai hibridinei grupei. Kadangi svidrinio retušo pastebėta ir ankstyvesniuose Bromės tipo Lenkijos dirbiniuose, tai abejojama, ar minėtą žemutinę datą reiktų tikrai laikyti pačia seniausia Svidrų kultūros data (221, p. 207). Nors ir tipologiškai, ir geologiškai mėginama su tomis datomis susieti ankstyviausius paminklus, pvz., Didžiųjų Svidrų I, tačiau tai dar neįrodo, kad anksčiau, t. y. aleriodo pabaigoje, negalėjo būti vien Svidrų kultūros stovyklų.

Be to, Lietuvoje aiškiai skiriasi dvi (be hibridinės) Svidrų kultūros grupės. Vienose stovyklose, pvz., Eigulių ir Skarulių, persveria antgaliai neįsmaugta įtvara, neretušuotomis viršūnėmis, daugiausia pleištinė rėžtukų ir ilgųjų gremžtukų. Antrosios grupės, pvz., Glyno 1-oje ir 3-oje, Puvočių, stovyklose daugiau antgalių išskirta įtvara, retušuotomis viršūnėmis, retušuotų rėžtukų ir trumpųjų gremžtukų. Tai tik iš dalies atspindi chronologinę seką, greičiausiai liudija dvi greta egzistavusias tos pačios kultūros grupes. Reiktų manyti, jog aleriodo antrojoje pusėje pasirodę pirmosios svidrinės kultūros grupės žmonės gyveno ir toliau iki pat paleolito pabaigos, o antrosios atėjo, jau įpusėjus vėlyvajam driasiui, ir taip pat šalia gyveno toliau.

* Vėlyviausia radiokarboninė data 7985±110 m. pr. m. e. (335, p. 199).

Paplitimas. Svidrinių stovyklų daugiausia rasta pietų Lietuvoje: prie Merkio upės, Nemuno vidurupyje apie Kauną ir vienoje kitoje vietoje prie Neries. Į šiaurę nuo Neries ir Nemuno santakos tuo tarpu jų nežinoma. Į rytus ir pietryčius svidrinės stovyklos siekia Baltarusijos vidurį, Bugo ir Pripetės tarpupį (495, p. 23, 44, 45; 496, p. 49 ir kt.), Sožės upę ir Kijevo apylinkes (548). Toliausiai į šiaurę žinoma stovykla yra Pskovo srityje (522, p. 19, 20). Tačiau Svidrų kultūros centras buvo, matyt, Vislos ir Bugo upių baseinas, ypač jo pietinė dalis iki Karpatų ir Tatrų priekalnių, į vakarus siekė Oderį, o toliau svidrinių antgalių ap-

13 pav. Svidrų ir Arensburgo kultūrų paplitimas Europoje: 1 — Svidrų kultūra, 2 — Arensburgo kultūra

tinkama tik hibridiniuose kompleksuose (396, žem. 5; 335, pav. 67) (pav. 13). Tarp Lietuvos ir pagrindinės šios kultūros srities matyti tuštesnių plotų. Galbūt tai atspindi ne tik tyrinėjimų, bet ir realią padėtį — greičiausiai į šiaurę nuo centrinės srities klajojo Arensburgo kultūros medžiotojai, beje, palikę čia Liungbiu tipo kaplių ir kitokių rago bei kaulo dirbinių.

Kilmės buvo ieškoma atsižvelgiant į Svidrų kultūros dirbinių formas ir išskirtinį požymį — plokščią retušą blogojoje dirbinio pusėje. Dėl jo daugelis archeologų (330, p. 18; 234, p. 105; 72, p. 78) mėgino šią kultūrą sieti su solutriniais paminklais, kurių dirbiniams būdingas panašus retušas, nepaisydami, kad tarp kalbamųjų kultūrų yra labai didelis laiko tarpas ir visai kiti dirbinių tipai. Svidrų tipo kultūrų ištakų ieškota apie Dunojaus vi-

durupį ir pietų Lenkijos bei Rusijos srityse (396, p. 245), buvo siejama su Krymo, net Užkaukazės radiniais. Neįtikėtina atrodo ir pastaruoju metu R. Šildo paskelbta nauja hipotezė, jog Svidrų kultūrą reikia kildinti iš senosios Bromės kultūros, vėliau peraugusios į Arensburgo kultūrą (335, p. 333, 334). Vargu ar pagal Calovanės tyrinėjimus yra pagrindo taip spręsti. Panaši ir kita iškelta hipotezė, kad pagrindinė svidrinio komplekso dalis galėjusi išriedėti vietoje iš Liungbiu kultūros, o antroji dalis — nevietinės kilmės, gal atėjusi iš Rytų; ją ir sudaro būdingiausi svidriniai antgaliai (221, p. 311).

Toliau matysime, jog vėlesnėje fazėje šios kultūros, be abejo, veikė viena kita, tačiau giliausių Svidrų kultūros šaknų reiktų ieškoti atskirai nuo Bromės ir Arensburgo tipo kultūrų.

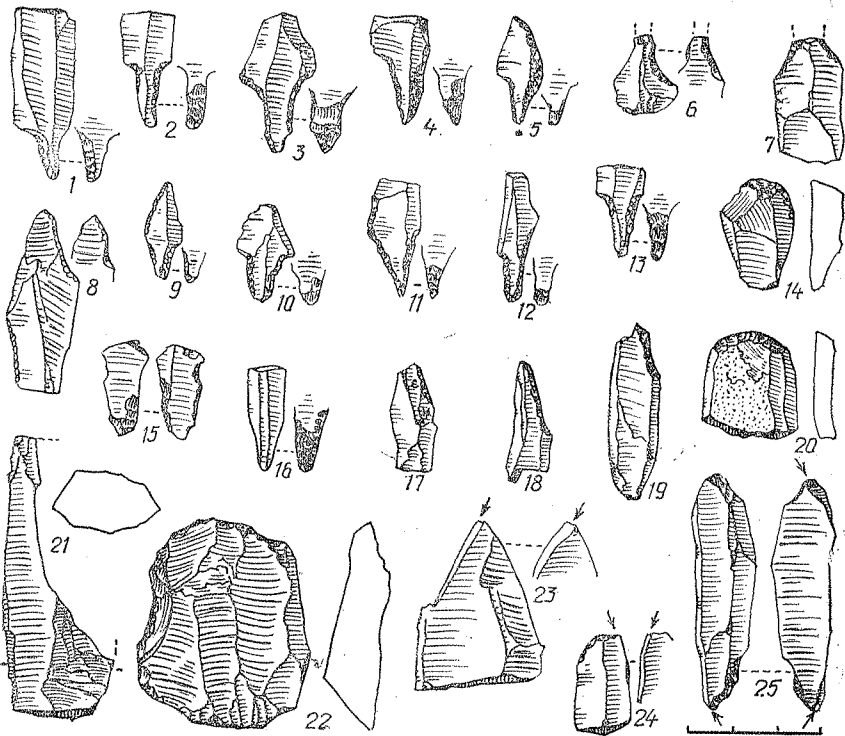
HIBRIDINIŲ KULTŪRŲ GRUPĖ

Apžvalga. 1933 m. skelbdamas savo surinktą Svidrų paleolito stovyklos medžiagą, L. Savickis šalia trijų svidrinės kultūros laipsnių minėjo ir atskirą Chvalibogovicų grupę (330, p. 19, 20), kuriai būdingi trumpi antgaliai su ryškia įtvara (sąlytume Arensburgo tipo), blogojoje pusėje padengta svidriniu retušu. Vėliau ilgai į šią pastabą nebuvo kreipta dėmesio, visą paleolito kultūrų raidą Lenkijoje stengtasi sprasti į vientisą raidos grandinę, kol nauji stovyklų tyrinėjimai privertė kalbėti apie atskirą Svidrų kultūrų grupę su Bromės ar Arensburgo kultūrų požymiais. Ji buvo pavadinta abipusių įtakų sritimi ir laikyta vėlyviausia Svidrų kultūros atšaka (222, p. 90, 91). 1968 m. V. Tautė (396, p. 226, 227) grąžino senąją Chvalibogovicų antgalių vardą, šiuos antgalius laikydamas pagrindiniu hibridinės kultūros požymiu (Vituvo C—Stankovičių grupė). Pastaruoju metu literatūroje yra dvi nuomonės. Viena (335, p. 321, 333, 338) — Arensburgo ir Svidrų kultūros sudarė vieną kompleksą (nors vis dėlto Svidrų kultūroje skiriamos 5 stilistinės grupės; tarp jų d ir e — kaip tik yra tokios, kurias mes vadiname hibridinėmis). Kita (221, p. 195, 311) nelabai tvirta nuomonė, kad tai esančios 2 atskiros kultūros, tik dėl didelio žmonių judrumo susidariusios geros sąlygos keistis kultūros elementais; todėl ir sunku esą rasti „grynų“ kompleksų.

Lietuvoje tokios grynos ir hibridinės grupės, atrodo, gerai skiriasi, didelė jų dalis yra paskelbta (543; 297; 541).

Pagrindiniai bruožai yra Svidrų, Arensburgo ar Bromės tipo ypatybių buvimas viename stovyklos radinių komplekse. Tai dirbinių tipų įvairumas ir svidrinio retušo atsiradimas Bromės bei Arensburgo antgaliuose, arba atvirkščiai — svidrinio retušo išnykimas Svidrų tipo antgaliuose. Kiti dirbiniai — rėžtukai, gremžtukai, netgi skaldytinių tipai — būdingi ir vienai, ir kitai kultūrai.

Paminklai Lietuvoje sudaro didžiąją paleolitinių stovyklų da-
lį. Vienuose pastebimas tik svidrinis retušas Bromės ar Arens-
burgo tipo strėlių antgaliuose, kituose atsiranda ryškių Svidrų
tipo antgalių be būdingo retušo, nors šalia randama ir svidrinių
ar arensburginių tipų antgalių. Tas pat pasakytina apie gremž-
tukų bei rėztukų, taip pat ir skaldytinių tipus. Reliatyviai ga-
lima skirti 2 grupes — su Bromės bei Arensburgo tipo elementų
persvara ir su Svidrų tipo elementų persvara. Visi šie paminklai
pasitaiko irgi aukštosiose upių bei ežerų terasose.

14 pav. Pagrindiniai Mergežerio 3-os stov. radiniai: 1—5, 8—13, 15—19 — strė-
lių antgaliai, 6, 7 — skelčių dalijimo liekanos, 14, 20 — gremžtukai, 21, 22 —
skaldytiniai, 23—25 — rėztukai

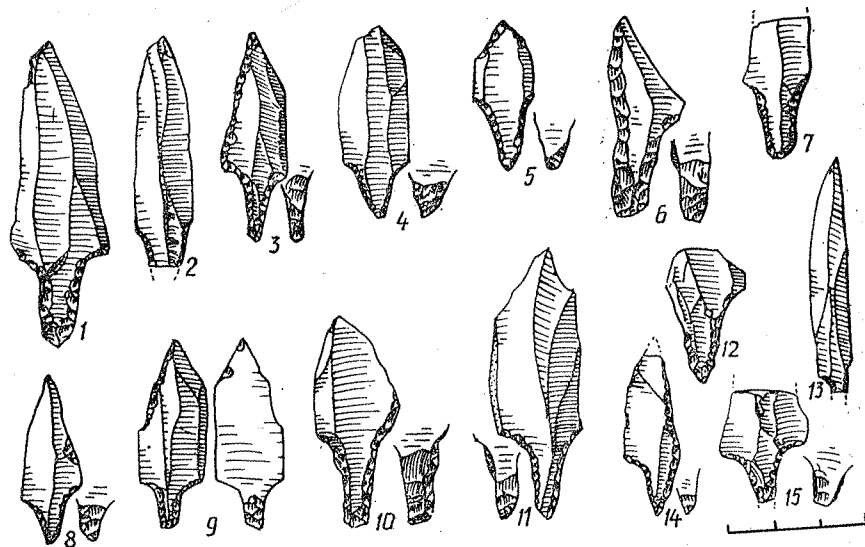
Prie Ūlos buvo mažytė Kašėtų 16-a stovykla su labai menkais
Svidrų kultūros pėdsakais. Ryškus šios kultūros pavyzdys yra
Šilelio 2-a stovykla ant aukšto Nemuno kranto. Jos radiniai la-
bai artimi Mergežerio 3-os stovyklos (pav. 14) radiniams sudur-
pėjusio ežerėlio aukštojoje terasoje. Hibridinių kompleksų aptik-
ta ir Ežeryno kasyklų 8-oje, 17-oje stovyklose, Raudondvario
bei Netiesų 1-os stovyklų apatiniuose sluoksniuose. Ir tarp me-

chaniškai sumaišytų stovyklų radinių pasitaikė ryškių hibridinių
dirbinių tipų. Iš jų minėtina Nendrinų, Kapsuko raj., stovykla,
„Salos“ kalva prie Margių; tokių radinių yra senose Kašėtų bei
Giraitės, Varėnos raj., kolekcijose.

Inventorius. Titnago dirbiniai. *Skaldytiniai* būna dve-
jopi — vienagalai ir dvigaliai — būdingi ir vieni, ir kitai kul-
tūrai. Dvigalis, tačiau visai trumpas, plačiomis skeltėmis nuskal-
dytas skaldytinis rastas Kašėtų 16-oje stovykloje. Šilelio 2-oje ir
Mergežerio 3-oje (pav. 14: 21, 22) aptikta dvigalių skaldytinių
preparuotomis šoninėmis briaunomis (žr. p. 46), o Ežeryno 17-oje
stovykloje dauguma netaisyklingų skaldytinių, skirtų plačioms
skeltėms ir nuoskaloms. Netiesų 1-oje stovykloje buvo įvairių
skaldytinių, tačiau daugiausia — klasiškų dvigalių.

Strėlių antgaliai ryškiausiai atspindi hibridinių stovyklų po-
būdį. Randama nedidelių Bromės tipo antgaliukų su svidriniu re-
tušu blogojoje pusėje kaip Kašėtų 16-oje stovykloje. Šilelio 2-oje
stovykloje yra mažas platus antgaliukas su svidriniu retušu įtva-
roje (pav. 15: 15), taip pat ir svidrinių antgalių neretušuota blo-
gąja puse (pav. 15: 7, 12, 13), antgalių su vienašone įgauba, re-
tušuota tik pakraštyje, ir smulkių nusmailintų skeltelių. Labai
įvairūs ir į Šilelio 2-os stovyklos radinius panašūs Mergežerio
3-os stovyklos antgaliai, tarp kurių yra tikrų svidrinių (pav. 14: 1,
2, 11—13, 15, 16), mažyčių Arensburgo tipo ir vienašonių ant-
galių, taip pat su svidriniu retušu (pav. 14: 3—5, 9, 10) ir pa-
galiau paprastų nusmailintų skelčių (pav. 14: 8, 17—19). Ežeryno
8-ame lizde iš 8 antgalių 4 galima laikyti Bromės tipo antgaliais,
nors jie nedideli ir netaisyklingi, bet retušuoti tik pakraštiniu
retušu, 2 svidrinio tipo, tačiau labai mažai retušuoti (pav. 15: 5),
ir nusmailinta skeltelė. Ežeryno 17-ame lizde rasti 2 vienašoniai
statmenai retušuoti antgaliai; vieno įtvara iš blogosios pusės kiek
paretušuota (pav. 15: 6). Būdingas Mitriškių 6a stovyklos Bromės
tipo antgalis statmenai retušuota įtvara iš gerosios pusės ir plokščiu
svidriniu retušu — iš blogosios (pav. 15: 11). Panašūs ir Mak-
simonių 1-os stovyklos (pav. 15: 9), Zervynų (pav. 15: 8), Giraitės
(pav. 15: 4), Drucminių (pav. 15: 14) antgaliai. Tuo tarpu Nend-
rinių artimesni svidriniam tipui, tačiau visi retušuoti tik pakrašti-
niu retušu. Raudondvario stovyklos hibridinį pobūdį rodytų ant-
galio su užbarzda dalelė. Antgalių įvairumas matyti iš Netiesų
1-os stovyklos apatinio sluoksnio. Čia turime svidrinių antgalių,
retušuotų iš abiejų pusių pakraštiniu retušu, taip pat ir iš blogo-
sios pusės — svidriniu, vienašonių antgalių tik su pakraštiniu
retušu tai iš vienos, tai iš kitos pusės.

Iš senųjų rinkinių Bromės tipo antgalių su svidriniu retušu
žinoma iš „Salos“ kalvos prie Margių (pav. 15: 10), taip pat iš
Kašėtų (pav. 15: 3), nors iš čia turime ir stambių išskirtomis
įtvaramis, artimų ir Bromės, ir Svidrų tipui, be svidrinio retušo
(pav. 15: 1), kaip ir iš Apsingės (pav. 15: 2), Varėnos rajono.

15 pav. Hibridiniai strėlių antgaliai: 1, 3 — Kašėtos, 2 — Apsingės stov., 4 — Giraitės stov., 5 — Ežeryno 8-a stov., 6 — Ežeryno 17-a stov., 7, 12, 13, 15 — Šilelio 2-a stov., 8 — Zervynos, 9 — Maksimonių 1-a stov., 10 — Margių „Salos“ stov., 11 — Mitrškių 6a stov., 14 — Drucminių stov.

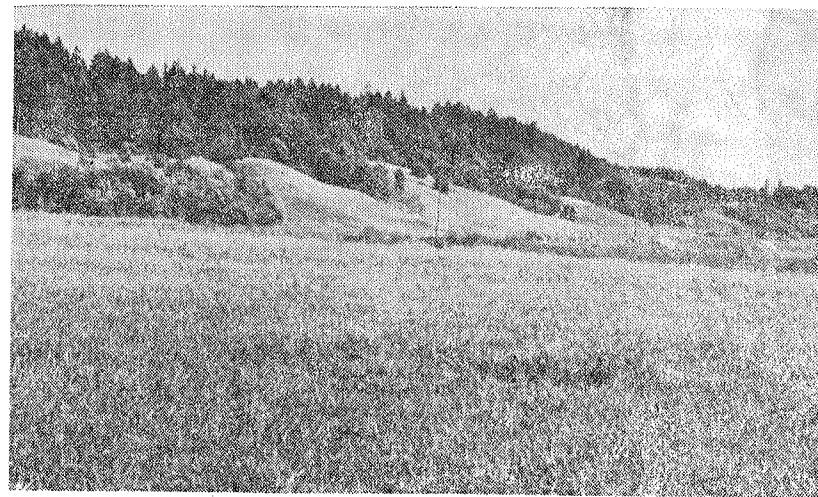
Minėtų stovyklų *gremžtukai* daugiausia trumpi ir platūs, panašūs į Vilniaus 1-os stovyklos. Kašėtų 16-os stovyklos jie gana dideli, plačiai retušuoti beveik aplink, tik vienas pailgas dvigalis. Šilelio 2-oje stovykloje irgi daugiausia trumpų, net dvišmenių, tik vienas pasitaikė ilgas ir gana platus dvigalis. Ne labai dideli, kiek pailgi, dažnai plačiai žemyn nuretušotais kampais buvo ir Margežerio stovyklos *gremžtukai* (pav. 14: 14, 20). Tik Ežeryno 8-oje stovykloje persvėrė ilgieji; labai įvairūs Netiesų 1-os stovyklos *gremžtukai*.

Rėžtukai irgi įvairiausių tipų, tačiau dažniau pasitaiko kampinių. Pvz., Šilelio 2-oje stovykloje vidurinių visai nebuvo, tik kampiniai, tačiau be retušo. Ežeryno 8-oje stovykloje pastarieji taip pat sudarė daugumą, o Margežerio 3-oje (pav. 14: 23—25), Raudondvario ir Netiesų 1-oje stovyklose abiejų tipų *rėžtukų* buvo beveik po lygiai.

Kitų dirbinių beveik nėra. Galima paminėti tik retai pasitaikancias retušuotas skeltas ir kasykloms būdingus kasiklius, apie kuriuos bus kalbama toliau (žr. p. 43). Hibridinės kultūros kasyklose žinomi abiejų tipų kasikliai — ovaliniai ir pergniaužtiniai.

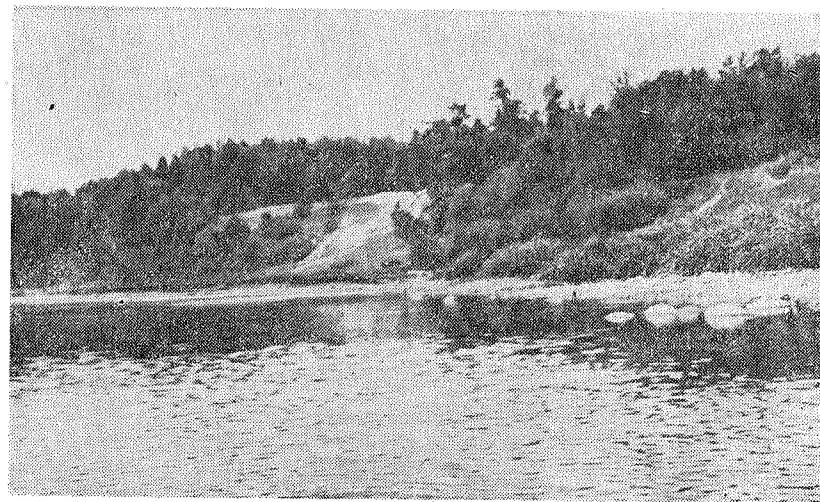
Chronologija Lietuvoje nustatėme pagal radimo aplinkybes ir radinių tipologiją. Iš turimų paminklų galime skirti tris ryškesnes chronologines gaires. Seniausia būtų Šilelio 2-a stovykla, įkurta ant II viršsalpinės Nemuno terasos (pav. 16). Jos situa-

cija artima Eigulių 1a stovyklai, be to, daug bendrų bruožų turi ir inventorius. Reiktų manyti, kad ji priklausė pačiai aleriodo pabaigai ar vėlyvojo driaso pradžiai. Antrajam laikotarpiui galėtų būti skiriama Raudondvario 1-a stovykla ant III viršsalpinės

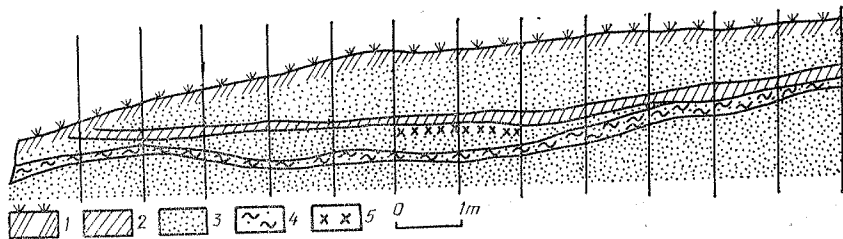
16 pav. Šilelio 2-a stov.

Nemuno terasos, jau pasidengusios storu smėlio sluoksniu. Ją reiktų laikyti vėlyvesne — jau pažengusio vėlyvojo driaso laikotarpio, kai dėl drėgmės II viršsalpinė terasa nebegalėjo būti

17 pav. Netiesų 1-a stov.

gyvenama. Trečiąjį etapą labai gerai apibūdina Netiesų 1-os stovyklos situacija (pav. 17). Ši stovykla vėl yra ant II viršsalpinės Nemuno terasos, tačiau šią terasą jau dengia ne tik smėlio, bet ir driasinio priemolio sluoksnelis, vėl apklotas smėliu, kuriame ir slūgso radiniai (pav. 18). Šitokia padėtis galėjo susidaryti tiktai pačioje vėlyvojo driaso pabaigoje. Taigi hibridiniai kompleksai Lietuvoje atsirado daugiausia vėlyvajame driase, pačioje jo pradžioje, o galbūt net aleriodo pabaigoje ir gyvavo šalia grynųjų.

18 pav. Netiesų 1-os stov. pjūvis: 1 — velėna, 2 — pilkas smėlis — mezolito kultūrinis sluoksnis, 3 — baltas smėlis, 4 — priemolis, 5 — paleolitinių radinių slūgsimo horizontas

Tokią chronologiją patvirtina ir poros Lenkijos stovyklų radiokarboninis datavimas (335, p. 198, 199, 202—204). Hibridinių stovyklų aptinkama visą IX tūkstantmetį pr. m. erą. Lenkijoje datuoti kompleksai kaip tik atitinka mūsų hibridinius paminklus.

Hibridinė kultūra buvo paplitusi gana neplačiu ruožu tarp Nemuno ir Oderio — nuo Lietuvos per Polesę ir vidurio Lenkiją (pav. 13). Šalia kalbamosios hibridinės srities jau aleriodo pabaigoje bei vėlyvajame driase matome ir kitų taip pat hibridinių. Pvz., vakaruose tarp Oderio ir Elbės į Arensburgo kultūrą yra įsimaišiusių Svidrų kultūros elementų, kartu dar įgavusių vadinamosios lenktinio peiliuko (Federmesser) kultūros elementų. Jie sudaro savitą hibridinį kompleksą, pažįstamą iš Miunchehofės (Münchehofe) (171, p. 186—207) ar Berlyno—Tegelio (394, p. 1—13; 396, pav. 112, žem. 10) stovyklų. Panaši hibridinė kultūra paplitusi ir pietų Lenkijoje. Į rytus nuo Lietuvos rasta tik pavienių hibridinio tipo stovyklų Smolensko srityje. Tačiau pietryčiuose daugiausia plito kitokia hibridinė kultūra (pavadinta pagal Desnos upe), kurioje šalia minėtų svidrinių bei arensburginių elementų dar aptinkama ir mažiukų vienašonių, vadinamųjų Desnos, arba Grensko, tipo antgalių (221, p. 209). Nežymi jos įtaka siekė ir pietų Lietuvos paminklus (pvz., Desnos tipo antgalius primena kai kurie Netiesų 1-os stovyklos antgalių).

Apskritai paleolito pabaigoje Europoje kryžiuosį įvairiūs kilmės kultūros; joms būdinga ir skirtingų stovyklų pavienių elementų įvairovė.

Kilmė aiški — tai Bromės, Arensburgo ir Svidrų kultūrų sąveika. Kartais pastebima ir tolimesnių kultūrų priemaišų, kurios šias stovyklas leistų skirti jau kitoms hibridinėms sritims.

VISUOMENINIS IR NAMŲ UKIS

Medžioklė. Įvairių paleolito pabaigos kultūrų medžiotojai pietiniame Baltijos pajūryje pasklido, vasaromis klajodami tundroje paskui šiaurės elnių bandas. Rudenį elniai traukdavo į pietus, ir tai versdavo medžiotojus sekti juos vėl atgal prie šiaurinės miškų ribos, kur jie peržiemodavo, medžiodami ne tik šiaurės elnius, bet ir įvairius miško žvėris. Remdamasis Kaliningrado srities medžiaga, H. Grosas (157) nupiešė tokį vaizdą ir pabrėžė, kad žmonės nevengė ir labai tolimų kelionių. Iš Arensburgo tipo Štelmoro (Stellmoor) stovykloje surinktų šiaurės elnių kaulų bei ragų nustatyta, jog buvę medžiota nuo gegužės iki rugšėjo mėnesio kaip ir biolingo laikotarpio Hamburgo tipo stovykloje Me-jendorfe (315, p. 116; 316). Kadangi kitose stovyklose kartu rasta ir miško žvėrių kaulų (396, p. 300), tai sprendžiama, kad pagrindinė žmonių gyvenamoji vieta turėjusi būti retas miškas ar parko tundra (11); tik vasarą žmonės patraukdavę į tikrą tundrą. Nors niekur toliau į šiaurės rytus tokios medžiagos neturime, išskyrus palyginti nedidelį kiekį datuotų paleolito arktinių žvėrių kaulų, tačiau gyvenimo sąlygos buvo tos pačios, kultūra ta pati, tad ir medžioklė turėjo būti panaši.

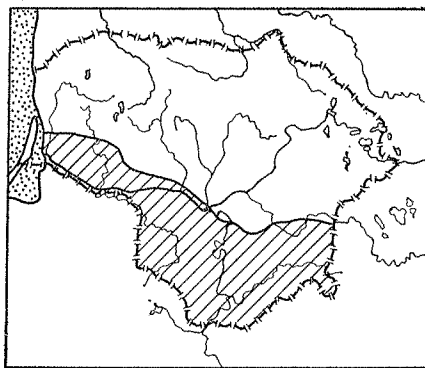
Šiaurės elniai buvo visi suvartojami: mėsa maistui, kailiai ap- rangai ir palapinėms, gyslos siūlams, ragai bei kaulai įrankiams gaminti, net skrandžio turinys, kaip tai daro šiaurės gyventojai, suvalgomas vietoj daržovių (157; 535; 536). Tokiomis sąlygomis maistą papildė, be abejo, laukiniai vaisiai bei augalai. Buvo valgomos ir žuvis, tik vargu ar galima kalbėti apie tikrą žūklę, kuri klajokliškam gyvenimo būdui neiprasta. Žuvis irgi medžiodavo, dažniausiai neršiančias sekliuose vandenyse. Vėlyvojo driaso laikotarpio sluoksnyje stambiōs lydekos kaulų rasta Opšrūtuose — prie pat Lietuvos ir Kaliningrado srities ribos (149, p. 154; 151, p. 111). Šių kaulų aptikta ir Bromės stovykloje, o Štelmore, be lydekų, rasta šiek tiek ir plekšnių kaulų (396, p. 301). Šias žuvis galėtume pavadinti medžiojamosiomis.

Šiaurės elnių medžiotojų įrankiai — strėlės ir lankai; dar var- tota ir svaidyklės bei žeberklai. Žeberklai būdavo įstatomi į kotą ir per vidurį pririšami ilgu dirželiu. Įsmigusio į žvėries kūną žeberklo kotą dirželis pastatydavo statmenai. Tai kliudydavo žvė- riui tarp medžių pabėgti (244, p. 53). Mažiausia turime duomenų apie ietis. Keli antgalių patvirtina jas vartojus. Tai tikriausiai buvo pagrindinis ginklas sužeistam žvėriui pribagti. Ir reikia manyti, kad iečių turėjo būti vartojama daug daugiau, negu ma-

tyti iš rastų antgalių, nes jos greičiausiai būdavo be antgalių, iš paprastos karties apdegintu smaigaliu.

Ir Mejendorfo, ir Arensburgo stovyklose rastas ne vienas šiaurės elnio mentikaulis, o Arensburge — ir krūtinės slankstelis su šovimo žymėmis. Iš to matyti, kaip šie žvėrys buvo užmušti, nors neaišku, tai žeberklo ar strėlės dūrio žymė (315, p. 124; 244, p. 179).

Titnago gavyba. Vėlyvajam paleolitui būdingas klajojimas netik paskui šiaurės elnių bandas ieškant maisto, bet ir žaliavos dirbiniams. O to meto gyventojai, matyt, labai vertino gerą žaliavą.

19 pav. Titnago klodai Lietuvoje (užbrūkšniuota) (A. Klimašauskas)

20 pav. Scheminis Ežeryno tyrinėtų titnago apdirbimo aikštelių planas

Titnago daugiausia tikrai pietinėje Lietuvos dalyje, vakaruose jo paplitimo riba eina kiek į šiaurę nuo Nemuno, į rytus nuo Kauno, per Strėvą bei Elektrėnus, vėl pasuka į šiaurę prie Vilniaus (pav. 19). Visi titnagai yra moreninės kilmės, atstumti ledynų. Viršutinėse upių terasose graužo sluoksniuose randami jo gabalai dažniausiai labai apzulinti, su kreidos bei kitų medžiagų intarpais, neretai įtrūkę ir nelabai tinkami įrankiams gaminti. Todėl laikotarpiu, kol dar nebuvo pasiekiamos apatinių terasų titnago atsargos, geros medžiagos tekdavo ieškoti už dešimčių ir šimtų kilometrų.

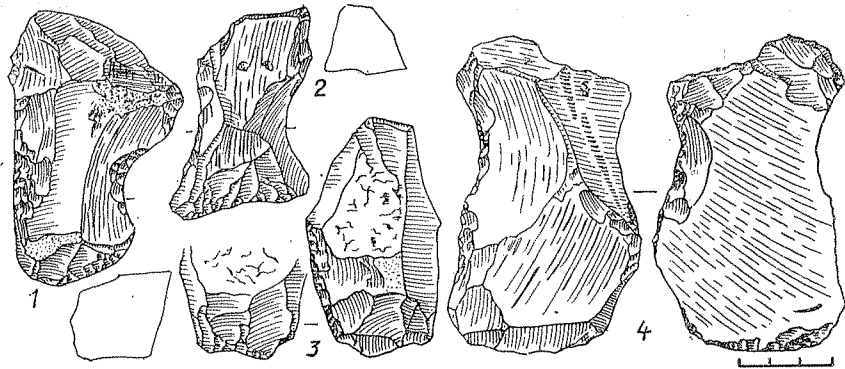
Ryškiausia tokia titnago kasykla (193) buvo tyrinėta prie Ežeryno kaimo, Alytaus raj. (pav. 20), dešiniajame Nemuno krante, ant III viršsalpinės terasos. Dabar tai kalvota miško dalis, iš pietų juosiamą Aksupės, iš rytų buvusio ežero — nusausintos pelkės. Joje ištirtos net 24 paleolitinės titnago skaldymo aikštelės-

stovyklėlės. Kiekvienoje tuoj po velėna slūgsojo 15—20 cm storio geltono smėlio sluoksnis, pilnas skaldytų titnagų. Aikštelių ribos labai ryškios, ir tai būdinga visoms trumpalaikėms stovykloms. Jos ėjo dviem juostomis ties neaukštais graužo pylimėliais, iš kurių titnagas ir buvo kasamas. Šiose vietose lankytasi tada, kai Nemuno vaga dar užėmė visą slėnį iki pat kalvų, t. y. vėlyvajame driase. Apie 50—70 cm gylyje nuo žemės paviršiaus pastebėtas plonytis pilkas iškastinio dirvožemio sluoksnelis (aleriodo?). Aikštelės mažos — nuo 7 iki 33 m ilgio. Aiškiai matyti, kad jose buvo dirbta ne vienu metu ir skirtingų papročių bei manierų žmonių. Didžiąją radinių dalį, skaičiuojamą tūkstančiais, sudarė beformės netinkamos naudoti nuoskalos. Nemaža rasta ir skelčių, tačiau beveik visos jos taip pat atliekamos. Matyt, pagrindinis tikslas buvo prisiskaldyti gerų skelčių ir išsigabenti jas. Geresnių skelčių likę tik tose aikštelėse (pvz., Nr. 1), kur vietoje gaminta daugiau įrankių. Galbūt buvo išgabunami ir paruošti skaldytiniai, nes čia paliktieji dažnai su koku defektu — įvairiais intarpais — arba jau visai sunaudoti. Čia pat buvo pasigaminama ir dalis darbo įrankių. Paliktieji taip pat dažniausiai su koku defektu. Be to, visai nėra atsitiktiniams darbams skirtų retuotų skelčių bei nuoskalų, būdingų nuolatinėms stovykloms.

Tose dirbtuvėse rasta ir kitur nepasitaikančių specialių titnago kasimo įrankių — kasiklių, labai panašių į kirvelius. Dažnai jie būna netaisyklingi, bet vis dėlto bent ašmenys aptašyti iš abiejų pusių. Kasikliai buvo 2 pagrindinių formų — ovalieji ir pergniauztiniai. Ovalieji paprastai daromi iš parinktų titnago riedulių su visa žieve. Darbo žymės rodo, kad jie būdavo gaminami ir iš plokščių sunaudotų skaldytinių su plačiai retuotais šonais (pav. 21 : 3). Rasta ir beveik taisyklingų vėlesnius ovalinius kirvelius primenančių dirbinių iš abiejų pusių retuotais ašmenimis. Pergniauztiniai kasikliai (pav. 21 : 1, 2, 4) daromi iš storų titnago plokščių, šonuose retušuojant įgaubas bei ašmenis.

Panašūs kasikliai ar kirveliai būdingi tik Rytų Europai. Iš čia ir reikėtų juos kildinti. Tokių kirvelių su aiškiais darbo žymėmis rasta Ukrainos daug senesnėje Kostionkų stovykloje (552, p. 150—157, pav. 58—68; 560, p. 38—47, pav. 13), taip pat Lenkijos vėlyvojo paleolito dirbtuvėse (234, p. 112—117, pav. 39 : 5; 48 : 1; 368, p. 78, lent. 18 : 10). Tuo tarpu Vidurio Europos šiaurėje visai panašių aptinkama tik mezolite.

Pergniauztiniai paleolito kirveliai ar kasikliai atsiradę greičiausiai iš skaldytinių išmaugtais šonais, žinomų jau Svidrų stovykloje (330, lent. VI : 3, 4). Lietuvoje, be Ežeryno, pergniauztinių kirvelių pasitaikė ir Eigulių 1d stovykloje (pav. 21 : 1, 2), kur netoliese taip pat buvo kasamas titnagas. Atskirų panašių radinių žinoma ir kitose Rytų ir Vidurio Europos stovyklose — Baltarusijoje (496, pav. 21 : 51), Vokietijos FR (396, p. 198, lent. 15 : 1).

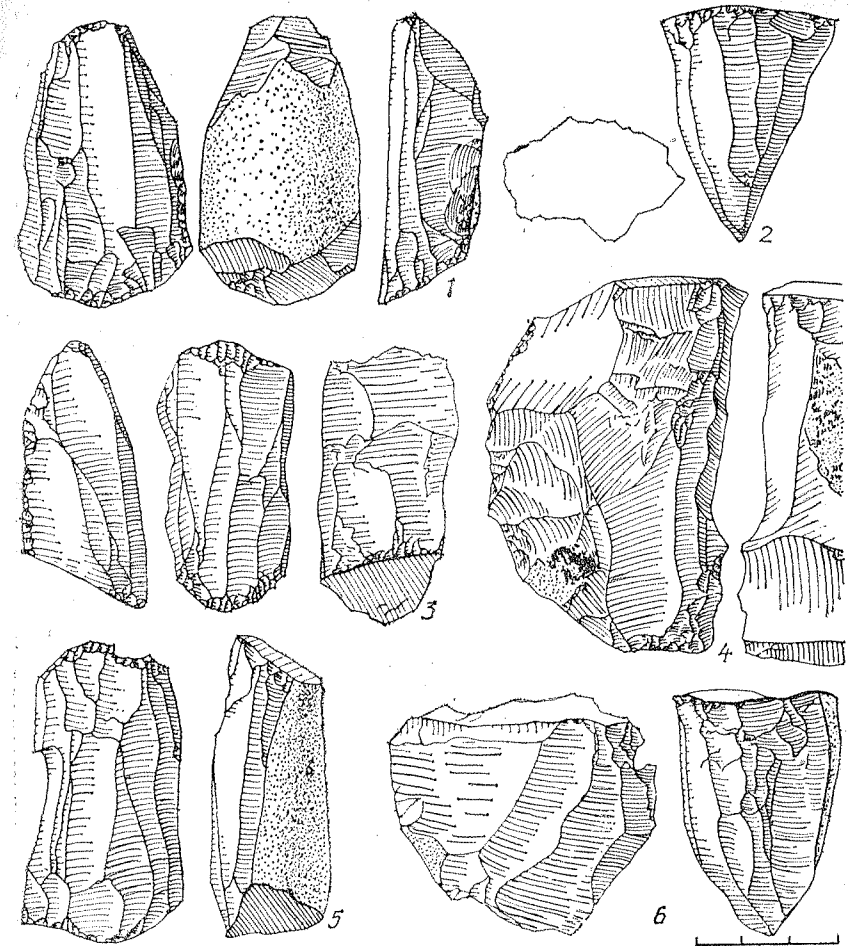

21 pav. Kasikliai: 1, 2 — Eigulių 1d stov., 3 — Ežeryno 16-a stov., 4 — Ežeryno 4-a stov.

Tokių vėlyvojo paleolito titnago kasyklų bei dirbtuvių žinoma dar keliuose Vidurio Europos vietose. Jų vaizdas visiškai analogiškas kaip Ežeryno. Pvz., panašiausiai atrodo Groičo (Grotzsch) paminklas prie Eilenburgo (Vokietijos DR) (166), kur iširtos 7 dirbtuvės ir kiekvienoje bent po keletą lizdų. Šias kasyklas dirbtuves taip pat lankė įvairios gentys. Tai galima pastebėti iš skirtingų skaldymo papročių, nevienodos apdirbimo technikos. Groičo radiniai davė daug duomenų skaldymo technikai tyrinėti, nes ten rasta vien 1703 skaldytiniai (Ežeryno dirbtuvėse 1012). Geros medžiagos dirbiniams ieškojo ir Lenkijos Svidrų kultūros gyventojai. Šokoladinės spalvos titnagas buvo kasamas šiaurės rytų Švento kryžiaus kalnų papėdėje ir gabenamas. Titnago dirbtuvės būdavo ne tik prie kasyklų, bet ir atskirai, nekalbant apie mažas stovyklų dirbtuvėles. Vienose gamino skaldytinius, kitose skaldytinius ir skeltas arba tik skeltas iš atgabentų paruoštų skaldytinių (334; 335, p. 254, 325 ir kt.). Prie Bugo Polesėje taip pat žinoma titnago kasyklų ir dirbtuvių (368, p. 80—82).

Ežeryno (bei kitų galimų) kasyklų ir dirbtuvių titnagas buvo gabenamas dažniausiai tik už kelių ar kelių dešimčių kilometrų, nes beveik visos šio tipo stovyklos aptiktos pietų Lietuvoje. Toliausiai paleolitinių Nemuno titnago dirbinių rasta Latvijoje, Laukskuolos stovykloje prie Dauguvos ir Zveiniekuose prie Burtniekų ežero, kuris tiesia linija būtų apie 500 km nuo pietų Lietuvos (489, p. 53—65, pav. 7).

Tokių nuotolius titnagą gabenantys paleolito gyventojai neskundė. Tai patvirtina, pvz., Lenkijos vėlyvojo paleolito dirbtuvių gaminių paplitimas. Vadinamojo šokoladinio pietų Lenkijos titnago randama už šimtų kilometrų; tolimiausi Pamario punktai — 420 km tiesia linija nuo kasimo vietos. Mažiau jo išgabendavo į šiaurės rytus, nes ten užteko gana gero savo tit-

22 pav. Skaldytiniai: 1 — Puvočių 1d stov., 2, 6 — Ežeryno 16-a stov., 3 — Šilėlio 2-a stov., 4 — Maksimonių 1-a stov., 5 — Glyno 1-a stov.

nago, bet vis dėlto pavienių šokoladinio titnago dirbinių rasta Mozūruose, Polesėje, Baltarusijoje net prie Svitezio ežero (335, p. 325—330, pav. 78, 80). Klajoklių gentims tokios tolimos kelionės visai įmanomos. Ir dabartiniai australiečiai labai toli siunčia pasiuntinius pargabenti įrankiams tinkamo akmens.

Įrankių gamyba. Pradinė dirbinio gaminimo stadija yra skaldytinių paruošimas. Tai buvo daroma kasyklose ir dirbtuvėse šalia jų. Ryškiausias pavyzdys — jau minėtos Ežeryno kasyklos, kur iš 24 apdirbimo aikštelių surinkta net 1012 skaldytinių. Ir tai vis liekanos, o kiek jų išgabenta. Nemaža skaldytinių, atro-

do, gaminta ir Eigulių 1a, 1b, 1d stovyklose. Tačiau daugybėje kitų paleolitinių stovyklų jie, matyt, buvo atgabenti iš toliau, nes dažniausiai pasitaiko tik labai gerų. Dirbtuvėse paprastai randama daugybė nuoskalų, pvz., Ežeryne jos skaičiuojamos tūkstančiais. Tuo tarpu Puvočiuose aptikta ypač maža nuoskalų ir skelčių, o daugiausia dirbinių ir šiek tiek dailių paruoštų geros medžiagos skaldytinių — matyt, buvo atsigabenta jau paruošta žaliava ir didžioji dirbinių dalis.

Norint nuskelti tinkamus ruošinius, t. y. skeltes, ir kartu gerai panaudoti žaliavą, reikėjo tam tikro prizmės arba piramidės pavidalo skaldytinio. Tam geriausiai tiko vidutinio (maždaug kumščio) dydžio titnago rieduliai su žieve (pav. 22 : 1, 5). Didesnį gabalą dažnai būna su defektais. Ežeryno skaldytiniai paprastai 7—13 cm ilgio. Ilgesnių beveik nebuvo, o mažiukų — iki 4 cm — irgi nedaug. Panašūs ir Eigulių skaldytiniai. Ilgiausias 1d stovyklos skaldymo lizde rastas 12,5 cm ilgio skaldytinis dužęs per pusę.

Skaldytiniai turi priekinę, arba skaldomąją, pusę ir nugarėlę — arba laikomąją. Nuo priekinės skeliamos skeltės iš vieno ar abiejų galų. Nugarėlei paprastai parenkama mažai gaubta, dažniausiai titnago žievės dengiama ar šiaip lygi riedulio dalis (pav. 22 : 1, 5), arba nugarėlė apskaldoma trumpomis plačiomis skersinėmis nuoskalomis (pav. 22 : 3). Matyt, ji pirma apdorojama, nes skersinių nuoskalų negatyvuose skėlimo kuprelių nematyti, jos panaikintos, vėliau apskaldant priekinę pusę. Gerai paruošto skaldytinio šoninės briaunos būdavo kruopščiai retušuojamos, kad nesužeistų rankos (pav. 22 : 3). Tai ypatingas vėlyvojo paleolito skaldytinių požymis (166, p. 57, 58). Ežeryno dirbtuvėse tokių šonuose paretušotųjų likę labai maža, nebent tik iš vieno krašto pataisytieji, o tinkamiausi išgabenti. Todėl, kaip minėta, geriausių pavyzdžių aptinkame stovyklose. Labai retai pasitaiko skaldytinių su išsikišimu nugarėlėje, lyg su rankena (pav. 22 : 4). Jų turėjo būti daugiau, tačiau jie suvartoti. Tai kaip tik patvirtintų duotasis pavyzdys: skaldytinis numestas todėl, kad pasirodė esąs netinkamas toliau skaldyti — su geležies intarpais. Beje, tokio tipo skaldytinių reta ir kitose Vidurio Europos stovyklose bei dirbtuvėse ir, kaip pastebėta, taip pat išlieka tik su defektais (166, p. 58).

Priekinė skaldytinio pusė paprastai būna gaubta ir dar nulyginama. Galinė plokštuma (viena arba dvi) turėjo būti pasvirusi, kad su priekine pusė sudarytų kiek galima smailesnę kampą. Nuskaudant skeltes, kampas tapdavo vis bukesnis, o kai pasidarydavo status, tai begalima buvo atskelti netinkamas įrankiams skeltes su storu gunklu gale. Reikėdavo taisyti galinę plokštumą ir vėl skaldyti, kol dar pavykdavo nuskelti gerą skelbę arba nebebuvo įmanoma rankoje nulaikyti skaldytinio. Ežeryno dirbtuvėse, kaip, beje, ir kitose panašiose (166, p. 59), daugiausia su-

naudotų skaldytinių arba su įtrūkimais ar intarpais. Be to, rasta nemaža numestų tik įskeltų titnago riedulių, kurie pasirodė esą neskaldūs. Stovyklose tokių labai reta.

Dvigaliai prizminiai skaldytiniai būdingi visos Vidurio Europos Madleno epochos kultūroms, o jos šiaurėje — daugiausia Svidrų tipo kultūroms. Tuo tarpu Pabaltijo Madleno kultūros stovyklose dažniausiai pasitaiko vienagalių ar net laivelio pavidalo skaldytinių. Tokių rasta ir Ežeryno grupėje, pvz., 8-oje, 11-oje, 15-oje, 16-oje aikštelėse (pav. 22 : 2, 6). Tačiau šių tipų skaldytiniai galutinai išgalėjo jau mezolite, nors ten jie turėjo kitą paskirtį. Labai rėta skaldytinių nuoskaloms.

Pagrindiniai ruošiniai buvo *skeltės* — siauros ilgos peiliuko pavidalo plokštelės, iš kurių galėjo būti daromi strėlių antgaliai, peiliai, gražtai. Iš storų skelčių ar tiesiog skaldytinių dalių gaminami gremžtukai bei rėžtukai. Jos dalijamos į kelias dalis, abiejuose kraštuose išretušavus įgaubas, o paskui ploniausioje vietoje laužiamos. Stovyklose randama tokių į gražtelių panašių nulaužtų skelčių liekanų (pav. 14 : 6, 7). Tai ypač būdinga paleolitui; mezolito dalijimo technika kitokia. Trumpi dirbiniai daromi iš sutrumpintų skelčių arba atskeltų nuo trumpo skaldytinio. Daug rečiau jie gaminami iš nuoskalų.

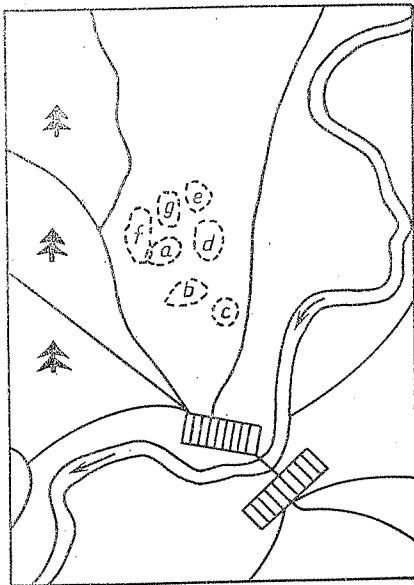
Suteikiantis dirbiniui formą ir pritaikantis jį darbui *retušas* gana įvairus. Kai kurios technikos, pvz., pusiau nuolaidus pakraštinis retušas, išlieka visą akmens amžių. Bet yra ir tokių retušavimo būdų, kurių vėlesniais laikotarpiais nerandama. Jie paveldėti iš senesnių paleolitinių kultūrų. Pabaltijo Madleno kultūrų dirbiniams ypač būdingas statmenas susikertantis retušas (pav. 4 : 19, 23, 24). Šitaip dažnai būna apdirbtos plačiųjų madleninio tipo antgalių nugarėlės. Tuo tarpu panašaus tipo jau mezolito pradžios stovyklų dirbiniai retušuojami paprastai pusiau nuolaidžiu pakraštiniu retušu.

VISUOMENINĖ ORGANIZACIJA

Stovyklos. Lietuvos paleolitinės stovyklos kurtos sausose smėlėtose vietose prie pat vandens. Kadangi didžiosios upės dar buvo labai plačios, tai ypač mėgtos vietos, kur į didžiąsias upes įtekėjo mažesnės, dabar dažniausiai beatpažįstamos iš senų griovų. Stovyklos beveik visada būna šiauriniame krante, labiau kaitinamame pietų saulės, jas saugo aplink stūksančios aukštesnės terasos (III arba IV viršsalpinės). Retai pasitaikančios pietinio kranto stovyklos (pvz., Pyplių prie Kauno) labai mažos, atsitiktinės, į jas daugiau nebuvo grįžtama.

Medžiotojų stovyklų būna įvairių — mažų ir didelių, tačiau visos trumpalaikės, todėl labai retai jose išlieka kokių nors įrengimo pėdsakų. Didelėse dažnai galima skirti keletą lizdų. Jeigu

tokioje stovykloje gyventa vieną kartą ir ilgiau, tai daug radinių aptinkama atskirose jos aikštelėse. Ne kartą gyventose stovyklose tokių aikštelių ar lizdų ribos išnyksta. Vienas iš būdingiausių daugelio aikštelių stovyklos pavyzdžių buvo Puvočiai

23 pav. Puvočių 1-os stov. aikštelės

23 pav. Puvočių 1-os stov. aikštelės

nas nuo kito. Taip pat atskirų, vienas nuo kito nutolusių lizdų pastebėta paleolitinėje Akmens stovykloje, Mitriškių 5-oje ir kt. Visose čia paminėtose ir nepaminėtose stovyklose gyveno Svidrų kultūros žmonės. Vienintelė daugializdė Pabaltijo Madleno buvo Vilniaus stovykla. Joje išsiskyrė 6 lizdai, tačiau tikrai dviejuose (a ir d) surinkta daugiau radinių ir atstovaujama visiems pagrindiniams dirbinių tipams.

Lizdų kontūrai paprastai neišsiskiria tose stovyklose, kurias daugiau apnaikino vėlesnės gyvenvietės. Antai Skarulių stovykloje, užėmusioje maždaug 1 km ilgio plotą, lizdų nebuvo galima išskirti, nes vėliau čia buvo įsikūrusi neolitinė gyvenvietė. Tačiau paleolitinių dirbinių vienodumas ir net tokia pat jų patina leidžia manyti, kad ji buvo apgyventa vienu metu. Ir kitos paleolitinės svidrinės stovyklos užėmė didelius plotus, nors ir nepavyko aptikti ryškesnių radinių sandėpų kaip Glyno ežero 1-oje, Merkinės, Maksimonių 1-oje ir kt. Jose, be skaldytinių,

* Tik vieną 1a lizdą žaivalio amžiaus pradžioje perkirto naujas 1f lizdas, tačiau jų ribos nesutampa.

(pav. 23). Smėlynas labai išpustytas, tad daugiau jokių stovyklos pėdsakų neišliko. Tačiau radiniai buvo išsidėstę izoliuotomis aikštelėmis*, kuriose savo ruožtu išsiskyrė 1–3 radinių sandėpų be ryškesnių ribų. Iš dirbinių pobūdžio, išvaizdos ir kitų požymių matyti, kad jų kompleksai vienalaikiai, visose stovyklose turėjo būti gyvenama tuo pačiu metu. Iš radinių sandėpų galima spręsti, jog kiekvienoje aikštelėje stovėjo 1–3 palapinės ir gyveno 1–3 šeimos. Taigi vienu metu čia maždaug 1 km ilgio plote turėjo gyventi apie 12–15 šeimų. Tos nedidelės grupelės, atrodo, turėjo atskirą ūkį.

Keli lizdai išsiskyrė Bratoniškių paleolitinėje stovykloje.

Jie buvo mažutukai ir toli vienas nuo kito.

dažnai būna daugiau kaip 100 dirbinių. Net ir pačiose mažiausiose svidrinėse stovyklėlėse, pvz., Mardasavo 3-oje, Lankininkų, Mergežerio 4-oje, Eigulių 1c, surinkta daugiau kaip po 20 dirbinių. Tuo tarpu beveik visos Pabaltijo Madleno tipo stovyklos, išskyrus minėtąją Vilniaus, yra visai mažutės, radiniai surinkti iš nedidelių kompaktiškų lizdelių. Štai Mergežerio 8-os, Duobupio 1b, Babriškių 6-os, Glyno 6-os ir kitų dirbinių kiekis retai prašoko 10.

Daug dirbinių, pasklidusių dideliame plote, paprastai randama hibridinio tipo stovyklose, ypač tokiose, kurių inventoriuje persveria svidriniai elementai. Ryškiausias pavyzdys būtų Netiesų 1-a stovykla. Beje, didelė jos dalis liko dar neįtyrinėta.

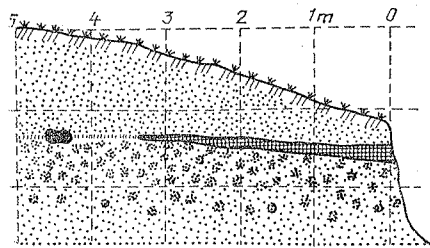
Pasitaikė stovyklų, kur aiškiai galima pastebėti, kad į tą pačią vietą buvo grįžtama. Būdingas pavyzdys — Eigulių 1a, 1b, 1d stovyklų grupė. Deja, pavyko ištirti tik po dalį šių stovyklų, nes, vežant smėlį, jos labai išgriautos, tad sunku ką išsamiau pasakyti. Šiose stovyklose aiškiai buvo gyvenama ne vienu metu, į jas po ilgo laiko tarpo grįždavo tos pačios kultūros žmonės ir apsigyvendavo šalia.

Sprendžiant iš inventoriaus, stovyklos buvo nevienodos. Galima, pvz., nurodyti dvi priešingybes — tai Eigulių 1-os grupės ir Puvočių stovyklos. Eiguliuose žmonės gyveno nuolatos ir ilgiau, netoliese kasė titnagą ir čia pat savo reikalams jį apdirbdavo. Turėjo tam reikalingų įrankių, pasigamindavo dailių skaldytinių ir negailėjo jų numesti net ne visai sunaudotų. Čia daug nuoskalų ir skelčių, įvairių darbo bei medžioklės įrankių. O Puvočiuose visos titnagas, atrodo, atsigabentas jau kaip ruošiniai: skaldytiniai ir skeltės. Tikriausiai atsigabenta ir didžioji dirbinių dalis. Todėl čia nepaprastai maža nuoskalų bei skelčių, o apie trečdali dirbinių sudarė strėlių antgaliai.

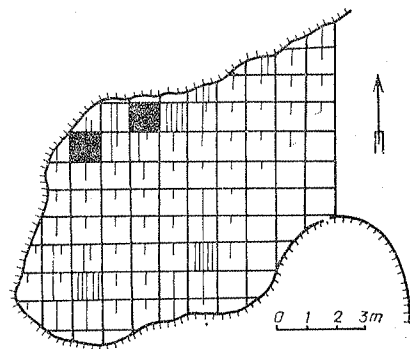
Buvo mėginta pagal plotą, lizdų skaičių ir dirbinių kiekį stovyklas skirstyti į grupes ir spręsti, kiek laiko jose gyventa, kam jos skirtos (335, p. 323), bet kadangi retai randama vėlesnių gyvenviečių ar lauko darbų nesunaikintų stovyklų, tai tokios prielaidos gali būti labai hipotetiškos.

Vakarų Pabaltijo tundros stovyklos mažos, menkas jų inventorių. Didesnės miškų stovyklos. Tačiau labai retai pavyksta įrodyti buvus miško stovyklą, kaip Bromės, kurioje rasta miško žvėrių kaulų.

Maža ką galima pasakyti apie pačios stovyklos įrengimą bei jos pastatus. Smėlingoje žemėje jų pėdsakų aptikti beveik neįmanoma, tad reikia tenkintis ir smulkmenomis. Vienintelės Eigulių 1a stovyklos nedideliame plotelyje buvo išlikusi farsas aslos dalis, ryškiai matoma pjūvyje (pav. 24). Vienas kraštasėjo lanku, antrasis — išgriautas. Atrodo, pastatas (palapinė) turėjęs būti apskrito ar ovalaus plano. Šalia jo išlikę mažo židinio pėdsakų — nedidelė pilna suodžių duobutė. Labai apgriauta ir Eigulių

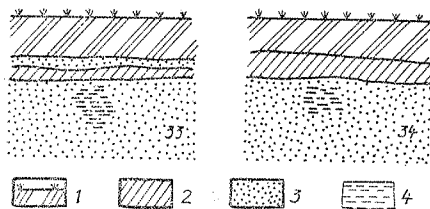
24 pav. Eigulių 1a stov. pjūvis

25 pav. Scheminis Eigulių 1d stov. radinių planas

□ 1-5 □ 20 ▨ 100 ▩ 200 ■ 243-312

1b stovykla, tėra pats jos pakraštys, kuriame buvo nedidelis židinukas, išsiskyręs suodžių dėmele (pav. 12:7). Per 10 m nuo jo 2 m² plotelyje rasta apie 400 nuoskalų, skaldytinių ir dirbinių. Spėjama, jog tai skaldymo aikštelė. Eigulių 1d stovyklos, taip

26 pav. Netiesų 1-os stov. stulpavietės Nr. 33 ir 34: 1 — velėna, 2 — pilkas mezolitinis kultūrinis sluoksnis, 3 — baltas smėlis, 4 — stulpaviečių pėdsakai

pat iš visų pusių apgriautos smėlio karjero, ištirtame 60 m² plotelyje buvo net 4 titnago skaldymo aikštelės — 1 m² plotelyje aptikta 243 ir 312 titnagų, o dar dviejose — maždaug po 50 (pav. 25). Matyt, tai vietinės namų dirbtuvėlės, buvusios ne pastatuose, o lauke — toli nuo židinio*. Ir kitose paleolito stovyklose pastebėta, kad tokios darbo aikštelės ir kartu

šiukšlynai būdavo ne pastate, o prie įėjimo.

Neaiškių pastatų pėdsakų pastebėta ir Netiesų 1-os stovyklos paleolito kultūriniame sluoksnyje. Tai 28—36 numeriais pažymėtos greičiausiai stulpaviečių vietos — apie 20 cm skersmens ir iki 35 cm gylio suodžių dėmelės buvo baltame smėlyje, žemiau vėlyvojo mezolito kultūrinio sluoksnio (pav. 26). Jos ėjo netaisyklingu ruožu ir, atrodo, buvo kažkokio pastato sienos ar pėdžių liekanos. Prie tų dėmelių kaip tik susikaupę daugiausia titnago dirbinių.

Vidurio Europoje paleolito pastatų išlikę nedaug, tačiau kai kuriais duomenimis galime remtis, papildydami mūsų turimas

* Radiokarboniniu metodu datuoti šioje stovykloje atkasti židiniai (543, pav. 30) pasirodė ne paleolito laikų. Beje, židinių vietoje paleolitinių radinių jau ir nebuvo.

žinias (28, p. 203—209). Pastatai beveik visada antžeminiai, dažniausiai ne visai taisyklingo apskrito ar ovalaus plano. Labai retai aplinkui išlieka kuolų pėdsakų. Kartais pasitaiko akmenų ratų (318, p. 34 ir kt.), rodančių, kad greičiausiai būta kailiais aptemptų palapinių, kurių pamatai buvo apdedami akmenimis. Rasta net dvigubų akmenų ratų — galbūt tai žieminių palapinių dvigubomis sienelėmis pėdsakai, nes ir dabartiniai Azijos eskimai panašiai viduje iširengia dar atskirą miegamąją. Kartais 2 palapinės sujungiamos. Paprastai būna ne daugiau kaip 2 ugniakurai. Tik retkarčiais pasitaikė įgilintų palapinių pėdsakų (335, p. 305—307, pav. 73—76; 221, p. 309).

Kada žmonės gyveno tose palapinėse ir ką dirbo, sprendžiama iš randamų darbo įrankių. Dar neseniai, ypač lenkų literatūroje, vyravo nuomonės, kad rėžtukų ir gremžtukų kiekio santykis stovykloje esąs vienas iš svarbiausių chronologinių požymių. Tačiau dabar šito nepripažįstama. Tuo galima įsitikinti, pvz., ir apskaičiavus Puvočių stovyklos lizdų gremžtukų ir rėžtukų kiekio santykį: kiekviename matysime vis kitokį vaizdą, kuris jokių būdu neatspindi chronologinio skirtumo. Šitas santykis priklauso nuo sezono, darbo pobūdžio, nuo to, ar stovykloje, net atskiroje palapinėje buvo daugiau vyrų ar moterų, kokius darbus dirbo ir kt. (335, p. 322).

Socialinę organizaciją rekonstruoti nelengva, tačiau, sprendžiant iš stovyklos pobūdžio, galima kai ką pasakyti. Bet ne daugiau. Pretenzijos apibūdinti socialinę paleolito giminių struktūrą, remiantis primityvių genčių santvarka (beje, irgi iš dalies rekonstruota), yra be reikiamo pagrindo, nes dabar nėra tokių socialinių organizacijų, kurios atlieptų paleolitinės. Dabartinės primityvios bendruomenės kai kuo yra daug primityvesnės už paleolitinės (todėl jos, matyt, ir išliko sustingusios), o kartu jau yra paveiktos dabartinių visuomeninių formacijų. Tokia rekonstrukcija, kokia XIX a. atrodė galima ir net tikra J. I. Bachofenui (17 ir ankstesni darbai) ir L. H. Morganui (267), dabar taip beatodairiškai nebetikima (537). Matyt, konvergentiškai galima paaikškinti tik pačius primityviausius elementus (kai kurių dirbinių vartoseną, žvejybos bei medžioklės būdus), ir tai ne visuomet. O tokių sudėtingų reiškinių, kaip socialinė organizacija ar dvasinis gyvenimas, negalima taip paprastai perkelti iš vienos visuomenės į kitą, juo labiau kad tuo metu buvo visai kitokios klimato ir gamtos sąlygos. Darydami išvadas tik iš paleolitinėse stovyklose aptinkamų pėdsakų, turėsime skurdesnę, tačiau tikresnę vaizdą, bent jau be viso to balasto, kuriam pateisinti duomenų vargu ar rasime.

Socialinė organizacija daugiausia priklausė nuo medžioklės pobūdžio. Paleolito stovyklų (Kostionkų I, IV, Puškarių ir kt.) tyrinėjimai Tarybų Sąjungoje parodė, jog mamutų medžiotojai nuolat gyveno gana dideliuose būstuose ir bendruomenę sudarė

ne mažiau kaip pusšimtis žmonių (449, p. 183—202). To reikalavo varomoji medžioklė. Kokios didelės turėjusios būti šios šeimos ir giminės, kalba ir impozantiški sumedžiotų žvėrių kaulų kiekiai.

Tuo tarpu Vidurio Europos šiaurėje vėlyvajame paleolite paplitusios visai kitokios socialinės struktūros giminės. Ir svarbiausias medžiojamasis objektas kitas — šiaurės elniai. Pagrindinis socialinis vienetas turėjo būti nedidelė šeima. Tai rodo mažos stovyklos su vienu lizdu arba didelės, kuriose radiniai susigrupavę atskirais vienas nuo kito nutolusiais lizdeliais. Taigi, sprendžiant, pvz., iš Puvočių stovyklos išsidėstymo, išeitų, kad vieną tokią didžiąją šeimą galėjo sudaryti 2 ar 3 pagrindinės šeimos. Tokia organizacija būdinga ir dabartiniams šiaurės elnių medžiotojams. Grupės susideda iš 1—3 šeimų, arba 5—15 narių, iš kurių 2—6 yra medžiotojai (535; 536). Tik tokios mažos šeimos galėjo prisitaikyti ir sekti šiaurės elnių bandas, per parą sugebančias nukeliauti iki 25 km. O daugializdėse stovyklose, pvz., Puvočių, Vilniaus ar Bratoniškių, greičiausiai gyveno tokios šeimos ar šeimyninių bendruomenių sąjungos per sezoninę medžioklę. Bendroje stovykloje gyventa, matyt, neilgai, nes atskirų aikštelių ribos gana ryškios. Be to, kaip jau minėta, beveik trečdalių Puvočių stovyklos dirbinių sudarė strėlių antgaliai. Tačiau iš mažo rėžtukų bei gremžtukų kiekio sprendžiama, kad čia pat buvo apdorojami kaulai, ragai ir kailiai. Ir kitur būdingiausi tokių stovyklų radiniai yra strėlių antgaliai (335, p. 323). Šitaip tundroje iki šiol laikinai susiburia atskiros šeimos per sezoninę medžioklę.

Kai kuriems socialinės struktūros klausimams nušviesti įdomios ir svarbios yra vėlyvojo paleolito kasyklos bei dirbtuvės. Į kasyklas visa bendruomenė nekeliavo, tik jos pasiuntiniai, kurie priskaldydavo geros medžiagos bei pagamindavo įrankių. Tai gi turėjo būti tam tikras darbo pasidalijimas ne tik tarp vyrų ir moterų. Nereikėtų manyti, jog skaldytojai tik šį darbą ir dirbo. Jį atlikdavo, be abejo, tie patys medžiotojai, laikinai paskirti pagabenti žaliavos. Tos kasyklos priklausė visiems ir niekam; jos galėjo aprūpinti medžiaga nuo kelių iki kelių šimtų kilometrų atstumu esančias stovyklas. Tad aiškiai matyti, kad tarp giminių turėjusi būti informacija apie kasyklas.

Kokie buvo šeimos ryšiai, šeimų ar gimininių bendruomenių santykiai — neišaiškinami klausimai. H. Miuler-Karpė (H. Müller-Karpe) (270, p. 167—171) pabrėžia, jog istorinė žmonių visuomenės reikšmė ne vien ta, kad žmonės mokėjo apsirūpinti viskuo, ko reikia išlikti gyviems ir apsaugoti nuo plėšriųjų žvėrių, bet kad sugebėjo išsaugoti ir savo istorinį gyvenimo būdą. Turėjęs būti tam tikras sąmoningumas, kuris biologiškai nepaveldimas. Tai padarė, viena, sąmoningas žmonių bendravimas, neišplaukiantis vien iš biologinio būtinumo, antra, taip pat sąmoningas bend-

ruomenių atsiribojimas. Iš įvairių dirbinių tipų perimamumo aišku, jog gimininės bendruomenės palaikė tarpusavio ryšius. Bet vis dėlto grupės ilgai išlaikė savo savitumus, o priešiškumo tarp jų irgi nepastebima, tad galima manyti, kad tarp jų turėjo būti egzogaminiai santykiai. Jeigu būtų endogaminiai, vargu ar grupės nebūtų išsigimusios. Tačiau egzogaminiai santykiai dar nesujungia gimininių bendruomenių į gentis, kaip yra, pvz., australiečių bendruomenėse, kurios yra toliau pažengusios negu mūsų paleolito gyventojai. Kaip tvarkėsi šeima, spėjama tik iš etnografinių duomenų. Kiek žinoma, primityviausiose bendruomenėse vyrauja matriarchaliniai, net matrilokaliniai santykiai, kai vyras ateina į žmonos giminę. Galbūt dėl to taip greit ir plito įvairūs vyrų darbo įrankiai — strėlių antgaliai, ir taip sparčiai mišro jų formos.

ETNOKULTŪRINIAI KLAUSIMAI

Kultūrų tolydumas ir įvairumas dideliuose Europos plotuose buvo įvairiai aiškinamas. Išryškėjo 2 pagrindinės tendencijos. Vieni tyrinėtojai (144, p. 68, 69) į nevienodumą žiūri tik kaip į ūkinį skirtumą padarinius ir mano, jog jie nereiškia jokių visuomeninių ryšių. Kitos krypties tyrinėtojams (318, p. 76, 82) kultūrų įvairovė atspindi tam tikras etnines gyventojų grupes. Pagaliau tretieji (396, p. 244, 245) laikosi rezervuočiau, pripažįsta, kad kultūrinės grupės — tai tam tikri stiliai, nepriklausantys nei nuo medžiagos, nei nuo ūkio formos, tačiau tvirtinti, jog jos atspindinčios etnines realijas, galima būtų tik tuo atveju, jei ryškiai skirtųsi jų geografinės ribos.

Pirmasis požiūris, nors ir ne visada tiesiogiai, rėmėsi stadijinės raidos teorija, pagal kurią kiekvienam naujam kultūros variantui buvo ieškoma vietos bendroje raidos grandinėje, o teritorinius skirtumus mėginta aiškinti vien ūkio skirtumais. Antai Vidurio Europos ir Juodosios jūros pakrančių vėlyvojo paleolito kultūrų skirtumus mėginta aiškinti tuo, kad atseit pietuose žmonės daugiau vertėsi rankiojimu, o Vidurio Europoje — medžiokle (488, p. 603). Tačiau, geriau patyrinėjus, paaiškėjo, kad nebuvo jokio ūkinio skirtumo, bendrumą ar nevienodumą palaikė tam tikri realūs gimininių bendruomenių ryšiai (492, p. 133; 578, p. 64—66). Kaip jau minėta, tendencija sprauti į vieną raidos grandinę visus paminklus ir juos traktuoti kaip atskirus raidos laipsnius gyvavo ir tarp Svidrų kultūros tyrinėtojų, nors ir ne-deklaruojančių stadijinės raidos teorijos (234). Šitokios, tik kiek modifikuotos teorijos vis dar turi pasekėjų. Antai lenkų literatūroje yra nuomonė, kad Svidrų ir Arensburgo kultūros sudariusios vieną techninį-socialinį kompleksą vėlyvajame driase, o svidriniai ir arensburginiai strėlių antgalių tipai rodą ne stilistinius

skirtumus, priklausę nuo medžiojamojo objekto, taigi reiškę tik funkcinis skirtumus (335, p. 322, 333). Buvo paskelbta net, deja, neįtikinančių trasologinių tyrinėjimų.

Vis dėlto tikslesni datavimai ir platesni tyrinėjimai vertė pastebėti, jog dalis dirbinių tipų nepriklausė nei nuo chronologijos, nei nuo žaliavos šaltinio, juo labiau nuo paskirties. Aplinkos kaita palyginti mažai veikė kultūros tradicijas (pvz., išplitus miškams, tie patys dirbinių tipai, kurie tundros sąlygomis buvo gaminami iš šiaurės elnių ragų, imami gaminti iš elnių bei briedžių ragų). Tad atrodo, kad kultūrinių grupių giminiškumas atspindi realų senovėje buvusį bendruomenių giminiškumą. Iš etnologinių palyginimų irgi sprendžiama, jog pagrindą turėjo sudaryti kultūrinės tradicijos, o tokie dalykai, kaip klimato ir gamtos kaita, maisto šaltiniai, prieinama žaliava ar tam tikras stovyklos pobūdis (medžiotojų sąjungos, titnago dirbtuvės), gali pakeisti tik dirbinių tipų kiekio santykį, pridėti papildomų, tačiau kultūros nepakeis.

Tad reikia manyti, kad vėlyvajame paleolite tuo pat metu vienoje kultūrinėje srityje galėjo šalimais būti daugybė įvairių etnokultūrinių grupių. Tai jau pastebėta vėlyvose mamutų medžiotojų kultūrose, daugiasluoksnėse stovyklose. Į tas pačias vietas kartais atsikeldavo grupė, kurios kultūra buvo labiau atsilikusi negu prieš tai gyvenusios. Taip Ukrainoje matyti ryški nevienoda atskirų pirmųjų bendruomenių kultūros raida toje pačioje kultūrų bendrijoje (449, p. 397). Matyt, bendrijų skirtumas palaidė ir tai, kad turėjo būti jau atskiros klajavimo zonos (galbūt net šiaurės elnių bandų nustatytos), kuriose tos kultūros galėjo baimaišytis, susidaryti variantai, tačiau apskritai viena bendrija buvo paplitusi tik tam tikrame plote. Turbūt kultūrinių grupių skirtumai anksčiau buvo teritoriniai, tačiau paleolito pabaigoje, šiaurės elnių medžiotojų bendruomenėms dažnai kilnojantis iš vietos į vietą, liko tik kultūriniai. O kadangi savitumų jos ir tada neprarado, galima manyti, kad jie buvo etnokultūriniai. Štai ir Lietuvoje paleolito pabaigoje galima skirti bent 7 kultūrinės grupės. Tačiau neįmanoma pasakyti, kurios iš jų yra etnokultūrinės, o kurios tik variantai — perėjimai iš vienos grupės į kitą. Tačiau bent 4 ar 5, nors gal ir giminiškos, turėjo būti ir etnokultūrinės, į mūsų teritoriją atėjusios jau susidariusios už jos ribų. Iš jų 2 atskiros galėjo būti Svidrų tipo (pvz., Eigulių ir Puvočių tipo arba Svidrų ir Pludų tipo) ir 2 ar 3 Pabaltijo Madleno (Bromės—Liungbiu, Arensburgo ir kažkokia dar neryški su vienašoniais antgaliiais), nors šių grupių dar negalima vadinti gentinėmis. Kol jos prigyvens iki gentinės santvarkos, dar daug kartų keisis — jungsis ir skirsis, nes apie gentis tegalima kalbėti nuo to laiko, kai gyventojai tampa sėslūs.

Paleolito dvasiniam gyvenimui atkurti Lietuvoje, galima sa-kyti, neturime jokių atspirties taškų. Tačiau, atsižvelgdami į kai

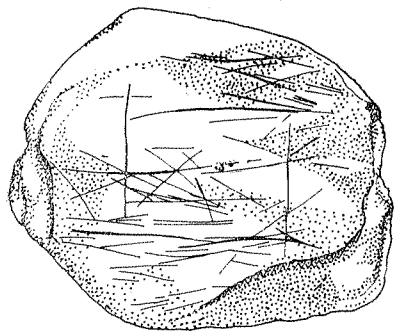
kuriuos meno dalykus, paveldėtus gal net iš paleolito, tačiau mums žinomus tik iš ankstyvojo neolito (žr. p. 165 ir kt.), taip pat į to laiko kitų kraštų paleolito meną bei kai kuriuos kitus kulto pėdsakus, galime hipotetiškai nubrėžti ir mūsų krašto gyventojų dvasinio gyvenimo gaires. Retai gyvenamuose Europos plotuose paleolito pabaigos gyventojai, be abejo, buvo susispietę į šimtus uždaru pasaulėlių, ir kiekviename iš jų dvasinė kultūra, kaip ir materialinė, galėjo būti kiek kitokia. Tačiau žmonių psichologija yra vienoda, ir mūsų idėjų sfera ne tokia jau plati, tad tie patys reiškiniai kartojasi visame pasaulyje. O jų pagrindą sudarė vienoda ūkio forma, t. y. medžioklė. Paleolito menas Vakarų ir Rytų Europos paminkluose rodo, į ką buvo sutelktas žmonių dėmesys — į verslinius žvėris. Ir nors dar negalima atsakyti į daugybę pirmųjų religijos klausimų, tačiau aišku, kad žmogus tam tikra prasme jau buvo priaugęs iki religijos. Vidurio Europos šiaurėje yra net pėdsakų, jog žmonės pripažino ir vieną Žvėrių viešpatį. Pvz., Vokietijos FR Štelmore, Holšteine, paleolitiniam sluoksnyje rasta kultinio stulpo liekanų. Ant jo buvusi pamauta netoliese rasta šiaurės elnės kaukolė (gal galva) su ragais (316, p. 127 ir kt.). Tai labai primena Sibiro šiaurės elnių bei lokių medžiotojų kulto vietas. Vėlyvojo paleolito žmogus jau buvo susidaręs savo pasaulėvaizdį, kuriame tikri gamtos stebėjimai (pvz., orientavimasis erdvėje pagal dangaus šviesulius) pynėsi su dabartiniams logikos dėsniams nepasiduodančiais vaizdiniais. Tuo metu Vakarų ir Rytų Europoje atsiradę pirmieji kapai kartais su turtingomis įkapėmis taip pat yra šaltinis žmogaus pasaulėvaizdžiui pažinti. Yra net aukų pėdsakų — tai pagrindinis kiekvieno kulto požymis. Čia galime paminėti Hamburgo kultūros stovykloje pelkėse paskandintus akmenimis prislėgtus šiaurės elnius (315, p. 110, 111, lent. 54).

Buvo atliekama įvairių magiškų veiksmų, norint palenkti sau kai kurias gamtos jėgas ar atstumti nepageidaujamasias. Magija tai pseudomokslas — tariamas sugebėjimas nenatūraliomis priemonėmis pasiekti norimą tikslą. Paleolito urvų piešinių tyrinėtojai (46; 278) jau seniai pabrėžė, kad piešiniai kalbą apie kulto ir magiškas apeigas. Piešiniuose rasta daugiau kaip 70 paveikslų, vaizduojančių kažkokius kaukėtus šokėjus. Gal tai burtininkai-žyniai, o gal tam tikras Žvėrių viešpaties atvaizdas. Raudoni dažai paleolito stovyklose buvo branginami kaip turį kažkokios svarbios, magiškos prasmės. Jų rasta ne tik tose stovyklose, kur netoliese yra hematito (kaip, pvz., Lenkijoje — Rydno IV/57), bet būna nugabenta net už šimtų kilometrų.

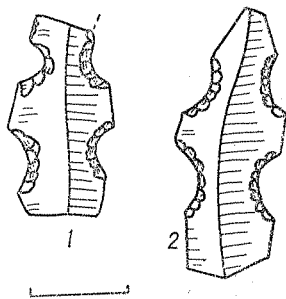
Magiškiems tikslams, be abejo, skirtos ir graviūros ant akmenų. Tokia galėjo būti ir skalūno plokštelė, įvairiomis kryptimis išbraižyta rėztuku, iš Eigulių 1a stovyklos (pav. 27). Šiandien sunku atspėti, ką tos linijos galėjo reikšti. Tačiau Hamburgo kultūroje žinoma gintaro plokštelė (315, lent. 55, 56), taip pat

visomis kryptimis pribraižyta linijų, ir tarp jų išryškėjo arklio ar briedės galvutė. O to pat meto stovykloje Olandijoje ant akmens plonomis linijomis buvo išraižyta net žmogaus figūrėlė (396, pav. 49).

Neišaiškinti ir pasitaiką figūriniai titnago dirbinėliai, kaip antai Skarulių figūrėlė (pav. 28:1), kuriai atitikmenų yra kitose

27 pav. Skalūno plokštelė iš Eigulių la stov.

28 pav. Titnago figūrėlės: 1 — Skarulių stov., 2 — Prancūzija (Grimaldi, Trois Frères)

Pietų Europos paleolito pabaigos stovyklose (pav. 28:2). Panašaus dirbinėlio dalis rasta ir Vilniaus stovykloje (pav. 5:10).

Tačiau Vidurio Europos šiaurėje paleolito laikotarpiu dar nebuvo jokių nusistovėjusių meno formų nei ornamentikos sistemų, kuriomis remdamiesi galėtume ką nors spręsti apie dvasinį to meto žmonių gyvenimą.

MEZOLITAS

(VIII—IV tūkstantmetis pr. m. e.)

ĮVADAS

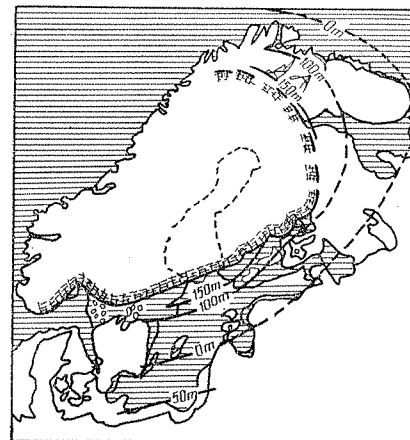
Gyvenimo sąlygos. Dauguma akmens amžiaus tyrinėtojų mezolito pradžia laiko ribą tarp dviejų labai skirtingų klimato periodų — subarktinio ledynų pasitraukimo laikotarpio ir poledyninio, kitaip sakant, tarp vėlyvojo driaso ir preborelio*. Visose Šiaurės ir Vidurio Europos akmens amžiaus žmonių gyvenimo sri-

* Kartais ypač kai kurie Rytų Europos archeologai mėgino ribą tarp mezolito ir paleolito vesti nuo aleriodo laikotarpio, remdamiesi tuo, kad tai riba tarp mamutų ir šiaurės elnių medžiotojų kultūrų.

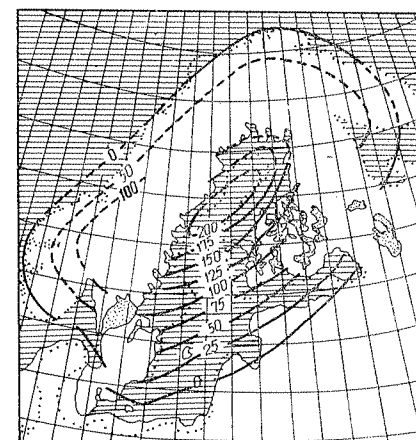
tyse ši klimatinė riba tokia ryški, kad tampa kultūrine (349, p. 383—404; 487, p. 211, 212).

Mezolito laikotarpio klimatas gana įvairus. Skiriami 3 periodai: preborealinis, borealinis ir atlantinis, kurie sutampa su Baltijos jūros kaita. Preborealiniu laikotarpiu klimatas atšilo. Ledynas ėmė smarkiai tirpti, kasmet pasitraukdamas į Šiaurę po keletą šimtų metrų (536, p. 200). Sprendžiant iš Lietuvos durpynų žiedadulkių analizių, labai pagausėjo medžių, ypač beržų, o preborelio pabaigoje atsirado ir pušų, lazdynų bei kitų plačialapių (161, p. 87; 199, p. 480, 481). Pakito ir fauna — padaugėjo miško žvėrių, o šio periodo pabaigoje išnyko šiaurės elniai (530, p. 286—288).

Ledynams pasitraukus iš vidurio Švedijos, per susidariusią prataką buvęs ledyninis Baltijos ežeras susijungė su vandenynu ir virto sūriavandene Joldijos jūra (pav. 29). Vandens lygis staiga krito, tad šios jūros krantai dabar randami keliasdešimt metrų

29 pav. Joldijos jūra (M. Sauramo 327)

30 pav. Ancylaus ežeras (M. Sauramo 327)

žemiau dabartinio Baltijos lygio. Pvz., ties Kuršių nerija Joldijos jūros nuosėdų aptikta net 30 m gylyje po vandeniu (161, p. 87, 88). Pietinis Baltijos krantas toli buvo išikišęs į dabartinę jūros plotą, o Jutlandijos pusiasalis jungėsi su visomis salomis ir pietine Skandinavijos dalimi — Skone. Geomorfologiniais bei radiokarboniniais duomenimis, Joldijos jūros laikotarpis truko maždaug visą VIII tūkstantmetį pr. m. e.*.

* Remdamasis Skandinavijos radiokarboniniais duomenimis E. Fromas (E. Fromm) (102, p. 49, 50, lent. 1) Joldijos jūros pradžią datuoja 8350 m. pr. m. e. M. Sauramas (M. Sauramo) (327, p. 9) ir H. Grosas (159, p. 85) Joldijos jūros laikotarpį skiria tarp 7900 ir 7200 m. pr. m. e.

Tuo metu Nemuno baseino upės trečiąkart įsirėžė. Ypač ryškiai tai matyti žemupyje (446, p. 224). Kritęs jūros lygis ir pagilėjęs Nemuno žemupys sudarė sąlygas formuotis I Nemuno terasai (19, p. 48—66), tačiau dar dažnai besikeičianti upės vaga ir gana drėgnas klimatas nebuvo labai palankus apsigyventi prie pat naujųjų krantų. Vandens lygis krito staiga. Tai labai svarbu paleolito ir mezolito stovyklų topografijai, nes dažnai tik pagal ją galime išvesti ribą tarp vėlyvojo driaso ir preborelio paminklų. Šio laikotarpio paminklai aptinkami ant I didžiųjų upių terasos, nors dar gana toli nuo dabartinio upės kranto.

Smarkiai krito ir ežerų vandens lygis, nes galutinai ištirpo juose palaidoti ledo luistai. Tačiau tokio vienodumo kaip prie didžiųjų upių nepastebime. Tai priklausė ir nuo buvusių ledų dydžio, ir nuo į ežerą įtekančių bei iš jo ištekančių upių. Pvz., ryškiai vandens lygis sumažėjo Kretuono ežere, kai susidarė II viršsalpinė ežero terasa. Borealyje vandens lygis dar labiau krito, o nuo atlantio pradžios ėmė kilti (R. Kunsko duomenimis).

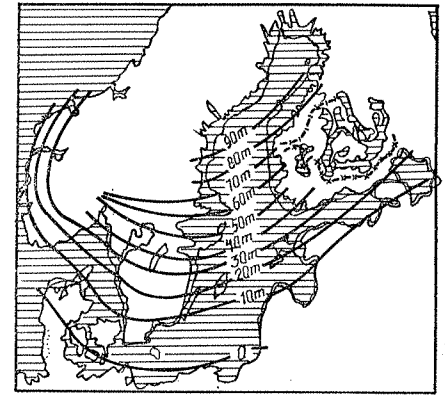
Joldijos laikotarpis Baltijos jūroje baigėsi, ledynui pasitraukus iš vidurio Švedijos ir toje vietoje iškilus slenksčiui, kuris vėl atitvėrė jūrą nuo vandenyno. Susidarė gėlavandenis vadinamasis Ancylauso ežeras (pav. 30). Ledų buvo likę tik pačioje Skandinavijos kalnyno šiaurėje. Ancylauso ežero kontūrai gerokai skyrėsi nuo ankstyvesnių ir vėlyvesnių Baltijos kontūrų. Šiaurėje ledynų nebespaudžiamas žemynas ėmė kilti, ir Ancylauso ežero krantų linijos šiaurėje pastebimos apie 200 m, Estijoje ir Gotlande — 45 m aukščiau dabartinio jūros lygio (554, p. 188), o Pietų Pabaltijyje priešingai — šio ežero krantai ne tik priartėjo prie dabartinio jūros lygio (161, p. 88), bet ties Nemuno žiotimis įsiterpė ir į deltos teritoriją. Jutlandija jungėsi su visomis šalimis ir pietų Skandinavija. Kaip kalbėta, prie didžiųjų Lietuvos upių jau buvo susiklosčiusios I terasos (464). Ežerų vandens lygis taip pat dar krito.

To laikotarpio klimatas buvo borealinis — tai ankstyvasis atšilimo periodas (586, p. 202). Lietuvoje tuo metu labai paplito pušys, lazdynai, daugėjo kitų plačialapių — liepų ir guobų. Tačiau kraštas buvo menkai apaugęs. Apskritai klimatas borealio, kaip ir preborelio, laikotarpiu buvo nepastovus: vienas po kito sekė atšilimai ir atšalimai, kai kuriose TSRS zonose atšalo net iki ledynmečio sąlygų. Tuo metu miškatundrės riba ėjo toliau į pietus negu dabar, o stepių zona — toliau į šiaurę. Augmenija tarp tų abiejų zonų labai vienoda: visur daugiausia paplitę beržynai, iš dalies — ir pušynai (581, p. 9). Ancylinis, arba borealinis, periodas datuojamas VII tūkstantmečiu pr. m. erą*. Tuo metu

* Yra manančių, kad Ancylauso ežero laikotarpis iš viso buvęs labai trumpas, nes ežeras greit vėl susijungęs su vandenynu (326). Todėl dar skiriamas Mastoglojos jūros periodas, nors jis nepalikęs ryškių pėdsakų ir vargiai datuojamas (102, p. 50).

žmonės Lietuvoje apgyveno I viršsalpinę terasą, net visai priartėjo prie jos kranto.

Ancylauso ežero pratakos sudarė sąlygas naujai Baltijos jūros fazei — sūriavandenei vadinamajai Litorinos jūrai (pav. 31), kurios krantų linijos jau daug artimesnės dabartinėms, ypač Pietų Pabaltijyje. Nuo Jutlandijos atsiskyrė Skandinavija ir Danijos salynas, Lietuvoje ėmė susidarinėti Kuršių nerija, kurią greitai padengė parabolinės kopos, vėliau apaugusios net plačialapiais medžiais. Šiaurinė ir net vidurinė Baltijos pakrantė dar skendo po vandeniu.

31 pav. Litorinos jūra (M Sauramo (327))

Litorinos laikotarpiu (VI—III tūkstantmetyje pr. m. e.) įvyko 4 ryškesnės jūros patvankos (transgresijos), kai jūra peržengė krantus, kartu pakeldama ir į ją įtekančių upių ir apskritai gruntinių vandenių lygį*. Litorinos jūros vandens lygis ne per transgresijas vis dar buvo žemas, net I transgresijos pėdsakų aptinkama žemiau dabartinio jūros lygio. Tik maksimalioji transgresija jūros lygį pakėlė keletu metrų virš dabartinio. Pagal radiokarboninius datavimus tai turėjo įvykti apie V tūkstantmečio pr. m. e. vidurį**. Ši transgresija atsiliepė ne tik į jūrą įtekančioms upėms, bet beveik sutapo ir su ežerų transgresija. Klimatui drėgnėjant, ant ežerų terasų ėmė klostytis durpių sluoksniai***.

Jūros kaita labai paveikė ir klimatą. Jis tapo atlantinis-jūrinis su šiltomis drėgnomis vasaromis ir švelniomis žiemomis. Atlantinio klimato pradžia apie 6000 m. pr. m. e. labai aiškiai matyti iš žiedadulkių diagramų; ne tokia ryški pabaiga — tarp 3000 ir 2000 m. pr. m. e. (586, p. 202; 589, p. 232). Tai buvo pats šilčiausias poledyninis periodas. Vidutinė metinė temperatūra 2—3° aukštesnė už dabartinę, o vegetacijos periodas 3—4 savaitėmis ilgesnis, lyginant su dabartiniu. Paplito plačialapiai miškai (199, p. 481).

* Yra nuomonių, kad galima kalbėti tik apie vieną litorinę transgresiją be ryškesnių regresijų. Ji didžiausia — 3—4 m aukščiau dabartinio jūros lygio — buvo 4—2000 m. pr. m. e. (464, p. 164).

** K. Šulijos (589, p. 232) nuomone, tarp 6350±240 ir 6750±140 m. nuo dabarties.

*** Pvz., prie Kretuono ežero rytų Lietuvoje, Žemaitiškės 1-os gyvenvietės apatinio durpių sluoksnio radiokarboninė data yra Vs-313 6510±160 m. nuo dabarties, t. y. 4360±160 m. pr. m. erą.

Lietuvoje jau visuotinai buvo apgyventos upių salpos, net visai prie pat dabartinio vandens lygio. Tik trumpas litorininės transgresijos periodas privertė vėl kurtis ant aukščiausių terasų. O po transgresijos grįžus į senąsias pakrantes, dar kiek laiko kurtasi toliau nuo dabartinio kranto, nes pati pakrantė, matyt, ne tuo jau išdžiūvo (298).

Mezolito kultūros Lietuvoje gana įvairios. Pačioje pradžioje dar laikytasi paleolitinių tradicijų, iš kurių susidarė savitas kultūros variantas. Todėl galime kalbėti ne tik apie epipaleolito laikotarpį, bet ir apie epipaleolito kultūrą. Tai Joldijos jūros bei preborealinio klimato laikotarpio kultūra, neprisitaikiusi prie pakitusių mezolito sąlygų ir pasmerkta žūti. Lemiamą rolę Pietų bei Rytų Pabaltijo mezolito kultūrai turėjo iš pietvakarių einanti Maglemosės kultūros banga Ancylauso ežero bei borealinio klimato laikotarpiu. Rytų Pabaltijyje ji sudarė sąlygas 2 vietinėms kultūroms — Nemuno ir Kundos, kurios vėliau peraugo į neolitines. Be to, Nemuno kultūra iš pietų buvo veikiamą kultūrinių visos Europos mezolito laimėjimų.

Taigi, aptariant mezolito laikotarpį, reikės kalbėti apie 4 kultūras: epipaleolito, Maglemosės, Nemuno kultūrą ir paliesti Kundos kultūros klausimą.

EPIPALEOLITAS

Apžvalga. Kol svidrinės kultūros datavimas rėmėsi labai abejotinais interpretuojamais duomenimis, ypač tarp abiejų pasaulinių karų, pagrindinėje Svidrų kultūros paplitimo srityje, Lenkijoje, vyravo nuomonė, kad ši kultūra, prasidėjusi labai seniai, tęsėsi dar ir Joldijos jūros laikotarpiu ar net siekusi Ancylauso ežero laikotarpį (330). Ir vis dėlto ji buvo laikoma paleolitine, arčiau į mūsų dienas atkeliant paleolito pabaigos ribą. Tuo tarpu rytinėje šios kultūros paplitimo srityje, dabartinėje TSRS teritorijoje, pasielgta priešingai — mezolito pradžia nukelta anksčiau — į aleriodą (462; 463; 547). Taip visa svidrinė ir episvidrinė kultūra pateko į mezolitą. Ir vieni, ir kiti tyrinėtojai nenorėjo vienos kultūros skaldyti į 2 periodus, nes vien tipologiškai gana sunku, dažnai beveik neįmanoma išvesti šios ribos. Į gamtos pakitimus neatkreipta dėmesio, o jos pakitimų riba yra labai ryški ir, kaip minėjome, atsirado staiga. Kultūra nespėjo taip greitai pakisti, tačiau vis dėlto įgavo naujų bruožų. Tai visiškas kultūrinių skirtumų išnykimas, prasidėjęs vėlyvojo driaso laikotarpiu. Taigi epipaleolitas nėra vien chronologinis apibrėžimas: jį reikia suprasti kaip kultūrinę grupę, nes kitos, vėlesnės, mezolito kultūros nėra tiesiogiai iš jos išriedėjusios, o tik paveldėjusios kai kuriuos elementus. Tokia padėtis buvo ir kituose kraštuose: ir Vakarų, ir Rytų Europos paleolito kultūros visur peržengė mezolito ribą

(408, p. 67—71). Mėginta net atkakliai ieškoti tipologinio kriterijaus jai nustatyti ir vis dėlto teko pripažinti, kad, nepaisant pastarojo pusės šimtmečio tyrinėjimų, vieno kriterijaus nerasta: pereinamasis laikotarpis ir liko epipaleolitas (351; 353).

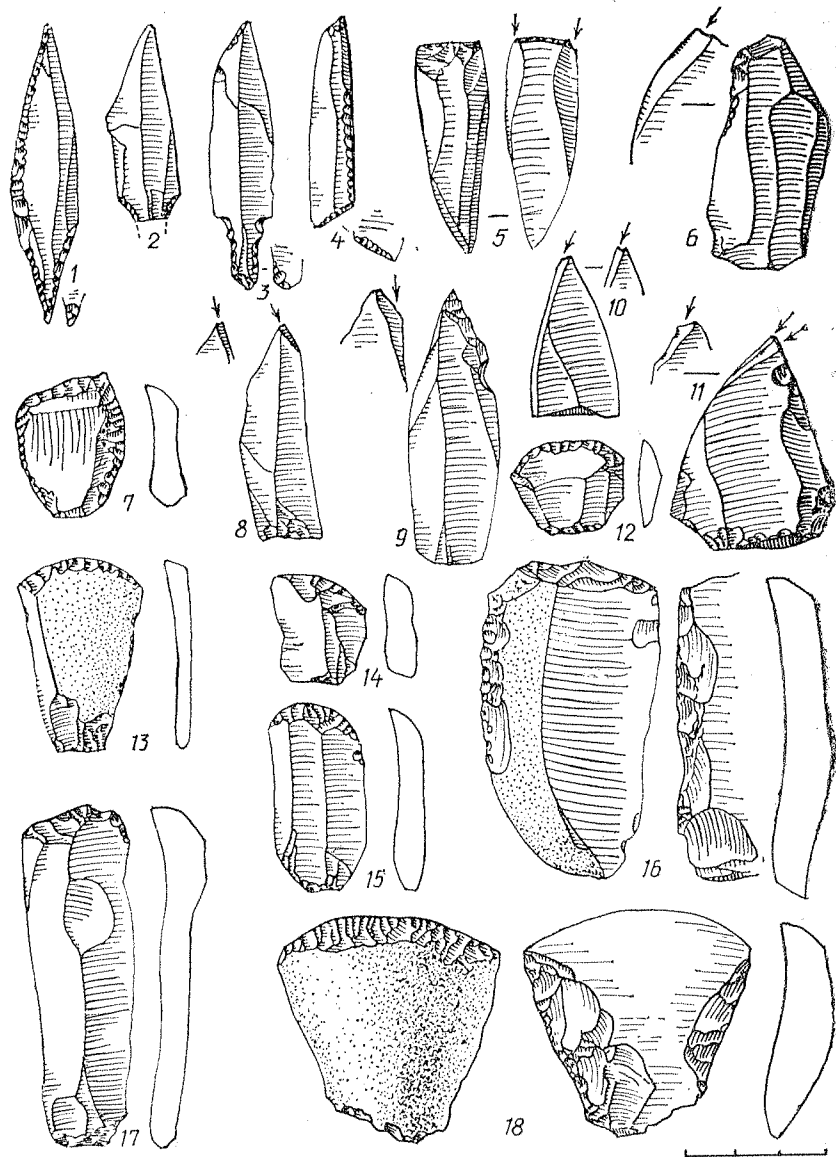
Lietuvoje epipaleolito stovyklos nuo paleolito stovyklų pradėtos skirti neseniai, tik nustatčius pagrindinį kriterijų ribai išvesti — tai visai skirtinga jų topografinė padėtis (297; 298; 541; 543; 544).

Pagrindiniai bruožai. Lietuvoje epipaleolitui skiriami įvairūs paleolitiniai chronologiškai jau mezolito laikotarpiui priklausantys paminklai, kuriuose dar nėra naujų, vien mezolitui būdingų dirbinių tipų arba jų itin maža. Topografija labai aiškiai skiriasi nuo paleolitinių: stovyklos nuo III viršsalpinės terasos leidžiasi į I terasą. Pagrindiniai strėlių antgalių tipai paveldėti iš paleolito, nors pastebima kai kurių tik epipaleolitui būdingų bruožų. Gremžtukai dažniausiai trumpi, apskriti, kartais itin stambūs ir jų labai daug. Rėžtukų mažiau, jie irgi paleolitinių tipų. Vėlesnėse stovyklose pamažu atsiranda mezolitinių tipų.

Paminklai Lietuvoje visi ant I viršsalpinės upių terasos, dažniausiai net tolokai nuo dabartinio kranto. Deja, jų kultūriniai sluoksniai randami mechaniškai sumaišyti, nes tai vis vietos, kur ilgai ir daug kartų gyventa. Tačiau paprastai tokių stovyklų epipaleolito radiniai skiriasi dar patina. Vienintelėje Dubičių 2-oje (Paežeryje) stovykloje epipaleolito sluoksnis (rusvas ortzandas) buvo atkastas po vėlyvesniais sluoksniais, tačiau ir ta stovykla baisiai apnaikinta bulviarūsių. Epipaleolito radinių surinkta Varėnos raj. Viečiūnų 2-os stovyklos atskirame lizdelyje, Melnyčėlės ežero krante vien to laikotarpio a lizdelyje, daug labai gražių pasitaikė apnaikintoje Pamerkinės stovykloje (pav. 32), tarp Glyno ežero ir pelkės (Glyno ežero 6-oje). Būdingų radinių gausu Draseikių stovykloje, Jakštonių 1a — dabartinių Kauno marių apsemtoje pakrantėje; prie Šventosios upės atskiras epipaleolitinis plotelis buvo Samantonių stovykloje, prie Neries — Salėnikų 2-oje bei 3-oje stovyklose ir kt. Svarbiausi paminklai trumpai paskelbti (543; 297).

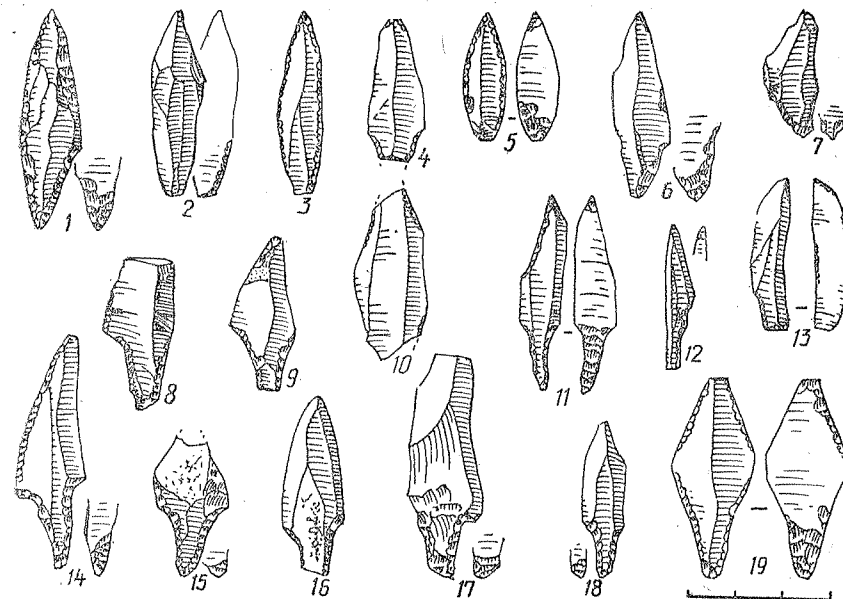
Inventorius. Titnago dirbiniai. *Skaldytinių* stovyklose nedaug, ir jie paprastai labiau sunaudoti negu paleolitiniai. Pasitaiko dvigalių paleolitinio tipo skaldytinių kaip Jakštonių 1A stovykloje, bet daugiausia trumpų vienagalių kaip iš Dubičių 2-os stovyklos. Nuo jų skeliamos plačios ir stambios skeltės, kurios paskui dalijamos paleolitine technika.

Strėlių antgaliai gaminami laikantis paleolito tradicijų. Tos pačios stovyklos, pvz., Draseikių, antgaliai nepaprastai įvairių tipų. Dar dažnai aptinkama karklo lapo pavidalo neįsmaugta įtvara, pakraščiais dailiai retušuota gerąja puse ir menkai — blogąja (pav. 32 : 1; 33 : 1, 5—7), kartais lieka tik siauras pakraštinis retušas (pav. 33 : 2—4, 10). Pasitaiko antgalių staigiai susiaurinta

32 pav. Pagrindiniai Pamerkinės stov. epipaleolitiniai radiniai: 1—4 — strėlių antgaliai, 5, 6, 8—11 — rėžtukai, 7, 12—18 — gremžtukai

retušuota viršūnėle (pav. 33 : 4). Ilgi retušuoti antgalių pakraščiai paleolitui nebūdingi, tačiau panašių pasitaikė jau pačiame paleolito gale, pvz., Glyno ežero 1-oje stovykloje ant III viršsal-

33 pav. Įvairūs epipaleolitiniai strėlių antgaliai: 1—4, 8, 15, 18 — Drąseikių stov., 6, 12, 17 — Saleninkų 3-a stov., 5, 7, 11 — Glyno 6-a (tarpežerio) stov., 9, 10 — Saleninkų 2-a stov., 13, 14 — Samantonių stov., 16, 19 — Dubičių 2-a stov.

pinės terasos (pav. 8 : 10) ir epipaleolitinėje Pamerkinės stovykloje (pav. 32 : 1) ant I viršsalpinės terasos. Reiktų manyti, kad šias stovyklas skyrė labai trumpas laiko tarpas — abi jos buvo vienoje ir kitoje paleolito ir mezolito sandūros ribos pusėje. Epipaleolitui būdingi kartais net į rombą panašėjantys antgaliai (pav. 33 : 19).

Kotiniai antgaliai daugiausia turi arba siaurą apvalią, spyglio pavidalo įtvarą (pvz., Jakštonių 1a, Glyno 6-os ir kt.) (pav. 33 : 11), arba gana plačią, tokią, kad visas antgalis primena peilį (pvz., Drąseikių, Dubičių 2-os, Saleninkų 3-os, Pamerkinės ir kt.) (pav. 32 : 2, 3; 33 : 16—18). Blogojoje pusėje įtvaros dažniausiai neretušuojamos arba labai menkai retušuojamos. Kartais tokie strėlių antgaliai panašūs į Bromės ar Arensburgo antgalių tipus (pvz., Drąseikių, Saleninkų 2-os) (pav. 33 : 9, 15). Vienašoniai antgaliai (pvz., Saleninkų 3-os, Samantonių, Drąseikių) (pav. 33 : 8, 12—17) jau labai nutolę nuo paleolitinių prototipų.

Pagrindinis *gremžtuko* tipas — stambus, rūpestingai retušuotais išriestais ašmenimis (pav. 32 : 13, 15—18), rečiau pailgas galinis, dažniausiai trumpas, gana storas ar beveik apskritas; tokių labai daug rasta Drąseikių ir Pamerkinės stovyklose (pav. 32 : 7, 12, 14).

Dauguma *rėžtukų* trumpi, platūs kampiniai arba šoniniai (pav. 32 : 6), rečiau pasitaiko vidurinių (pav. 32 : 7—10). Gausėja grandukų-rėžtukų (pav. 32 : 5).

Daugėja *netipiškų* dirbinių: įvairių retušuotų skelčių bei nuoskalų, specialios paskirties įrankių. Nors ir retai, pasirodo tik mezolitui būdingų *lancetų* (pav. 32 : 4), *ovalinių kirvelių*.

Kaulo dirbinių dar nepavyko susieti su titnago dirbiniais, tad juos aptarsime atskirai (žr. p. 87 ir kt.).

Chronologija. Pagal Lietuvos stovyklų topografiją epipaleolitas sietinas su Joldijos jūros laikotarpio pradžia, kai įsirežė upės ir pasidarė gyvenama I viršsalpinė terasa. Taigi jis turėjo prasidėti VIII tūkstantmečio pr. m. e. pradžioje. Pabaigos riba neaiški. Tačiau upių salpose tokių stovyklų nerandama, tad reikia manyti, kad jų žinoma tik minėtu laikotarpiu. Tai patvirtintų ir kaimyninių bei tolimesnių kraštų epipaleolitinio tipo stovyklų datos. Ir Lenkijos tyrinėtojų nuomone, Svidrų kultūra (Mazovšės meciklas) turėjusi egzistuoti ir epipaleolite, nes ankstyviausios mezolitinio tipo (Komornicos) stovyklos datuotos apie 7300 m. pr. m. e., t. y. preborealio ir borealio sandūra (335, p. 334). Preborealiui skiriama ir Pinbergo stovykla Holšteine, Vokietijos FR, su paleolito požymiais, bet jau ir su mezolitiniu ovaliniu kirveliu (319).

Paplitimas. Šių paminklų rasta ne tik pietinėje Lietuvos dalyje, bet ir kiek į šiaurę nuo Neries — ties Neries ir Šventosios santaka (Saleninkuose) ir toliau prie Šventosios (Samantonyse). Ar buvo jų dar šiauriau — tuo tarpu nežinome. Tikriausiai rasime bent vieną kitą stovyklą, nes jų aptikta net Latvijoje (439). Pietuose šio tipo kultūros pėdsakų, atrodo, būta bent jau Lenkijos šiaurės rytuose ir pietų Baltarusijoje iki Pripetės, kur ji susidūrė su pietinių kultūrų paplitimo sritimi. Rytuose ji turėjo siekti maždaug iki dabartinės Baltarusijos vidurio. Tuo pat metu viso Europos miškų ruožo rytinėje dalyje irgi buvo paplitusios įvairios epipaleolito kultūros. Kultūros su episvidriniais elementais tada sudarė atskiras salas Volgos ir Okos tarpupyje (462, p. 142—148; 463, p. 96—119; 501; 502), Kryme (458; 459), Rumunijoje (276) ir kt.

Kilmė labai aiški — tai visiškai susiliejusių paleolito pabaigos kultūrų tąsa. Neprisitaikiusios prie naujų preborealio klimato sąlygų, šios epipaleolitinės giminės išsisklaidė į visas puses. Galbūt į šiaurę medžiotojus traukė šiaurės elniai, tačiau kas juos viliojo į pietus — neaišku.

DĖL MAGLEMOSES TIPO KULTŪRŲ

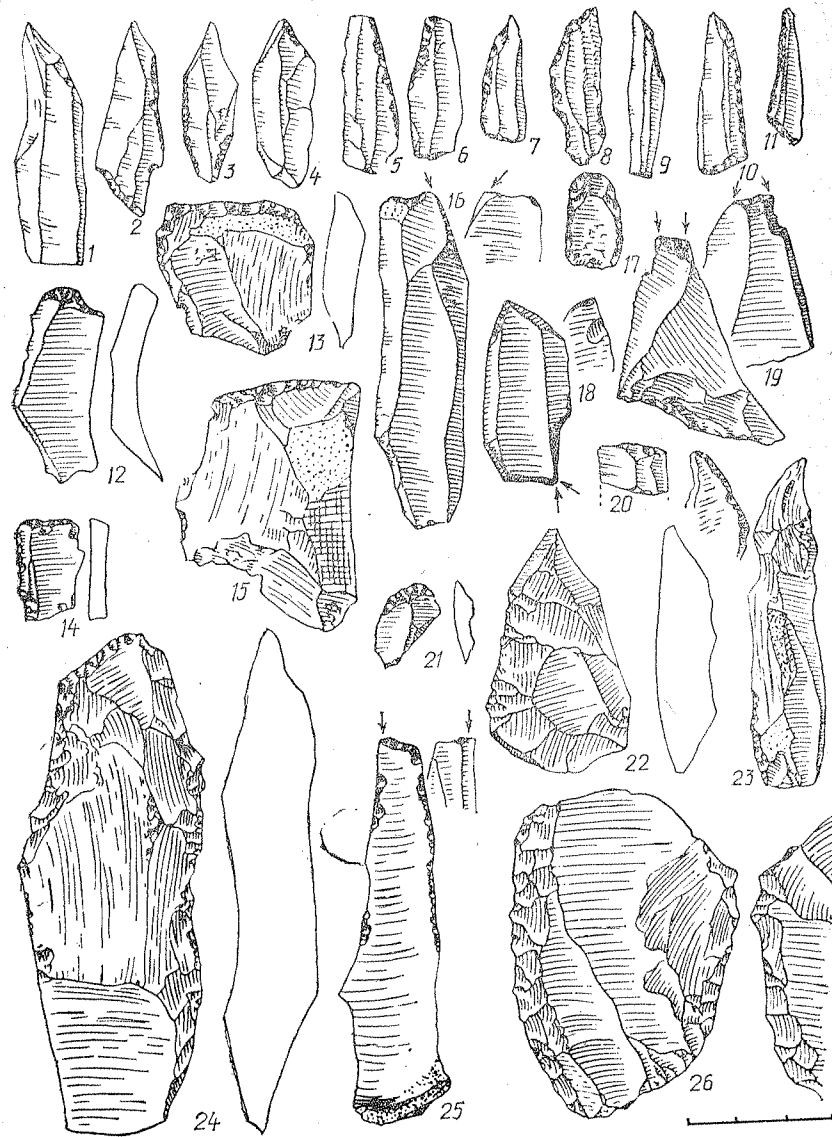
Apžvalga. Maglemosės kultūra (taip pat laikotarpis, ciklas) gavo vardą nuo vakarinėje Zelandijos salos dalyje, netoli Miuleriupo (Mullerup), 1900, 1904 ir 1915 m. tyrinėtos akmens amžiaus

stovyklos Maglemosėje (Maglemose — Didysis durpynas) (323—325; 94; 51, p. 58—61, 82). Nors šiose stovyklose buvo surinkta daug radinių, tačiau visas inventorius gana menkas: daugiausia kaulo bei rago dirbinių; titnagai, išskyrus ovalinius bei smailiuosius kirvelius ir pleištus, labai smulkūs ir menkai apdirbti. Maglemosinės kultūros terminu (Maglemosian) Dž. Klarkas (J. G. D. Clark) (72; 74; 77) pavadino visas šiaurines (Vakarų ir Pietų Pabaltijo) kultūras, vartojusias ovalinius kirvelius, kaulo dirbinius, kai kuriuos mikrolitus, turėjusias savitą meną, ir priešstatė jas piečiau paplitusioms tardenuazinėms kultūroms — visoms nemaglemosinėms. H. Švabedisenas (H. Schwabedissen) (347) siūlė bendresnį Šiaurinio ciklo (Nordischer Kreis) vardą. Laikui bėgant, Jutlandijoje, pietų Skandinavijoje, Britanijoje susikauptė nemaža naujų mezolito paminklų, kurie netilpo į Maglemosės kultūros rėmus, juo labiau kad ir tie rėmai neaiškūs. Pasirodė, jog net apie pačią Maglemosės stovyklą žinome ne viską: dalis medžiagos, remiantis to meto požūriū, per tyrinėjimus buvo atmesta. Taip dingę, pvz., rėžtukai, o ir tie keli mikrolitai tik vėliau atsitiktinai vėl rasti (10, p. 157). Skirstant visokių stovyklų įvairiausių inventorių, atskiriems variantams pagal savitus paminklus buvo pasiūlyta daug vardų: Klosterlundo (Klosterlund), Duvenzės (Duvensee), Sverdborgo (Svaerdborg), Star Kar (Star Carr), Kungemosės (Kongemose) ir kt. Nuodugnesni tų kultūrų tyrinėjimai, viena, parodė jų artimus ryšius, antra — skirtynes bei ryšius su kitomis kultūromis, laikomomis negiminiškomis (23; 24). Mus ypač domina Sverdborgo ir Kungemosės kultūros (ar variantai), kurių dirbinių tipų (pvz., kreivųjų rombinių antgalių) aptikta ir Lietuvoje (žr. p. 77), kai tuo tarpu kaimyniniuose kraštuose jų nežinoma. Kungemosės kultūra laikoma savaiminga faze, pasirodžiusia apie Maglemosės laikotarpio vidurį (ar anksčiau), trumpai gyvavusia ir atlancio laikotarpiu sutapusia su Ertebiolės kultūra (51, p. 113).

Dar daug neaiškumų, nustatant visų jų tarpusavio santykius, nes kartais toms grupėms atstovauja labai maža paminklų. Skirtumus mėginta išreikšti statistiškai ir grafiškai, tačiau ir tai galiausiai padėjo tik apibūdinti kai kuriuos genetinius jų aspektus, bet neišsprendė tų variantų kilmės klausimų.

Atlancio laikotarpiu šios kultūros laipsniškai išiliejo į Ertebiolės kultūrą, kuri ir toliau klestėjo ankstyvajame neolite. Ertebiolės kultūra paplitusi Vakarų ir Pietų Pabaltijyje. Riugeno saloje ji vadinama vietiniu Lycovo (Lietzow) kultūros vardu (144, p. 62—68). Jai būdinga daugybė stambiųjų dirbinių, o nėra tikrųjų mikrolitų ir trikampių.

Tačiau nutrūkstančios tarpinės tų kultūrų grandys neleidžia susidaryti vienos nuomonės apie visų Maglemosės tipo kultūrų santykius. Todėl pastaruoju metu vėl grįžtama prie senųjų pa-

34 pav. Pagrindiniai Maksimonių 4-os stov. radiniai: 1—11 — strėlių antgaliai, 12—15, 21 — gremžtukai, 16, 18, 19, 25 — rėžtukai, 17, 20, 23 — peiliai ir specialios paskirties įrankiai, 22, 24, 26 — kirveliai

vadinių — Maglemosės arba Šiaurinio ciklo vardų (424, žem. 91; 230, p. 338—344). Siūlyta vadinti ir ovalinio kirvelio bei pleišto sritimi (144, p. 68), nes tie dirbiniai jai ypač būdingi.

Pastaruoju metu lenkų literatūroje atsirado naujų vardų — Janislavicyų kultūra arba Vislos ciklas, kurių negalime nepaminėti, nes į šias kultūras mėginama įtraukti ir mūsų paminklus (229, p. 232—242; 426; 424, p. 378—393). Iš tikrųjų Janislavicyų kultūra skiriama pagal labai nedidelį dirbinių tipų kiekį: tai trikampiai vadinamieji Janislavicyų, arba Veliševo, tipo strėlių antgaliai, siauri ir ilgi nelygiašoniai trikampiai, itin retai pasitaikantys ilgi keturkampiai ašmenėliai ir trapecijos. Galiausiai pripažįstama, kad tik šių dirbinių tipų kompleksą reikią laikyti Janislavicyų kultūros požymiu, nors kitur jie rodą tik įtaką. Svarbiausia, kuo ji skiriasi nuo Maglemosės tipo kultūrų, yra tai, kad neturi ovalinių kirvelių, žeberklų ašmenėlių ir kai kurių strėlių antgalių.

Kaip minėta, Maglemosės kultūrai labai būdingi kaulo bei rago dirbiniai, tačiau labai retai net ir vakarinėje jos paplitimo srityje pavyksta kartu rasti visą dirbinių kompleksą. Tad apie Pabaltijo ryšius su Maglemosės kultūra tegalima spręsti iš nedaugelio paminklų su vien titnago inventoriumi, iš pavienių titnago bei kaulo dirbinių tipų išsilyjeimo į vietines (Nemuno ir Kundos) kultūras.

Anksčiau Pabaltijo archeologinėje literatūroje Maglemosės kultūros klausimas apskritai nebuvo keliamas. Tik užsimenama apie kai kurių Kaliningrado srities, Latvijos ir Estijos kaulo dirbinių panašumą į Maglemosės kultūros dirbinius. Tačiau jokių titnago dirbinių su šia kultūra nemėginta sieti, įsitikinus, jog visas Pietryčių Pabaltijo mezolitas buvęs arba svidrinis, arba mikrolitinis (tardenuazinis). Tik ištyrus mažą, tačiau savitą nemikrolitinę Maksimonių 4-ą stovyklėlę, kilo mintis, kad veikusi ne tik kultūros įtaka, bet ir kai kurios ankstyvos jos grupės turėjusios pasiekti ir mūsų teritoriją (194, p. 43—54).

Paminklų Lietuvoje labai nedaug. Ryškiausiai yra minėta nedidelė Maksimonių 4-a stovykla ant I viršsalpinės Nemuno terasos su vien Maglemosės kultūrai būdingu radinių kompleksu.

Inventorių sudaro palyginti stambūs dirbiniai, tikrų mikrolitų kaip ir nėra. *Skaldytiniai* laivelio pavidalo arba aukšti kūginiai. *Strėlių antgaliai* (pav. 34 : 1—11) į vieną pusę nusklembta viršūne ir nulaužtu arba retušuotu pagrindu, siauri trikampiai, netaisyklingi rombai ir net lancetai su įtvara. *Peiliai* (pav. 34 : 20, 23) stambūs ir ilgi. Skeltės dalijamos mezolitui būdinga vadinamąja mikrorėžtuko technika. *Gremžtukai* pailgi arba trumpi (pav. 34 : 12—15, 21). *Rėžtukai* paprastai kampiniai, viena retušuota, kita nuskelta briauna (pav. 34 : 16, 18, 19, 25). Aptikta *specialios paskirties* dirbinių (pav. 34 : 17). Būdingi įvairūs dažniausiai siauri ir ilgi ovaliniai *kirveliai* (pav. 34 : 22, 24). Taigi šis kompleksas aiškiai skiriasi nuo epipaleolitinio, taip pat ir nuo Nemuno kultūros (žr. p. 72) dirbinių komplekso, nors į pastarąją jis išsilyjejo, tad prie jo dar ne kartą teks grįžti.

Chronologiją galima nustatyti iš Maksimonių 4-os stovyklos topografijos ir palyginimų su kitais paminklais. Topografija (I viršsalpinės terasos pakraštyje) liudytų ankstyvąją mezolitą (VIII—VII tūkstantmetis pr. m. e.). Be to, žeberklų ašmenėlių bei trapecijų nebuvimas — taip pat aiškus mezolito pirmosios pusės, kitaip sakant, borealinio klimato laikotarpio požymis. Stambūs lancetiniai antgaliai, kreivieji rombai gretintini, pvz., su Vakarų Pabaltijo stovyklomis Kungemose, Duvenze, kurios datuojamos borealinio laikotarpio pradžia (51, p. 113).

Tuo tarpu Lenkijoje vadinamoji Janislavicyų kultūra, arba Vislos ciklas, skiriama daugiausia mezolito antrajai pusei, nes stovyklų dirbinių kompleksuose paprastai būna trapecijų (424, p. 379, 380) *.

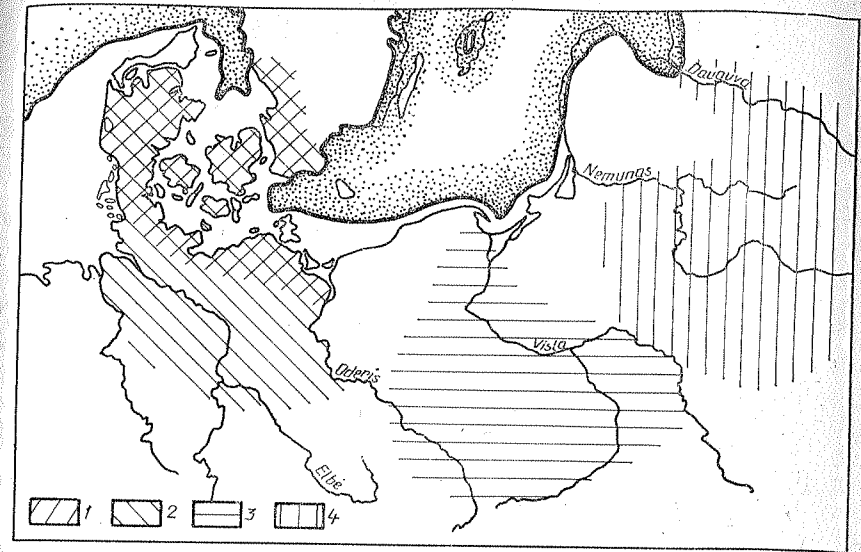
Taigi reiktų manyti, kad Maksimonių 4-os stovyklos tipo paminklai priklausė gana trumpam ankstyvojo borealio laikotarpiui (tikriausiai VII tūkstantmečiui pr. m. e.) ir greitai išsiliejo į susidarančią vietinę Nemuno kultūrą, kurioje paveldėti senieji elementai, kaip matysime, išsilaikys iki pat neolito, tačiau jau kaip kitos kultūros komponentai.

Paplitimas gana neaiškus. Lietuvoje turime vos keletą vieno šio tipo paminklų **. Vakarų Pabaltijyje irgi nedaug panašių paminklų. Kas sieja šias grupes ar kultūras, išaiškinti labai apsunkina geografinės aplinkybės: Maglemosės tipo (plačiąja prasme) kultūros paplito Jutlandijoje bei Britanijoje sausumos laikotarpiu, kada visos salos ir pakrantės sudarė vieną žemyną. Prasiveržus Litorinos jūrai ir atsiskyrus saloms, daugybė borealinio laikotarpio stovyklų pateko po vandeniu ir dabar tebėra nepasiekiamoje gelmėje. O pietinės Baltijos jūros pakrantės stovyklos taip pat labai sunkiai surandamos, nes manoma, kad jos galėtų slūgsoti padengtos 5—7 m storio Litorinos jūros pripildytų įlankų nuosėdų. Galime pasekti tik labiau į pietus nebe tokią ryškia Maglemosės kultūros įtakos sritį.

Maksimonių 4-a stovykla ir kt. paminklais Lietuva įeina į didžiąją Maglemosės tipo kultūrų ciklo zoną, kurios rytinė riba turbūt ir yra Lietuvos teritorija. Ši zona labai nevienalytė, tačiau joje kartojasi pagrindinių dirbinių tipų kompleksai. Nežiūrint to, visur šalia gyvavo ir įvairių vietinių variantų. Vakaruose šio

* Mėginama pritempti iki borealinio laikotarpio, tačiau šios neaiškios datos nieko neduoda, nes remiamasi Maksimonių 4-os stovyklos radinių, tarp kurių yra ir Janislavicyų kultūrai skiriamų elementų, arba Kaliningrado srities Menturių (dabar Sečenovo, Ozersko raj.) žeberklo su ašmenėliais (beje, Janislavicyų kultūrai visai nebūdingo) datavimu (229, p. 159—161; 221, p. 239).

** S. Kozlovskio paskelbtuose žemėlapiuose (229, žem. 19; 220, žem. 16; 221, žem. 15) į šią grupę sudėti nieko bendra su Maksimonių 4-a stovykla neturintys paminklai (pvz., Eigulių 1d, Samantonių, Kampiškių, Jonionių ir kt.), kuriuose — ir tai ne visuomet — pasitaikė lancetinių arba į juos panašių antgalių, neatsižvelgta į visą kitą inventorių.

35 pav. Ankstyviausių mezolito kultūrų paplitimas Pietų ir Pietryčių Pabaltijyje: 1 — Sverdborgo, 2 — Duvenzės, 3 — Komornicos, 4 — epipaleolitinė

tipo kultūros prasidėjo anksčiau, Lietuvoje dar klestint epipaleolitinėi (pav. 35).

Kilmės beišskant, negalima šio plataus kultūrų ciklo traktuoti kaip vietinių kultūrų, o daugiau kaip laiko dvasios sukurtą stilių, kuris brovėsi į kitas kultūras ir tuojau susiliejo su jomis. Mūsų paminklus mėginome kildinti iš Vakarų, nes ten jau preborealėje atsirado šio tipo kultūros kompleksų, nors ir neišaiškinta, iš kur jie atėję. Kaip jau kalbėta, suplakti Maksimonių 4-os stovyklos tipo paminklų su Janislavicyų kultūra neįmanoma *. Ji paplitusi piečiau: šiaurinė riba siekia Plocko bei Belsko aukštumas, pietinė — Karpatų priekalnes, rytinė — TSRS teritoriją ties Sano upe (424, p. 388, 389, žem. 91).

MEZOLITINĖ NEMUNO KULTŪRA

Apžvalga. Iki šio amžiaus šeštojo dešimtmečio mezolito tyrinėtojai vis dar laikėsi XIX a. gale susidariusių koncepcijų, pagal kurias visas Vidurio bei Šiaurės Europos mezolitas turėjo tilti

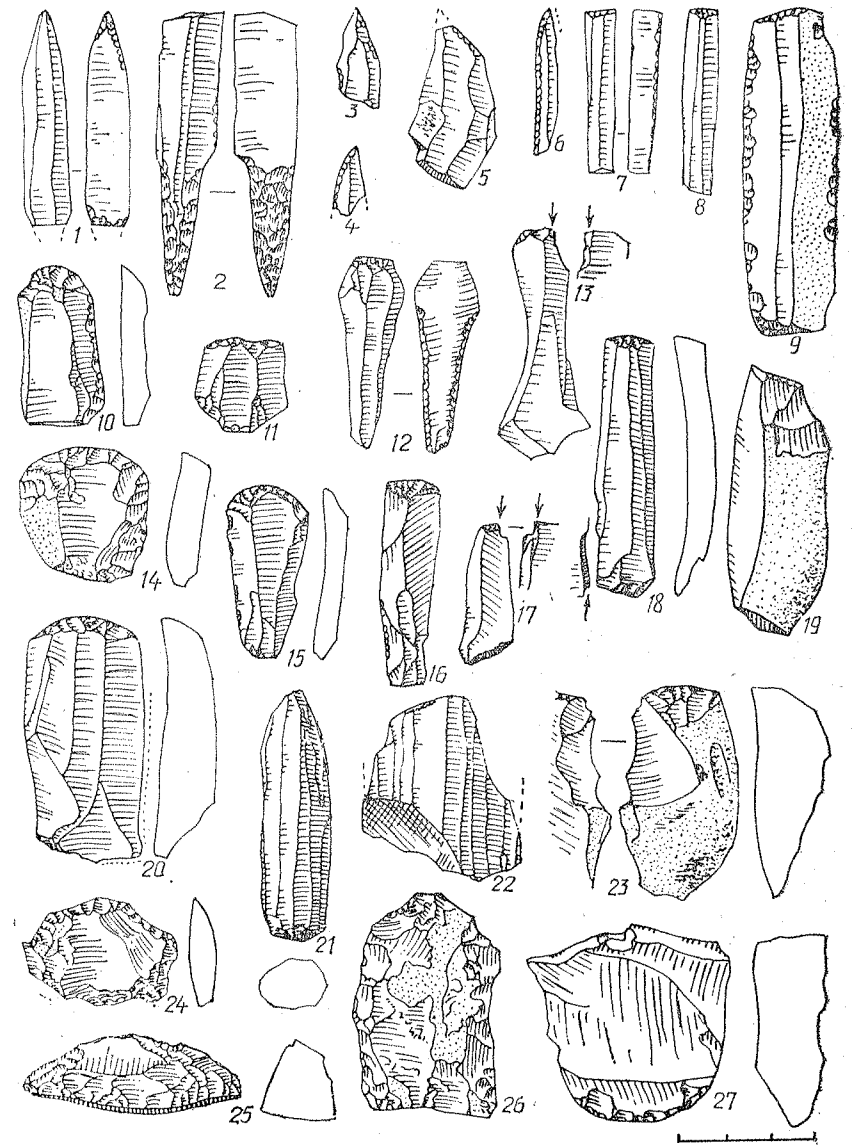
* Janislavicyų kultūroje mėginama skirti tris grupes: Vistkos, rytinę ir Maksimonių (229, p. 146), ir sukurta teorija, pagal kurią ją reiktų kildinti iš Rytų. Anksčiausiai ši kultūra pasireiškusi Lietuvoje ir Baltarusijoje (229, p. 162; 221, p. 239, 240; 503, p. 63—67), nors to niekaip negalima įrodyti.

į tardenuazinę ir kampinę kultūras. Pirmiausia, kaip minėta, nepripažino Maglemosės tipo kultūros. Jis mėginta išskirti galbūt ne be O. Mengyno (O. Menghin) (265), kuris ieškojo visai atskiros kaulinės kultūros, įtakos.

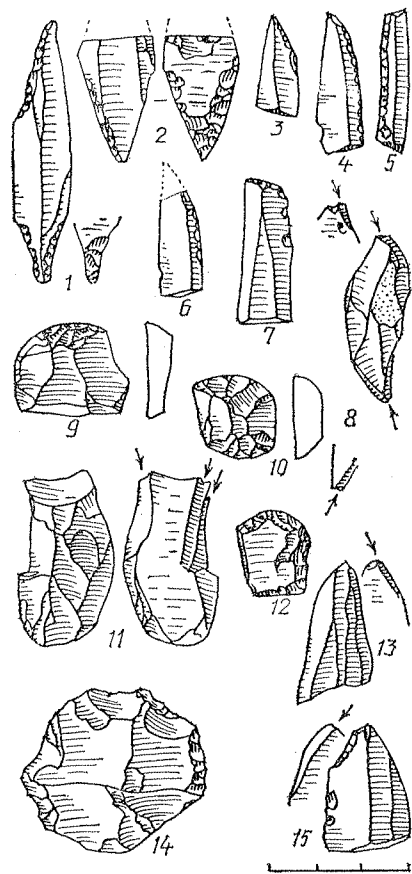
Tarp Vidurio Europos mezolito tyrinėtojų tam tikrą laiką buvo populiarus „sviderio-tardenuazo“ terminas (437; 438). Juo tapatinami 2 skirtingi ir tuo metu dar mažai pažįstami kultūriniai kompleksai, deja, dažnai pagrindu imant mechaniškai sumaišytus radinius (312, p. 23—37, 64; 225, p. 252—258). Kiti autoriai (347, p. 200) šituo vardu bandė pavadinti kultūras, kuriose šalia mikrolitinių mezolitui būdingų dirbinių dar pasitaikė ir epipaleolitinio tipo kotinių antgalių. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje Lenkijoje, sukaupus daugiau mezolitinių stovyklų kompleksų, atsiskyrta iki tol vartotų „tardenuazinės“ bei „sviderio-tardenuazinės“ kultūros pavadinimų, juoba kad paaiškėjo, jog pastarasis terminas neatitinka Lenkijos medžiagos (336; 422, p. 263; 424, p. 349), taip pat mėginta suprasti tariamąją „kampinę“ kultūrą (219).

Šitaip Europoje vaduojantis iš sustabarėjusių teorijų, ir Lietuvoje pamažu prieita prie dabartinės mezolito koncepcijos, kuri dar daugelyje vietų turės būti tobulinama. 1938 m. buvo skiriamos 3 mezolito kultūros: svidrinė, tardenuazinė, kaulinė, užsimenama ir apie kampinę (291, p. 8—16). Svidrinė dar ilgai laikyta mezolitine kultūra, gelbstintis nebent tuo, kad mezolito pradžios terminas nukeltas į aleriodą (187). Dėl „kampinės“ kultūros termino nepagrįstumo pasisakyta jau seniai — 1942—1952 metais. Tačiau buvo aišku, jog dalis episvidrinių elementų dar ilgai laikėsi kartu su mikrolitinių dirbinių, tad „sviderio-tardenuazo“ vardas šioms kompleksams apibūdinti dar kurį laiką paliktas, nes tuo metu Vidurio ir Rytų Europoje tardenuazinės kultūros vardu buvo vadinami dažnai įvairiausi mikrolitiniai kompleksai. Net bandyta Lietuvos mezolito kultūrai rasti vietą, neatsisakant senojo pavadinimo, vaizduojant Lietuvos „sviderio-tardenuazinę“ kultūrą, iš vienos pusės apsupimą tardenuazinės, o iš antros — svidrinės (578, p. 78).

Tačiau, sukaupus daugiau medžiagos ypač iš mažų, viena-sluoksnių stovyklų tyrinėjimų, susidarė aiškesnis vaizdas, kad Lietuvoje, Kaliningrado srityje ir iš dalies Baltarusijoje paplitusios mezolitinės stovyklos su savitu, besikartojančiu dirbinių kompleksu, kuris pradžioje buvo pavadintas mikrolitinės-makrolitinės kultūros vardu (541, p. 7—9; 543, p. 125—172; 297, p. 65—90), vengiant Nemuno kultūros pavadinimo, nes jis jau anksčiau imtas taikyti neolitinėi kultūrai. Tačiau kadangi ji kaip tik ir buvo vadinamosios mikrolitinės-makrolitinės kultūros tęsinys, vardas pasirodė ypač tinkamas, o norint ją atskirti nuo neolitinės, siūlyta vadinti mezolitine Nemuno kultūra (299, p. 485—502). Pirmasis terminas buvo ne tik neparankus, bet neapėmė vieno svarbiausio komponento — episvidrinio palikimo, be to, naujasis

36 pav. Pagrindiniai Paštuvos stov. radiniai: 1—5—strėlių antgaliai, 6—8— ašmenėliai, 9, 19—peiliai, 10, 14—16, 18, 20, 24—gremžtukai, 11—grandukas, 12—gražtelis (?), 13, 17, 18, 23—rėžtukai, 21, 22—skaldytiniai, 25—retušavimo įrankis, 26, 27—kirveliai

37 pav. Pagrindiniai Druskininkų 8-os stov. radiniai: 1—4, 6—strėlių antgaliai, 5 — ašmenėlis, 7 — peiliukas, 8, 11, 13, 15 — rėžtukai, 9, 10, 12 — gremžtukai, 14 — skaldytinis

didelės nuoskalos — atliekos, tarp dirbinių nėra trapecijų. Iš šios grupės minėtinos stovyklos prie Nemuno: Paštuva (pav. 36), Brūzė, Virbaliūnai, Kačerginė ir kt.; pietų Lietuvoje, pvz., Derežnyčios 15-a. Radiniai dažnai būna padengti plona peršviečiama patina.

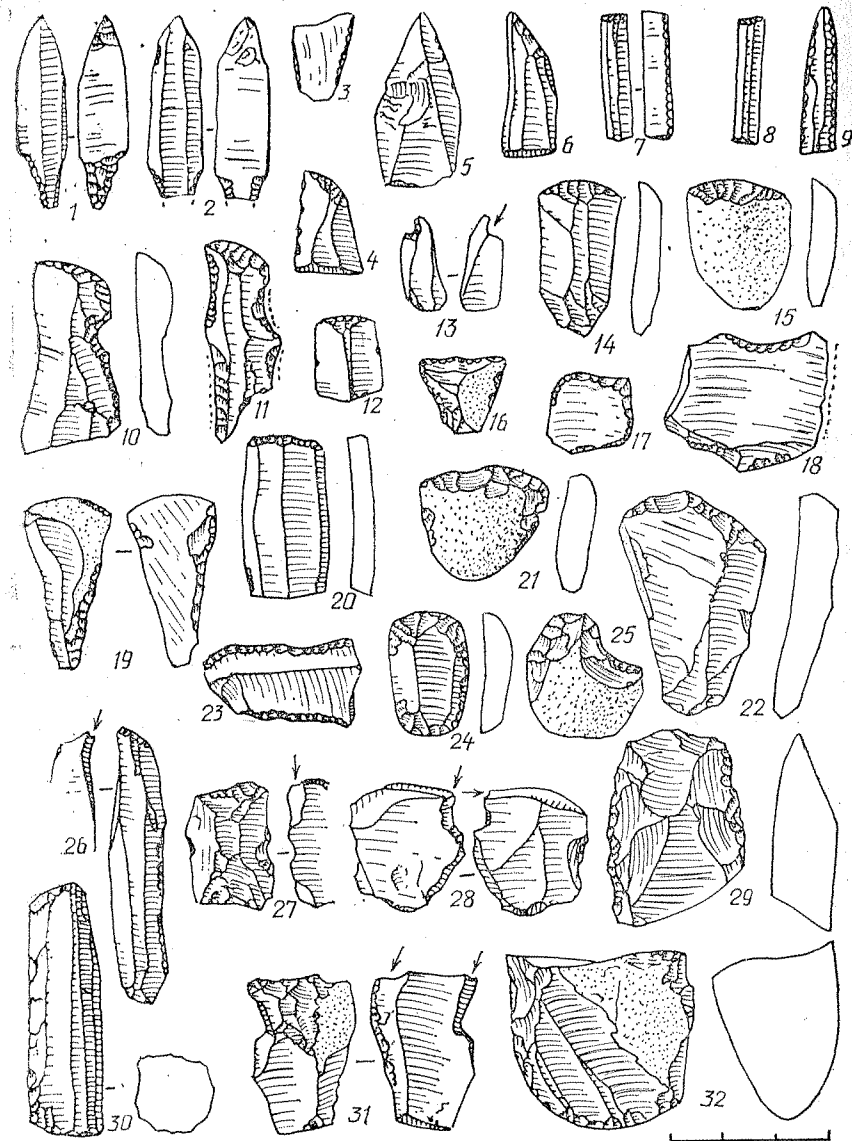
Antrosios grupės paminklai visi ant aukštųjų upių terasų — tai maksimaliosios Litorinos transgresijos meto stovyklos. Jos jau skirtinos vėlyvajam etapui, nes visų inventoriuje aptinkama trapecijų, episvidriniai antgaliai labai nutolę nuo savo prototipų, padaugėjo mikrolitų, susmulkėjo skalda ir dirbiniai. Minėtinos šios stovyklos: prie Nemuno Žemųjų Kaniūkų 1-a (apatinis sluoks-

parodė ir geografinę priklausomybę, ir vietą kultūrų raidoje. Jis tuoj prigijo archeologinėje literatūroje (220, p. 327, 328; 221, p. 246, 247). Didžioji paminklų dalis paskelbta (297; 543).

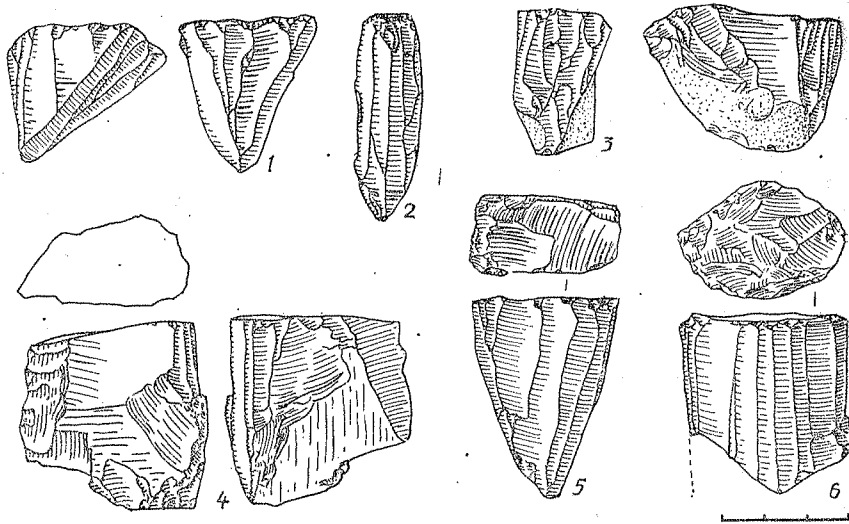
Pagrindiniai bruožai — susilieję kelių kultūrų elementai: episvidrinis palikimas, siaurinių kultūrų (Maglemosės tipo), ypač jų nemikrolitinės dalies, įtakos ir Pietryčių Europos kultūrų mikrolitinio pobūdžio įtakos. Svarbiausi Nemuno kultūros radiniai yra episvidriniai strėlių antgaliai, įvairūs lancetiniai strėlių antgaliai, stambieji dirbiniai, ypač ovaliniai kirveliai. Turėjo būti dar vienas komponentas — iš Kundos kultūrinės srities (žr. p. 86 ir kt.), kuri susieti su Nemuno kultūra galima tik netiesioginiais keliais.

Paminklų Lietuvoje labai gausu, tačiau gana vienodas radinių kompleksas. Tai rodo, jog jie vietinės kilmės. Pagal topografiją ir kai kuriuos inventoriaus požymius paminklus galima skirti į 3 grupes.

Ankstyvajai — pirmajai — grupei būdinga tai, kad visi paminklai ant salpos, jų inventorius gana stambus, ypač

38 pav. Pagrindiniai Lampėdžių stov. radiniai: 1—6 — strėlių antgaliai, 7—9 — ašmenėliai, 12, 16, 17, 19 — specialios paskirties įrankiai, 13 — mikrorėžtukas, 14, 15, 20—22, 24 — gremžtukai, 18, 25 — grandukai, 10, 11, 23 — peiliai, 26—28, 31 — rėžtukai, 29, 32 — kirveliai, 30 — skaldytinis

39 pav. Skaldytiniai: 1 — Jonionių stov., 2 — Virbaliūnų stov., 3 — Merkinės 3a stov., 4—6 — Maksimonių 1-a stov.

nis), Raudondvario 1-a (vidurinis sluoksnis), Netiesų 1a (vidurinis sluoksnis), Alksniakiemio, Druskininkų 8-a (pav. 37), Švendubrės 1-a ir daugelis kitų. Prie Merkio labai charakteringa Merkinės 3a stovykla, Kaibūčių 1-a ir kt.

Trečiosios grupės paminklai vėl ant salpos. Nuo pirmosios jie skiriasi dirbinių ir skaldos smulkumu; dirbiniai paprastai be patinos, be to, stovyklos dažnai būna toliau nuo vandens. Ryškiausi pavyzdžiai prie Nemuno: Lampėdžių (pav. 38), Kampiškių 1-a, 2-a ir 3-a, Jonionių ir kt. Prie Neries — Saleninkų 1-a, 2-a ir kt. Daug nedidelių šio tipo stovyklų buvo Varėnos rajone prie įvairių upelių bei ežerėlių, pvz., Derežnyčios 27-a buvusio ežero krante, Derežnyčios 52-a, Gaidžių salos vietovė prie Kašėtų ir kt.

Inventorius. Titnago dirbiniai. Skaldytiniai aiškiai skiriasi nuo paleolitinių. Dvigalių aptinkama tik kaip ovalinių kirvelių ruošinių. Būdingi įvairūs kūginiai ir piramidiniai skaldytiniai trumpoms vidutinio pločio skeltėms skaldyti (39 : 1, 5). Retkarčiais pasitaiko didelių kūginių skaldytinių ilgoms plačioms skeltėms (pav. 36 : 22; 39 : 6). Pačiuose vėlyviausiuose paminkluose (pvz., Lampėdžių, Kampiškių ir kt. stovyklose) jie labai smulkėja, kaip ir visas inventorius.

Siauroms skeltelėms — ietigalių ašmenėliams — skaldyti gaminami dvejetainiai: laivelio pavidalo ir laibieji. Laivelio pavidalo skaldytiniai nuo paleolitinių prototipų skiriasi tuo, kad anie buvo taikyti paprastoms trumpoms skeltėms skelti, o šie —

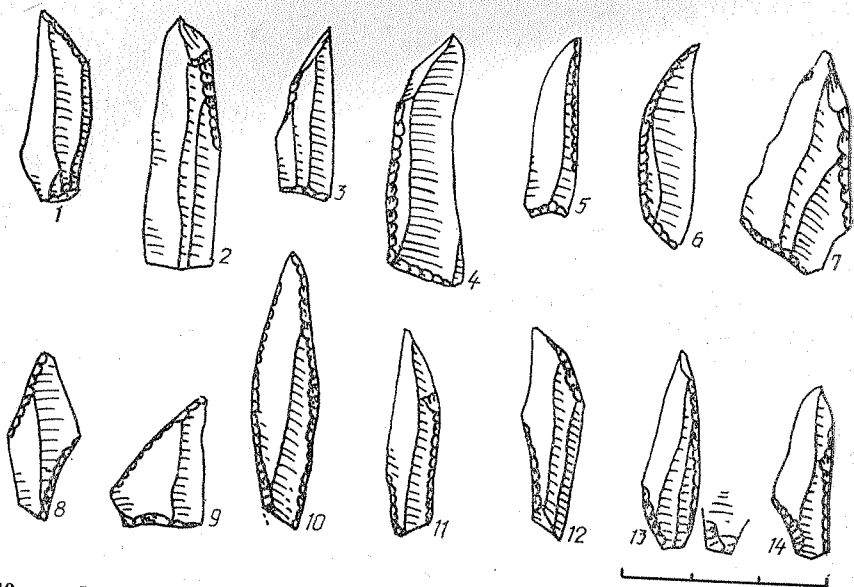
tik visai siaurutėms ir labai tiesioms. Skeltelės skeliamos tik iš vieno galo, antrasis lieka įsitverti. Tokių skaldytinių pagrindai paprastai išlyginti (pav. 39 : 3, 4)*. Pats svarbiausias, tik mezolitu būdingas skaldytinių tipas yra laibieji (kartais vadinami pieštuko pavidalo) (pav. 36 : 21; 38 : 30; 39 : 2), kurių randama nuo pačių ankstyviausių iki vėlyviausių Nemuno kultūros paminklų — nuo Paštuvos iki Lampėdžių tipo stovyklų. Jie iš visų pusių apskaldomi, pagrindas dažnai lyginamas nuoskalėlėmis, šonai kai kada būna pataisyti — paretušuoti, kaip Lampėdžių skaldytinio. Kartais skaldytiniai vėliau būdavo naudojami kaip retušavimo įrankiai. Mezolito stovyklose rečiau aptinkamas disko pavidalo skaldytinis nuoskaloms skelti (pav. 37 : 14).

Strėlių antgaliai labai įvairūs. Iki pat neolito išsilaiko episvidriniai (pav. 36 : 1; 37 : 1, 2; 38 : 1, 2), kurie yra vienas iš būdingiausių šios kultūros bruožų. Nuo paleolitinių ir net epipaleolitinių prototipų jie daug kuo skiriasi: dažniausiai būna padaryti iš labai tiesių skelčių, lygiagrečiomis briaunomis, viršūnė iš abiejų pusių staiga susiaurinta (pav. 36 : 1; 38 : 1, 2). Charakteringa ir į vieną pusę nusklembta viršūnė (pav. 37 : 1), aiškiai rodanti lancetinių antgalių įtaką. Įtvara iš blogosios pusės dažnai dar retušuojama plokščiu retušu. Pirmosios ir antrosios grupės stovyklose, pvz., Paštuvos, Derežnyčios 15-oje, Netiesų 1-oje, Merkinės 3a, Druskininkų 8-oje ir kt., šio tipo antgaliai paprastai dar gana stambūs ir taisyklingi, nors panašių pasitaiko iki pat mezolito pabaigos. Tačiau šalia jų jau antrosios grupės paminkluose atsiranda ir daug mažų antgaliukų (pvz., kai kurie Žemųjų Kaniūkų 1-os, Netiesų 1-os, Merkinės 3a ir kt. stovyklų), tik iš tolo primenančių episvidrinius. Toliausiai šio tipo antgalių variantai yra vien tik pakraščiais retušuotos skeltės abiem smailiais galais. Be to, pirmosios ir antrosios grupės paminkluose retkarčiais pasitaiko stambesnių svidriškai retušuotų ietigalių. Ryškiausių jų pavyzdžių rasta Paštuvos (pav. 36 : 2) ir Žemųjų Kaniūkų 1-oje stovyklose.

Pačią gausiausią ir įvairiausią antgalių grupę pavadinome bendru *lancetų*** vardu. Tai pagrindinis mezolito antgalių tipas.

* Dėl savo dailumo literatūroje jie kartais vadinami gremžtukais su rankena. Ar tikrai vėliau, sunaudoti skeltėms, jie galėjo būti ir taip pavartoti, kiekvienu atveju galėtų parodyti tik trasologiniai tyrimai.

** Kiti autoriai (261, p. 25) lancetiniais vadina tik vieną šios grupės antgalių tipą — iš abiejų šonų nusmailintą skeltelę. Rusų literatūroje jie žinomi kaip smailgaliai nubukinta nugarėle. Pavadinimas labai ilgas, todėl neparankus. Lenkai išivedė šarvų (zbrojni) terminą, kuris kitose kalbose nepritaikomas. Todėl bendro pavadinimo jie ir neturi. Be to, literatūroje lancetams žymėti dažnai vartojamas mikrolitų vardas, tačiau jis apima daug platesnę sąvoką. Jei kalbama apie mūsų nagrinėjamą tipą, tai nurodomas ilgis — 1,5—3 cm, kartais — iki 4—5 cm (261, p. 25; 144, p. 20). Kiti autoriai pabrėžia, kad mikrolitais reiktų vadinti ne smulkius antgaliukus, bet tikrai padarytus iš tam tikro pavidalo siaurų skeltelių. Kiti maži antgaliukai (pvz., įstrižieji, skersiniai trapeciniai) iš skelčių dalių mikrolitais nevadintini (51).

40 pav. Lancetai: 1, 5 — Kampiškių 1-a stov., 2, 10—13 — Jonionių stov., 3, 6, 8 — Netiesų 1-a stov., 4 — Saleninkų 2-a stov., 7 — Varėna I, 9 — Samantonių stov., 14 — Drąseikių stov.

Jie daromi iš nedidelių skelčių ar jų dalių į vieną pusę nusklembta ir retušuota viršūnele. Dažniausiai būna gana taisyklingų geometrinių formų, smaigalio kampas mažesnis negu 40° . Lancetus galima suskirstyti į 4 dideles pagrindines grupes: negeometrinius, trikampių, įstrižuosius, arba rombinius, ir hibridinius.

Negeometriniams priklauso įvairūs iš skelčių, net gana plačių, padaryti tik nusklembiant ir nusmailinant viršūneles antgaliai (pav. 36 : 3—5; 38 : 4, 5; 40 : 1). Jų viršūnės paprastai plonajame skeltės gale, retušotos iki pat smaigalio, o pagrindas dažnai natūralus. Lietuvoje daugiau jų randama senesniuose paminkluose (pvz., Paštuvos, Brūžės, Raudondvario 1-oje ir kt. stovyklose).

Trikampiai lancetai — plačiausiai pasitaikanti antgalių forma. Jie buvo gaminami, skeltėje išretušavus įgaubą, o paskui vienu smūgiu perskeliant ploną kaklelį (žr. p. 98). Todėl viršūneje paprastai lieka ilga smaili išskala, kuri, jei nepavyksta tiesiai perlaužti kaklelio, kartais smulkiai paretušojama. Tokių antgalių smaigalys esti storajame skeltės gale. Trikampiai lancetai pagal smaigalio ir pagrindo apdirbimą būna kelių variantų.

Pirmasis variantas (a) — tai antgaliai maždaug iki pusės nugarėlės įstrižai retušuota viršūne ir nulaužtu pagrindu. Lietuvoje jų rasta visuose mezolito paminkluose (Maksimonių 4-oje, Paš-

tuvos, Žemųjų Kaniūkų 1-oje, Netiesų 1-oje, Merkinės 3a, Druskininkų 8-oje, Lampėdžių, Kampiškių, Jonionių ir kt. stovyklose) (pav. 34 : 1, 4—6, 9; 37 : 3, 6; 38 : 6; 40 : 2).

Antrasis lancetų variantas (b) — taip pat iki pusės nugarėlės retušuota viršūne ir statmenai retušuotu pagrindu. Jų rasta maždaug tose pačiose stovyklose kaip ir pirmojo varianto (pvz., Maksimonių 4-oje, Netiesų 1-oje) (pav. 34 : 7; 40 : 3).

Trečiasis trikampių variantas (c) — antgaliai ištiesiai lanku retušuota nugarėle ir kiek įstrižai ar statmenai retušuotu pagrindu (pav. 34 : 10; 40 : 4). Šie antgaliai sudaro bendrą grupę. Šitai matyti iš to, jog jų aptikta tose pačiose mūsų minėtose stovyklose.

Šalia pagrindinių yra dar pora variantų, kurie, atrodo, daugiau atsitiktinės formos. Tai trikampiai tiesia nugarėle (d) ir segmentai (e). Abiejų tipų antgalių aptinkama labai retai. Trikampis tiesia nugarėle padaromas, matyt, iš smailiai nuskilusios skeltelės. Vienas mažas neaiškus antgaliukas žinomas iš Maksimonių 4-os stovyklos (pav. 34 : 11), kitas — iš Pamerkinės (pav. 32 : 4), trečias — iš Kampiškių 1-os stovyklos (pav. 40 : 5). Kitas toks, sakytume, nevykęs trikampis — tai segmentas (pav. 40 : 6). Visuose aiškiai matyti viename gale išlikęs neryškus išsikisimas — bukas trikampio kampas.

Trečiąją didžiąją antgalių grupę sudaro įstrižieji, arba rombiniai, lancetai. Svarbiausias jų požymis tas, kad viršūnė retušuojama iš vieno krašto, o prie pagrindo — iš priešingo. Pačiais stambiausiais bruožais juos galime skirstyti į kampuotuosius (pav. 40 : 7—9) ir aptakiuosius (pav. 40 : 10—12). Abi šios grupės dar turi po keletą variantų.

Kampuotųjų antgalių pirmasis variantas (a) yra lancetai ne lygiagrečiomis retušuotomis kraštinėmis. Dažniausiai jie būna palyginti dideli ir aptinkami ankstyvesniuose mezolito paminkluose, pvz., Maksimonių 4-oje, Varėnos 1-oje, Dubičių 2-oje ir kt. stovyklose (pav. 34 : 2; 40 : 7). Antrasis variantas (b) yra tikras rombas lygiagrečiomis kraštinėmis. Šių antgalių aptinkama retai, ir jie paprastai būna tik smulkūs (pav. 40 : 8). Trečiąjį (c) variantą sudaro antgaliai įstrižai viršūne ir tiesiu pagrindu (pav. 40 : 9). Jie panašūs į trikampių antgalius pusiau retušuota nugarėle ir retušuotu pagrindu, tik šių viršūnė be aniems būdingo išgaubimo. Tai reta forma.

Aptakieji įstrižieji antgaliai yra ilgesni ir lieknesni už minėtuosius. Pagal retušuotų kraštinių ilgio santykį galima skirti keletą jų variantų. Pirmasis (a) — abi retušuotos kraštinės beveik vienodo ilgio, antrasis (b), kai viršūnės kraštinė ilgesnė (pav. 40 : 11), trečiasis (c) — ilgesniu retušuotu įtvaros kraštu (pav. 40 : 12) ir ketvirtasis (d), kai retušuotos visos arba beveik visos kraštinės (pav. 40 : 10). Lietuvoje šie variantai pažįstami

ypač iš vėlyvųjų stovyklų; labai daug aptakiųjų ištrižųjų antgalių Jonionyse.

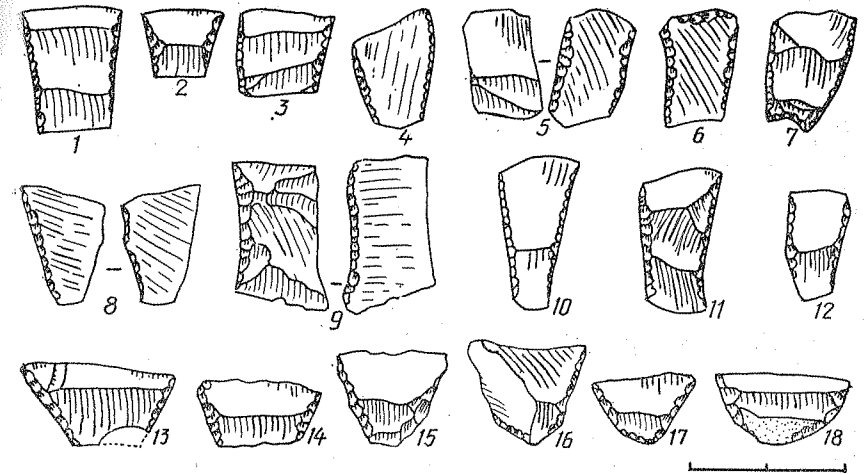
Ir pagaliau yra ketvirtoji lancetinių antgalių grupė, būdinga tiktai Nemuno kultūrai. Tai hibridiniai lancetai, kuriuose dar galima išžiūrėti svidrinių ar arensburginių antgalių pėdsakų. Į tokius 2 variantus juos ir galime skirti. Svidrinio tipo įtakos (a) paveikti antgaliai paprastai būna su plokščiu retušu aplakiųjų ištrižųjų antgalių pagrinde (pav. 40 : 13). Tos pačios kilmės, be abejo, ir paprastas pakraštinis retušas kitoje antgalio pusėje, dažniausiai prie įtvaros. Tokių tipų pasitaiko per visą mezolitą, bet daugiausia jo pabaigoje. Antrasis hibridinis variantas — tai tam tikra prasme kotinis antgalis, tačiau visa jo išvaizda, sandara, dydis ir plonumas aiškiai lancetinio tipo (pav. 34 : 8; 40 : 14). Šių antgalių yra visų grupių mezolito paminkluose.

Vienas iš būdingiausių Nemuno kultūros komponentų yra *ietigalių ašmenėliai*. Tai vos kelių milimetrų pločio labai taisyklingos skeltelės, dažniausiai viena išilgine ir abiem statmenomis retušuotomis briaunomis (pav. 36 : 7, 8; 38 : 7, 8). Viršūnei nuretušojamos paprastai specialios smailios skeltelės (pav. 36 : 6; 37 : 5; 38 : 9), kurių nereikia painioti su siaurais trikampiiais lancetais. Tokie ašmenėliai dedami į raginių ietigalių griovelius šonuose ir pritvirtinami derva ar sakais. Tyrinėtuose paminkluose (pvz., Paštuvos, Žemųjų Kaniūkų 1-oje ir kt.) jų paprastai randama po kelis krūvelėmis — vieno sunykusio ietigalio. Tačiau stovyklose ašmenėlių būna nedaug, nes jie žūva kartu su visu ietigaliu. Ašmenėlių aptinkama visų grupių Nemuno kultūros paminkluose. Ankstesniuose, pvz., Maksimonių 4-oje stovykloje, jų, kaip ir jiems gaminti skirtų skaldytinių, dar nėra.

Antrojoje mezolito pusėje prie minėtų antgalių bei ašmenėlių prisidėjo naujas įvairioms kultūroms būdingas dirbinio tipas — *trapecija* (pav. 41). Trapecijos buvo ne kas kita kaip strėlių antgaliai skersiniais ašmenimis*. Lietuvoje pagal bendrus kontūrus, simetriškumą ir proporcijas galime skirti 5 šio antgalio variantus.

Paprastosios trapecijos (a) (pav. 41 : 1—9) yra simetrinės, jų aukštis ir ašmenų plotis beveik vienodi. Jos būna klasiško trapecinio pavidalo, bet pasitaiko ir beveik kvadratinė. Dažniausiai gaminamos iš skelčių dalių, retkarčiais — iš nuoskalų (pav. 38 : 3; 41 : 4). Paprastai abu šonai retušuojami iš gerosios pusės, nors retkarčiais pasitaiko retušuotų ir iš blogosios (pav. 41 : 5), taip pat pakaitomis (pav. 41 : 8, 9), net truputį paretušuotais ašmenimis (pav. 41 : 6) ar pagrindu (pav. 41 : 7). Tai netipiškos for-

* Danijos durpynuose ne kartą rasta į strėlės kotelį įtvirtintų trapecijų (261, p. 28). Beje, strėlėmis su trapeciniais skersiniais antgaliais buvo ginkluota net senosios Egipto karalystės kariuomenė (22, p. 457).

41 pav. Trapecijos: 1, 2, 6, 9 — Netiesų 1-a stov., 3 — Radikių stov., 4 — Kampiškių stov., 5, 8 — Skarulių stov., 7, 12, 15 — Samantonių stov., 10 — Draseikių stov., 11, 17 — Saleninkų 2-a stov., 13 — Merkinės 3a stov., 14 — Saleninkų 1-a stov., 16 — Jonionių stov., 18 — Žaliosios stov.

mos, nes taip taisomos tik iš nelygių skelčių ar nuoskalų padarytos trapecijos, norint gauti geometrinę formą.

Trikampėmis trapecijomis (b) (pav. 41 : 15—18) vadinamos tokios, kurių siauroji kraštinė beveik pranyksta, ir trapecija darosi artimesnė trikampiui.

Žemosios trapecijos (c) (pav. 41 : 13, 14) yra tokios, kurių ašmenų plotis didesnis už aukštį, tačiau ne daugiau kaip dvigubai. Aukštosiomis (d) (pav. 41 : 10—12) vadinamos tos, kurių aukštis daugiau negu pusantro karto didesnis už ašmenų plotį. Jos paprastai daromos iš plačių skelčių, retai — iš nuoskalų. Nors visų šių pogrupių trapecijų atsirado jau mezolite, bet labiausiai jos paplito vis dėlto neolite, ir net vėlyvajame. Tik aukštųjų trapecijų pasirodė pačiame mezolito gale, ir jos buvo gaminamos trumpai.

Nemuno kultūrai būdingos ir plačios šonais bei galais retušuotos skeltės — *peiliai* (pav. 36 : 9, 19; 37 : 7; 38 : 23), kurie irgi galėjo būti įtvirtinami kaip kaulinių ar medinių įrankių ašmenys. Jie ypač charakteringi ankstyvosios stovykloms, pvz., Paštuvos, Brūžės, Virbaliūnų, ir yra paveldėti, matyt, iš Maksimonių 4-os stovyklos tipo paminklų (pav. 34 : 20, 23). Vėlyvuosiuose paminkluose, pvz., Lampėdžių stovykloje, pasitaiko peilių rieta nugarėle (pav. 38 : 10, 11).

Gremžtukai sudaro didžiąją inventoriaus dalį (36 : 10, 14, 15, 20, 24; 37 : 9, 10, 12; 38 : 14, 15, 20, 21). Ankstyvojoje grupėje daugiausia stambių — pailgų arba beveik apskritų, artimų epi-

paleolitiniams; vidurinėje grupėje atsiranda smulkių apskritų ar siaurų pailgų gremžtukų. Būdinga forma — mažai išriesti ašmenys ir siaurėjantis pagrindas. Vėlyvojoje grupėje tarp daugybės smulkių gremžtukų stambesni yra retenybė (pvz., Kampiškių 1-oje stovykloje iš 27 tik 1).

Grandukai (pav. 36 : 11; 38 : 18, 25) būna įlinkusiais arba beveik tiesiais ašmenimis, paprastai nedideli ir nestori.

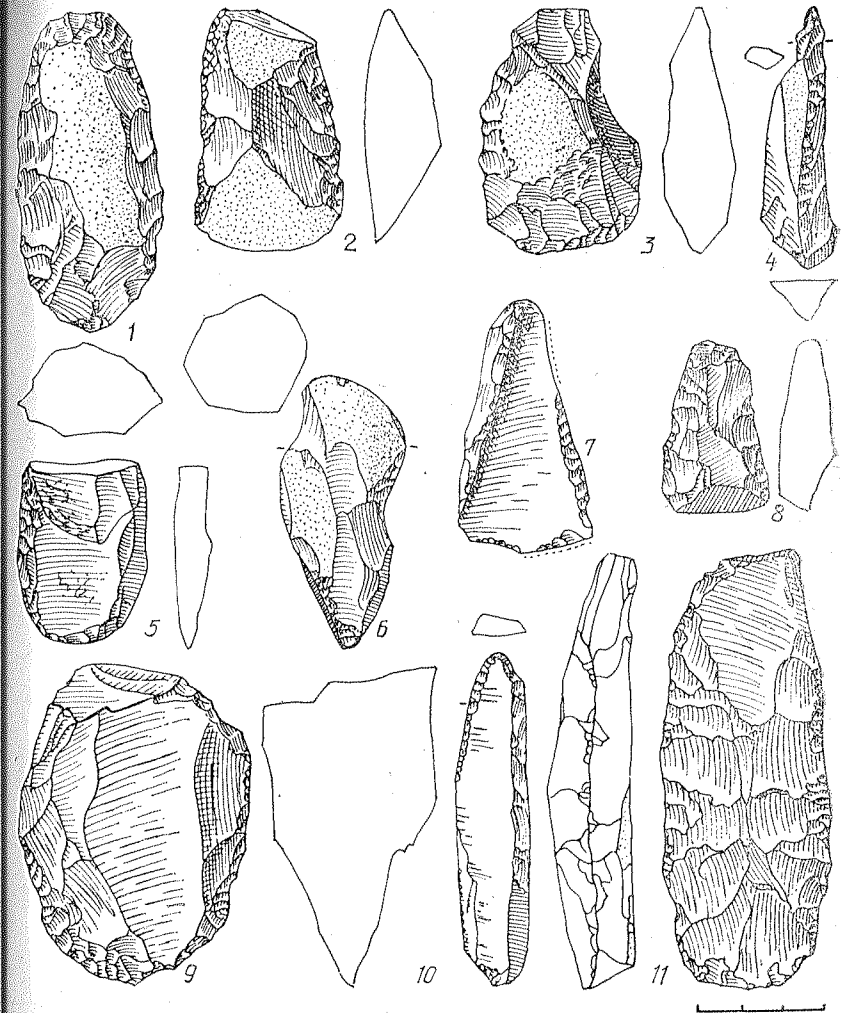
Rėztukų randama dažnai. Pasitaiko vidurinių (37 : 8, 13, 15), bet ypač būdingi kampiniai (pav. 36 : 13, 17, 18, 23; 38 : 26—28) ir rėztukai-grandukai (pav. 37 : 11; 38 : 27, 31), t. y. dvigubi rėztukai, kurių ašmenų tarpas išretušuotas statmenai. Ankstyvosiose stovyklose pastarieji dažnai daromi iš nuoskalų, viduriniame laikotarpyje pradėta gaminti iš skelčių. Kartais rėztukai kombinuojami su gremžtukais (pav. 36 : 18, 23). Retai aptinkama *grąžtelių* (pav. 36 : 12). Be to, palyginti su paleolito, mezolito, ypač vėlyviausiose, stovyklose padaugėjo paprastų beformių *paretušuočių nuoskalų* ir įvairių sunkiai nusakomų, matyt, specialios paskirties dirbinėlių (pav. 38 : 16, 17, 19).

Vienas iš pagrindinių Nemuno kultūros komponentų yra įvairūs stambieji titnago dirbiniai: kirveliai, pleištai, skeltukai.

Ovaliniai kirveliai dažnai būna panašūs į suplotus dvigalius paleolitinius skaldytinius: iš priekio apskaldyti išilginėmis skeltėmis, nugarėlėje — skersinėmis. Šonai retušuoti, galai siaurėjantys (pav. 36 : 26; 42 : 1, 8, 11). Jie aštrinami gale nuskeliant plačią storą skeltę. Tokių kirvelių aptikta nuo pat mezolito pradžios, pvz., Pamerkinės, Dubičių 2-oje, Maksimonių 4-oje (34 : 22, 24) ir kt. stovyklose, tačiau daugiausia ir gražiausių jų rasta transgresijos meto paminkluose — viduriniame etape, pvz., Merkinės 3a, Netiesų 1-oje, Žemųjų Kaniūkų 1-oje ir kt. stovyklose. Kartais jų ašmenys paretušojami. Tai matyti, pvz., iš Paštuvos (pav. 36 : 27), Pociūnų ir Maksimonių 1-os stovyklų mezolitinio komplekso (pav. 42 : 3, 5, 9) ar Lampėdžių kirvukų (pav. 38 : 32). Vėlyviausiuose paminkluose jų kiek mažėja, ir patys darosi smulkesni (pav. 38 : 29).

Daug mažiau aptinkama *pleištu*, arba vadinamųjų iš plokščių padarytų kirvelių. Jie retušuojami paprastai iš gerosios pusės; ašmenys pradžioje naudojami natūralūs, vėliau paretušojami. Po vieną kitą pleišta aptinkama visų mezolito laikotarpių paminkluose (pav. 42 : 2, 7) (pvz., Brūžės, Pamerkinės, Dubičių 2-oje, Netiesų 1-oje, Merkinės 3a, Maksimonių 1-oje ir kt. stovyklose). Didelė serija surinkta Jonionyse.

Be to, būdingi nelabai dideli *skeltukai*. Retkarčiais šitie įrankiai turi smailoką viršūnę ir storą pagrindą; literatūroje vadinami „pikais“. Vienas toks skeltukas priklausė Pociūnų stovyklos mezolitiniam kompleksui (pav. 42 : 6). Tačiau dažniausiai jie būna piršto pavidalo, trikampio ar pusapvalio pjūvio. Kadangi jie

42 pav. Stambieji titnago dirbiniai: 1, 7, 10 — Dubičių 2-a stov., 2 — Glyno 6-a (tarpežerio) stov., 3, 4, 6, 8, 9 — Pociūnų stov., 5 — Maksimonių 1-a stov., 11 — Knyzlaukio salos stov.

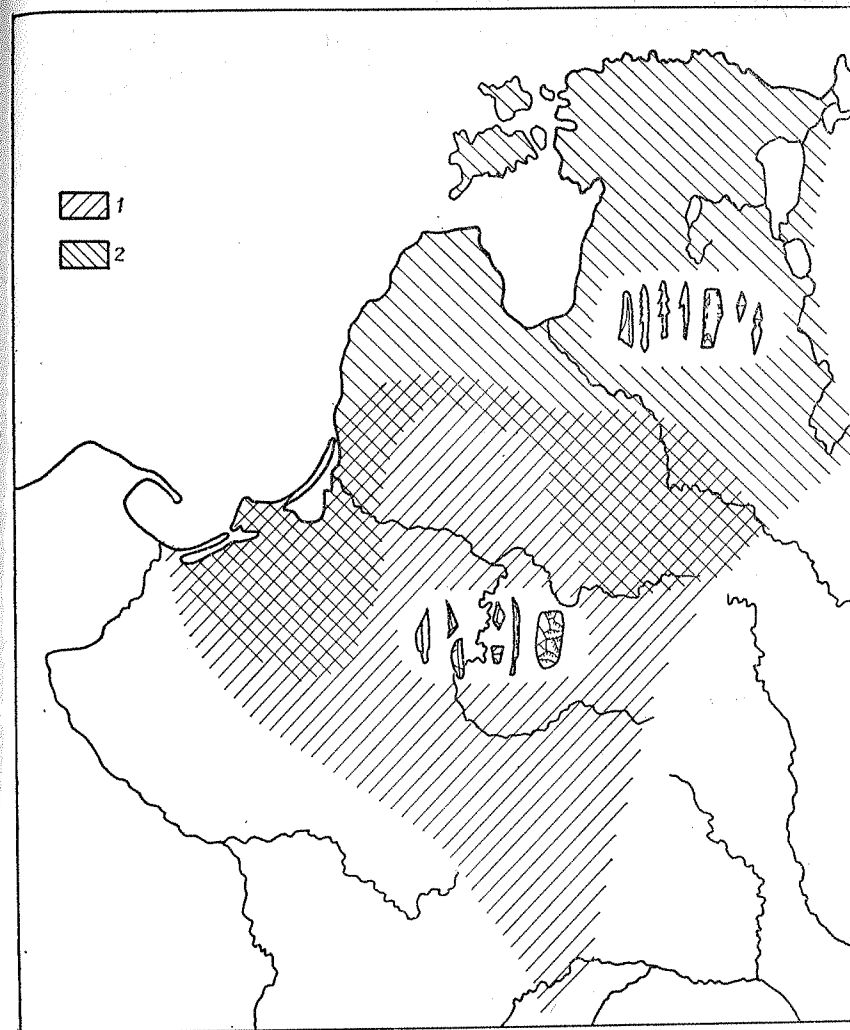
buvo skirti retušuoti dirbiniams, tai jų viršūnės suapvalėjusios, numuštos ir nuzulintos (pav. 36 : 25; 42 : 4, 10).

Labai saviti, retai aptinkami yra neaiškos paskirties *tribriauiniai* dirbiniai (543, pav. 140 : 7), savo pavidalu primenantys ir laivelio pavidalo skaldytinius, ir retušavimo skeltukas, tačiau aiškiai ne tos paskirties. Pora jų rasta Pamerkinės stovykloje, o patys gražiausi priklauso Maksimonių 1-os stovyklos mezolitiniam kompleksui.

Chronologiją nustatyti padeda stovyklų topografinė padėtis, nes inventorius keitėsi labai mažai ir beveik nėra jokių ribas žyminčių dirbinių tipų, išskyrus mezolito viduryje visoje Europoje pradėjusius plisti skersinius trapecinius antgalius (227, p. 443—454). Lėtą dirbinių tipų raidą galima pasekti tik pačiais bendraisiais bruožais. Nustatyti, kada prasidėjo Nemuno kultūra, sunku. Preborealyje (VIII tūkstantmetyje pr. m. e.) dar visur buvo paplitusi epipaleolitinė kultūra. Ir tik po to, kai dalis gyventojų patraukė į rytus ir ten sudarė naujus židinius, čia atsirado Maksimonių 4-os stovyklos tipo paminklų, kuriuos pagal Kungemosės bei Duvenzės radinius galima datuoti ankstyvuojau borealiniu laikotarpiu, t. y. VII tūkstantmečiu pr. m. e. (220, p. 309, 322). O Nemuno kultūra turėjo susidaryti, dar gyvuojant abiem senosioms kultūroms, nes iš jų ji daug ką pasisavino,— tad greičiausiai borealio pradžioje. Tai patvirtintų ir, pvz., Paštuvos bei Maksimonių 4-os stovyklų vienodos topografinės aplinkybės, dirbinių ir skaldos stambumas. Tačiau Paštuvos stovykloje jau yra retušuotų ietigalių ašmenėlių ir jiems skelti skirtų skaldytinių, o ankstyviausia mums žinoma tokio ietigalio su ašmenėliais data Kaliningrado srityje (iš Menturių radimvietės) pagal žiedadulkių analizę yra borealio pirmoji pusė, t. y. VII tūkstantmečio pr. m. e. pirmoji pusė. Antrasis etapas, kai stovyklos kūrėsi ant aukštųjų terasų, sietinas su II litorinine transgresija, t. y. apie V tūkstantmečio pr. m. e. vidurį ar kiek anksčiau. Transgresija truko neilgai, nes visų šių stovyklų inventorius yra stebėtinai vienodas. Šia transgresija prasidėjo atlantinis klimato periodas — drėgnesis už buvusį, tad potransgresines stovyklas (pvz., Lampėdžių, Kampiškių ir kt.) randame, nors ir ant salpos, bet daug toliau nuo dabartinio upės kranto. Mezolitinės Nemuno kultūros laikotarpis baigėsi apie IV tūkstantmečio pr. m. e. vidurį (pagal radiokarboninį datavimą), kai atsirado keramika, kuri vis dėlto iš karto dar negalėjo pakeisti viso kultūros vaizdo. Taigi mezolitinė Nemuno kultūra galėjo trukti apie 3500—3000 metų. Jos vienodumas per palyginti tokį ilgą laiką tarpą rodo, jog tai buvo stabilus laikotarpis, kai nebeatvyko naujų gyventojų, dėl įtakos tarp kultūrų paplito tik vienas kitas elementas.

Paplitimą (pav. 43) galima suprasti dvejopai — kaip atskirų dirbinių tipų ir kultūros paplitimą. Reikia panagrinėti ir vieną, ir kitą, nes, nevienodai suprantant, literatūroje yra kilę prieštarų teorijų.

Vienagalių neaukštų piramidinių bei kūginių skaldytinių žinoma visose Vidurio bei Šiaurės Europos mezolito kultūrose (229, p. 137, 138; 144, p. 27). Laivelio pavidalo skaldytinių pagrindinė paplitimo sritis — taip pat Vidurio Europos šiaurė, t. y. šiaurinio, arba Maglemosės, tipo kultūrų paplitimo sritis per visą mezolitą (24, p. 182; 144, p. 27). Tuo tarpu laibųjų skaldytinių visai nėra

43 pav. Mezolito kultūrų paplitimas Pabaltijyje: 1 — Nemuno, 2 — Kundos

į vakarus nuo Nemuno kultūros srities, tačiau jų aptinkama visame Pietryčių Europos mezolito plote (561; 565).

O strėlių antgalių paplitimo sritys labai nevienodos. Episvidriniai aiškiai žymi vakarinę ir pietvakarinę Nemuno kultūros ribas. Į vakarus nuo Lietuvos mezolite jų dar pasitaiko Kaliningrado srityje ir prie jos prisišliejusiame šiaurės rytiniame Lenkijos kampe (409). Toliau nei Lenkijoje, nei Vokietijoje episvidrinių antgalių nėra. Į šiaurę nuo Lietuvos mezolite jų dar aptinkama

net Estijoje, Kundos kultūroje (183, p. 56—63), Rytuose išlieka Volgos—Okos tarpupyje (502, p. 178—184).

Tuo tarpu Rytuose lancetinių antgalių yra tik toje teritorijoje, kur paplitusi Nemuno kultūra. Negeometrinių lancetų — didžiųjų vadinamųjų Vigo, mažųjų Conhofeno (Zonhoven) tipo — žinoma įvairiuose, ypač senesniuose, Vidurio Europos šiaurės paminkluose (261, p. 25; 347, p. 115; 144, p. 21). Trikampiai lancetai, ypač retušuotu pagrindu ir ištiesai ar iš dalies retušuota viršūne, yra vieni iš būdingiausių kai kurių Vidurio Europos šiaurės kultūrų tipų. Danijoje ir Švedijoje jie pažįstami nuo pat ankstyvojo (borealio laikotarpio) iki vėlyvojo mezolito (261, p. 26; 347, p. 222 ir kt.). Rytų Vokietijoje lancetai vadinami ilgaisiais siauraisiais, ir jų randama daugiausia vėlesniojo mezolito paminkluose (144, p. 22). Lenkijoje jie žinomi Janislavicų (229, p. 140—142), arba Veliševo (424, p. 378), tipo antgalių vardu ir laikomi pagrindiniu Janislavicų, arba Vislos ciklo, kultūros požymiu. Daug jų į pietryčius nuo Lenkijos—Nemuno ir Pripetės baseinuose (503, p. 63—67; 491, p. 89—97), šiaurinėje Ukrainos dalyje iki pat Doneco. Todėl jiems net buvo siūlytas Doneco tipo antgalių vardas (561, p. 104).

Tačiau ištirnieji lancetai Rytuose visai nežinomi. Įvairaus tipo jų randama Danijos, Švedijos, Norvegijos, šiaurės vakarų Vokietijos, Belgijos bei Prancūzijos stovyklose (261, p. 26). Šiaurinėje kultūros srityje jie ypač būdingi tai atšakai, kuri siejasi su Arensburgo kultūros palikimu, t. y. Sverdborgo bei Kungemossės tipo paminklams (49; 199). Kaip ir Lietuvoje, segmentų retkarčiais aptinkama įvairiuose Vidurio Europos šiaurės paminkluose (261, p. 26; 144, p. 22), ir jų negalima sieti su Pietryčių Europoje taip dažnai mezolite pasitaikančiais segmentais (459, pav. 3: 11—13).

Lancetų su episvidriniais požymiais randama tik ten, kur svidrinis palikimas toli peržengė mezolito ribą. Pvz., Mažojoje Lenkijoje aptinkama storokų lancetinio tipo antgalių svidriškai paretušuota blogąja puse. Tačiau jie neturi nieko bendra su mūsiškiais. Mūsiškių pasitaiko tik šiaurės rytų Lenkijoje Nemuno kultūros paminkluose (229, p. 160). O lancetų su įtvara retkarčiais būna ir Vakarų Pabaltijo ankstyvuosiuose paminkluose, kuriuose išlikę dar arensburginių tradicijų.

Retušuoti ietigalių ašmenėliai būdingi Rytų Europai. Per visą mezolitą jų pasitaiko Ukrainoje (561, p. 99—107, pav. 1—4, 16), Volgos—Okos tarpupyje (502, p. 178—184). Vidurio Europoje jie buvo pažįstami jau vėlyvajame paleolite (395, žem. 2). Tačiau Vakarų Pabaltijyje ankstyvajame mezolite jų visai nėra, vėliau būna tik ištirčiai retušuotais galais (261, p. 26), bet, atrodo, jie vartoti kitiems tikslams, nes į ietigalius kaip ašmenėliai buvo dedamos neretušuotos skeltės. Net Lenkijoje vadinamojoje Ja-

nislavicų, arba Veliševo, kultūroje tėra pavienių egzempliorių, kurie negalėjo turėti jokios kultūrinės reikšmės.

Plačiausiai mezolite paplitusios trapecijos, ypač paprastosios, — visoje Vidurio, Rytų bei Pietų Europoje, net Šiaurės Afrikoje. Kryme jų atsirado jau pirmojoje mezolito pusėje (578, p. 71). Tik aukštosios trapecijos turi ryškesnius kultūrinius bei chronologinius rėmus. Jos priklauso mezolito pabaigai ir sietinos su Pietų Pabaltijyje paplitusia ankstyvąja Ertebiolės (Riugeno saloje vadinama Lycovo) kultūra (261, p. 28; 144, p. 23). Lenkijoje jų taip pat maža, greičiausiai pasitaiko lyg atsitiktinė forma (424, p. 376, 377) kaip ir toliau į rytus.

Gremžtukų, rėztukų, gražtelių tipai visur labai panašūs. Tik Vakarų Europai nebūdingi netaisyklingieji gremžtukai bei specialios paskirties dirbinėliai.

Stambieji titnago dirbiniai — ovaliniai kirveliai, pleištai — mezolite žinomi tik dideliems Vidurio Europos šiaurės plotams nuo Britanijos bei Jutlandijos (261, p. 22—24), Saksonijoje, Silezijoje (312, p. 38 ir kt.), Riugeno saloje bei šiaurės Vokietijoje (144, p. 23—25) ir net Lenkijoje (211, p. 267—274). Tuo tarpu į rytus nuo Lietuvos kartu su mezolitiniais mikrolitais jų rasta tik vakarų Baltarusijoje ir šiek tiek Pripetės žemumoje (496, p. 59—63).

Apžvelgę atskirų dirbinių tipų kilmę, galime susidaryti ir vaizdą tos srities, kur visi šie tipai sudarė savitą Nemuno kultūros grupę (pav. 43). Kultūros ribos yra jau daug ryškesnės negu paleolitinių kultūrų. Vakaruose apėmė visą Kaliningrado sritį ir šiaurės rytų Lenkijos kampą, kitaip sakant, Mozūrų ežerų sritį (229, p. 157—159; 424, p. 376, pav. 91), gal ir nesiekdama Vislos, nors čia tenka spręsti tik iš labai kuklių duomenų (409). Pietryčiuose šios kultūros riba siekė Pripetės aukštupį, Bugo—Pripetės tarpupį, Nemuno baseiną ir vakarų Baltarusiją (495, p. 27—31; 496, p. 59—63, pav. 20). Tuo tarpu į šiaurę nuo Nemuno ir Neries turime tik pavienių salelių ir tai su ne visu kultūros kompleksu. Žemaičių aukštumoje yra pora ryškesnių stovyklų prie Janapolės, Telšių raj. (Širmės kalno 3-a, Drenių). Tačiau episvidrinių antgalių rasta ir Kelmės raj., Plinkai galyje, Maudžio ruose ir Kretingos raj. prie Tenžės upelio. Į šiaurės rytus nuo Neries žinomos Knyzlaukio ir Matelių stovyklos Molėtų rajone. Viena kita Nemuno kultūrai artima stovykla rasta ir prie Dauguvos vidurupio, pvz., Krumpliovo (480, pav. 10).

Kilmė labai sudėtinga, bet aiški. Iš dirbinių tipų apžvalgos matyti, kad didelė inventorius dalis — episvidriniai antgaliai, ovaliniai kirveliai ir visas senasis gremžtukų bei rėztukų rinkinys — paveldėta iš Vakarų Pabaltijo vėlyvojo paleolito kultūrų. Antrasis komponentas mezolitinis — šiaurietiškos, Maglemosės tipo kultūros plačiąja prasme, kilmės (299). Ta srovė, pasiekusi Lietuvą, turėjo būti kilusi iš Arensburgo tipo kultūrų rato, taigi

šiai ar taip giminiška toms kultūroms, kurios Lietuvoje buvo išgalėjusios paleolito pabaigoje. Iš čia gautas visas įvairių lancetų rinkinys ir, be abejo, ovaliniai kirveliai bei pleištai atėjo antrą kartą. Tačiau su ankstyvuju mezolitu baigėsi ir Vakarų įtaka. Toliau veikė Pietų ir Pietryčių kultūros. Tačiau tai nebuvo nauja kultūra, o visoje Europoje plintančio stiliaus tytinis variantas: retušuoti ietigalių ašmenėliai, perlaužtieji rėžtukai ir kt.

Cia verta užsiminti apie mezolite paplitusios Volgos—Okos tarpupio ir Lietuvos kultūros panašumą (501). Iš pirmo žvilgsnio bendrybių atrodo daug. Tačiau, išnagrinėjus atskirus komponentus, matyti, jog ši kultūra bus susidariusi visai savarankiškai, tik iš panašių elementų: epipaleolitinio palikimo, atėjusio iš Vakarų, ir mikrolitinių elementų, atėjusių iš Pietų. Skirtumas tas, kad Volgos—Okos tarpupyje nėra nordiškojo (Maglemosės) komponento, nes, matyt, nuo mezolito pradžios ryšiai su Vakarais buvo nutrūkę.

KAULO DIRBINIŲ IR KUNDOS KULTŪROS KLAUSIMAS

Apžvalga. Lietuvoje turime įvairių mezolitinių kaulo bei rago dirbinių, tačiau jie rasti atsitiktinai. Remiantis gamtos mokslais, lyginant su datuotais radiniais, siejant su titnago dirbiniais, kartais pavyksta nustatyti jų laikotarpį. Kol nebus iširtų mezolitinių durpyninių stovyklų, tokiu datavimu ir teks tenkintis.

Kadangi šie radiniai labai dailūs, tai Pabaltijyje į juos anksčiau kaip į mezolito reprezentantus ir atkreiptas dėmesys. XX a. trečiajame dešimtmetyje buvo plačiai pasklidusi O. Mengyno (264, p. 154 ir kt.; 265, p. 253 ir kt.) koncepcija apie tariamąją kaulinę kultūrą, kurią jis kildino iš Rytų, bet vėliau ne kartą įtikinamai įrodyta, kad Rytuose aptariamieji dirbinių tipai buvo vėlyvesni (neolitiniai), o ši kultūra (jeigu ji atskira) tegalėjusi plisti iš Vakarų (176, p. 289 ir kt.; 7, p. 40). J. Puzinas (290, p. 281—285; 291, p. 11—14) Lietuvoje rastus dirbinius, neturėdamas tinkamesnio termino, taip pat skyrė kaulinei kultūrai, bet kartu pažymėjo, kad grynos šios kultūros nebuvo. Buv. Rytprūsių tyrinėtojai V. Gertė, K. Engelis (107, p. 9; 99, p. 135—136) mezolitinius kaulo bei rago dirbinius siejo su paleolito palikimu arba Maglemosės kultūrinės srities įtaka ir įvedė Kundos—Maglemosės kultūros terminą.

Po karo Kundos kultūros vardas visai įsitvirtino. Jis siejasi su vienu iš žymiausių Pabaltijo mezolito 1933—1937 m. tyrinėtų paminklų Estijoje prie Kundos — Lamasmegio (Lamasmägi) kalvelėje (176, p. 225—298). 1948 m. R. Indrekas plačioje monografijoje (177) paskelbė ne tik Kundos stovyklos, bet ir kitus Rytų Europoje jam žinomus mezolitinius kaulo radinius. A. Europeus (7) parašė apie Suomijos mezolitinius dirbinius, juos gretindamas

irgi su Kundos kultūra. Taip į literatūrą įėjo Kundos kultūros vardas, pradžioje teatstovaujamas vieno, tiesa, didelio ir labai turtingo radinių paminklo. Kadangi panašūs į Kundos radiniai paplitę labai plačiai, tai, pvz., E. Šturmas (387, p. 43) šią kultūrą laikė visą Šiaurės Europą apimančio kultūrinio ciklo pograpiu (iš viso skyrė tris: vakarinį — Maglemosės, vidurinį — Kundos, rytinį — Šigiro, prie Uralo).

Kundos stovykla po karo buvo kasinėjama toliau. Be to, pradėti tyrinėti nauji svarbūs šios kultūros paminklai, iš kurių žymiausias — Pulio (Pulli) (183, p. 56—63). Jame, be kaulo, rasta palyginti daug ir akmens dirbinių. Latvijoje, Zveiniekuose, tyrinėti mezolito kapai bei pavieniai mezolitiniai kaulo dirbiniai skiriami irgi Kundos kultūrai (490).

Pastarųjų metų lenkų literatūroje buvo plačiai paplitusi S. K. Kozlovskio nuomonė, kad Kundos kultūra apimanti ne tik visą Pabaltijį, bet ir Volgos bei Okos tarpupį. Taip į šią sąvoką įjungta tos srities epipaleolitinio palikimas (episvidrinis) ir net visai kitos kilmės kultūrų (iš Pietų einančių mikrolitinių) elementai, propaguojamas tariamosios Kundos—Borkių kultūros vardas* (228, p. 135—152), kurio vėliau vis dėlto atsisakyta (220, p. 327, 328), iš plačiai suprastos Kundos kultūros srities išskirta vadinamoji Lietuvos grupė. Paskutiniu laiku ši koncepcija dar kartą modifikuota, sujungiant Šiaurės rytų ciklą, kuriam priklauso Nemuno, Kundos ir Volgos aukštupio kultūros (221, p. 242—244). Taigi po ilgų klaidžiojimų, nieko neišsprendus, grįžta prie to paties. Iš to matyti, koks neaiškus Kundos kultūros klausimas. Ir patys estų archeologai dar sakosi neturį pakankamai medžiagos atsakyti į jį. Nespręsimė nė mes jo, tik panagrinėsime mūsų mezolitinius kaulo bei rago dirbinius, kurie visi kartojašis Kundos kultūroje, ir tuomet pamėginsime iškelti kai kurias darbo hipotezes.

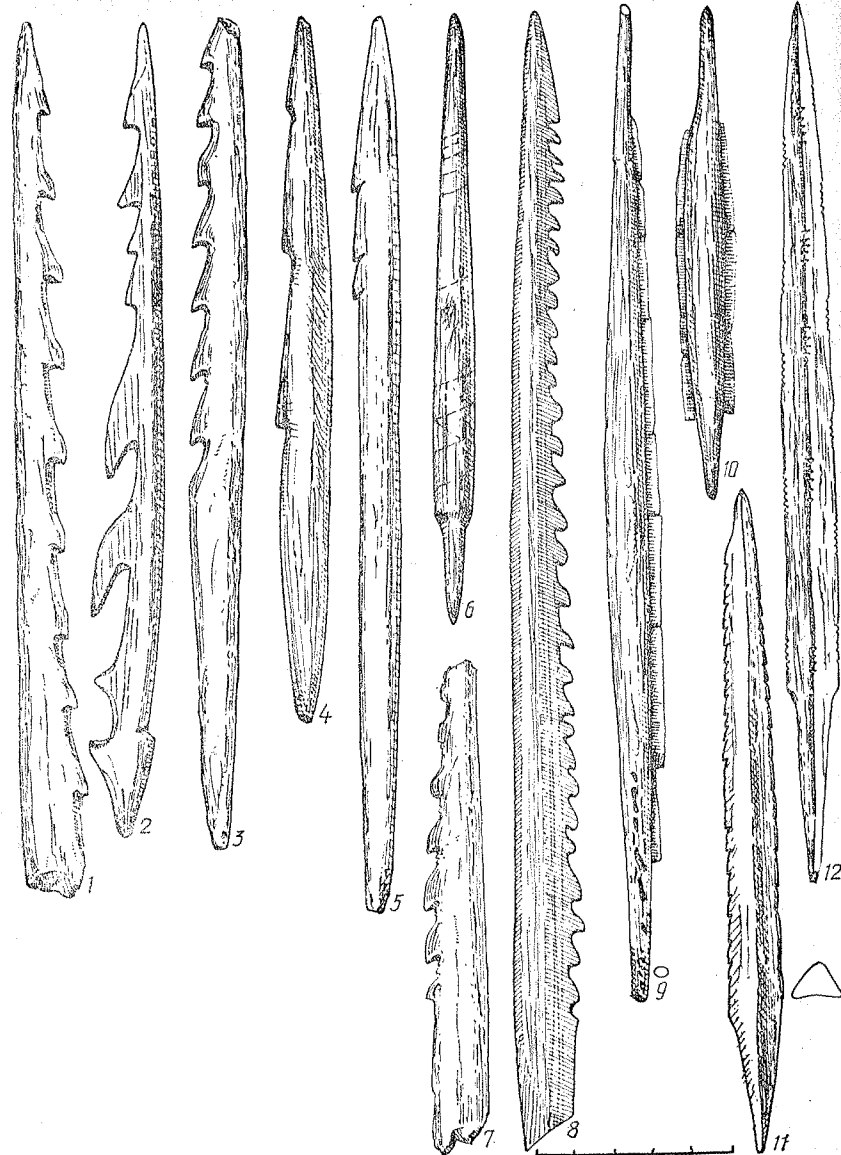
Dirbinių tipai nelabai įvairūs. Juos galima suskirstyti į keletą didesnių grupių: žeberklai, ietigaliai, durklai bei peikenos, kalteliai bei kirveliai, taip pat kirvių įtvaros ir įvairūs rečiau aptinkami radiniai.

Kaulo bei rago dirbiniai. *Žeberklų*** Lietuvoje rasta 2 pagrindinių tipų: su užbarzdomis ir įkarpomis.

Ankstyviausi — pirmosios grupės — yra su stambiomis užbarzdomis; apatinioji dažnai atsukta į priešingą pusę. Dalis tokio žeberklo aptikta Galubalio durpyne prie Balsupių. Tam pačiam tipui

* Prieita net iki to, kad kaip svarbiausių, atseit Kundos kultūros, dirbinių tipų pavyzdžiai duoti įvairiausių svėdrinių ir episvidrinių radinių iš žinomų Lietuvos bei Baltarusijos stovyklų paveikslai, nenurodant jų radimo vietų, taip pat Desnos kultūros dirbiniai (219, p. 46, pav. 3:5).

** Vieni autoriai žeberklais vadina tik tai tokius, kurie išmigę atsiskiria nuo koto, kiti — visus antgalius su užbarzdomis. Laikomės pastarosios nuomonės, taikdamiesi prie vietinės etnografijos terminijos.

44 pav. Raginiai žeberklai ir ietigaliai: 1 — Kirsna, 2 — Rūdinkai, 3 — Užnemunė, 4 — Bebrininkai, 5 — Karaviškės, 6 — Pumpėnai, 7 — Balsupiai, 8 — Janapolė, Drujos žiotys, 9 — Vaikantony, 10 — Žiūriai-Gudeliai, 11 — Plateliai, 12 — Juniškiai

skirtinas ir žeberklas iš Nopaičio pelkės (Šakos 1) prie Rūdinkų su nevienodu dydžio dantimis (pav. 44 : 2). Dar žinomi 2 šio tipo žeberklai su įrantymais vietoj apatinės atgalinės užbarzdos: vienas iš Kamšų prie Kirsnos upės (šalia Jakimavičių vienkiemio) (pav. 44 : 1), kitas buvęs Jaros upėje prie Jotkonių k. netoli Svėdasų.

Antroji grupė — žeberklai su smulkiomis užbarzdomis. Vieno dalis taip pat rasta minėtame Galubalio durpyne prie Balsupių (pav. 44 : 7), aplūžęs — Margių k., Varėnos raj., peikėje prie vadinamosios Salos kalvos. Geriausiai išlikęs žeberklas su 29 smulkiomis užbarzdomis aptiktas netoli Janapolės, Telsių raj., senosios Drujos upės žiotyse į Biržulio ežerą (pav. 44 : 8).

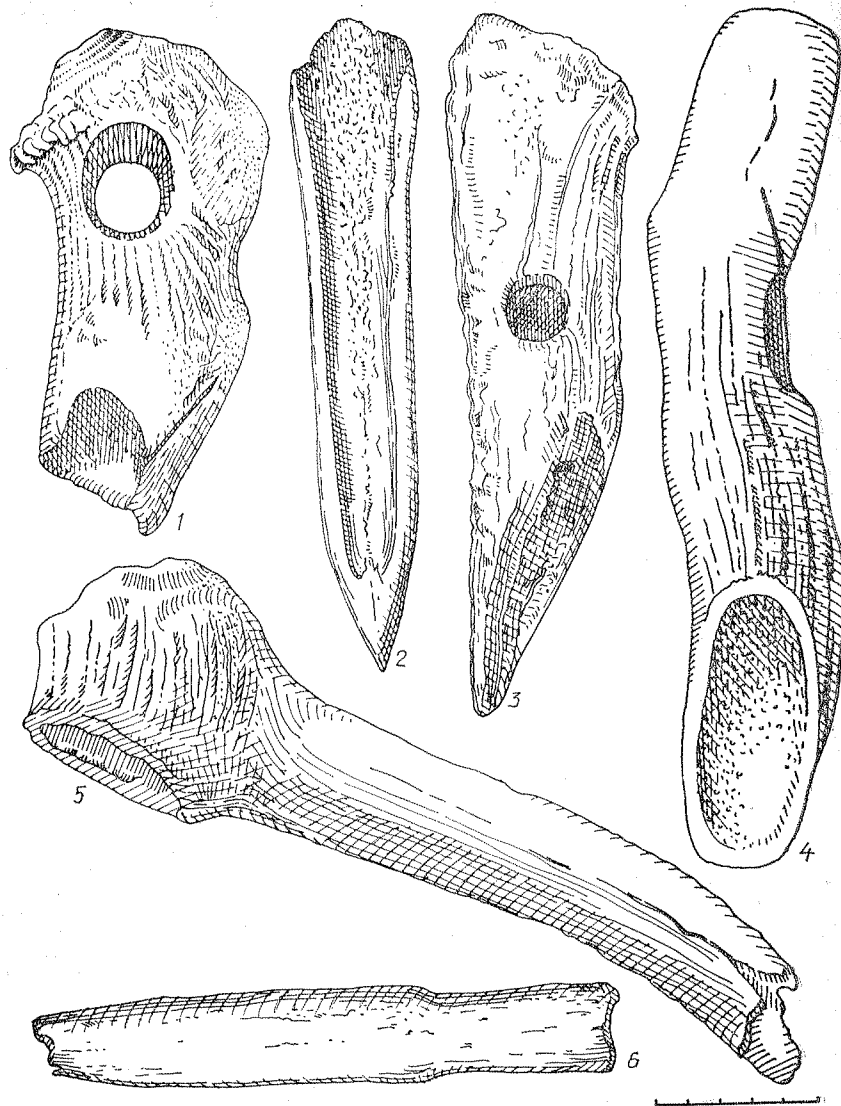
Trečiajai grupei skiriami žeberklai su užbarzdomis tik viršutinėje dalyje. Vienas toks žinomas iš Užnemunės (be tikslesnės radimo vietos) (pav. 44 : 3), kitas rastas Jasauskuose, Varėnos raj., sausinant pelkę.

Žeberklų su įkarpomis Lietuvoje reta, ir jie gana skirtingi. Vienas plokščias šviesios spalvos labai negiliomis įstrižinėmis įkarpėlėmis rastas Karaviškėse, Varėnos raj., pievoje prie Ūlos upės (pav. 44 : 5). Kiek kitoks, stambesnėmis išstętomis užbarzdomis žinomas iš Bebrininkų, Vilkaviškio raj. (pav. 44 : 4). Panašus į jį aptiktas ir Jaros ežere netoli Svėdasų.

Lietuvos mezolito medžiagoje žinomi trejopi *ietigaliai*: apvalūs arba šeivos pavidalo, tribriauniai ir su titnago ašmenėliais. Šeivos pavidalo ietigalių įtvara kartais būna išskirta kaip ietigalio, rasto Įstro upėje prie Pumpėnų, Pasvalio raj., ir papuošto plona įvijine įraiža (pav. 44 : 6). Kitas ten pat buvęs ietigalis plokštesnis. Panašus į jį aptiktas Pilviškių apylinkėse, Vilkaviškio rajone. Prie šios grupės galbūt tiktų ir radinys iš Palomenės, Kaišiadorių raj., nors jo smaigaliai gana buki, primenantys kaltelį ar adiklį. Iš archyvinių duomenų žinome, kad Verebiejų k. durpyne, Alytaus raj., buvę rasti 2 ilgi ietigaliai net su mediniais kotais. Tam pačiam tipui tikriausiai priklausė ir iš archyvų žinomas šešiabriaunis ietigalis iš Palemono durpyno, Kauno rajone.

Dar mažiau rasta tribriaunių ietigalių. Gerai išlikusiųjų iš Juniškių, Šakių raj. (pav. 44 : 12), ir Platelių, Plungės raj. (pav. 44 : 11), briaunos puoštą mažų rantelių grupelėmis. Galbūt tai sudėtinių žeberklų dalys, nes, pvz., iš archyvinių duomenų žinoma, kad Juniškių ietigalis rastas drauge su 4 panašiais. Keli tokie patys kartu aptikti ir Kaliningrado srityje (387, p. 39).

Su titnago ašmenėliais Lietuvoje išlikę tik 8 ietigaliai: 3 dvieiliai ir 5 vienaeiliai. Seniausias į literatūrą patekęs Būdviečių, Kapsuko raj., ietigalis, kuris K. Grevinko duotame piešinyje (145, p. 55) dar turėjo po 6 ašmenėlius iš abiejų pusių, o vėlesniuose belikę keli. Kitas dvieilis, taip pat žinomas tik iš archyvų ir literatūros, rastas Gulbiniškių k., Kapsuko raj., Brusbarto durpyne,

45 pav. Rago ir kaulo dirbiniai: 1, 3, 4 — kirveliai, 2 — peikena, 5 — kirvio įtvara su kotu, 6 — durklas (1 — Kirsna, 2 — Alsėdžiai, 3 — Kudirkos Naumiestis, 4 — Rokai, 5 — Čepelūnai prie Uosupio, 6 — Ariogala, Taurupio ir Dubysos santaka)

buvęs kiek išlenktas. Labai dailus mažas dvieilis ietigaliukas aptiktas durpyne prie Žiūrių—Gudelių k., Vilkaviškio raj. (pav. 44 : 10).

Du vienaėiliai ietigaliai — iš Vaikantonių, Alytaus raj., ir Opšrūtų, Vilkaviškio raj., — labai panašūs (pav. 44 : 9). Kiti 3 vienaėiliai taip pat panašūs, nes turi ilgą smaigalį be ašmenėlių. Vienas su ištrupėjusiais ašmenėliais, be to, radėjų apgadintas, aptiktas Yliuose, Plungės raj., antrasis — Ežerėlio durpyno dugne, Kauno rajone. Trečiojo, irgi ilgu smaigaliu ir ištrupėjusiomis skeltėmis, tiksliai radimo vieta nežinoma (543, pav. 142 : 6, 7).

Didelę radinių dalį sudaro *peikenos* (dalis jų, ypač siaurosios, galėjo būti durklai). Jos paprastai daromos iš stambiujų žvėrių pėdos kaulų: nusmailinama viršūnė ir dažniausiai neapdorojama arba menkai apdorojama sąnarinė galvutė. Durklą ar peikeną apdorota galvute turime iš Jaros ežero, kitų, pvz., iš Alsėdžių, Plungės raj. (pav. 45 : 2), Bukaučiškių II, Alytaus raj., ji tik nukapota. Peikena visai neliesta sąnarine galvute žinoma iš Utelių, Raseinių raj., o iš perskelto kaulo (gal durklas?) — iš Užpjaurių, Šakių rajone*.

Mezolitiniams tipams priklauso ir raginiai *kirveliai* dažniausiai su skylė kotui. Tačiau tipologiškai visai neįmanoma jų atskirti nuo ankstyvojo neolito radinių, nes ir vienu, ir kitų skylė išpjauta, bet ne gręžta. Kadangi vidinė rago dalis yra akyta, tai skylė į vidų paprastai plėtėja. Kirveliams gaminti geriausiai tiko elnio ragas, tad ir jų forma visą vartojimo laikotarpį liko vienoda, priklausė nuo skylės vietos. O tai sąlygojo ir kirvelio ilgį, todėl skiriame trumpuosius ir ilguosius kirvelius.

Trumpieji būna padaryti iš apatinės rago dalies, be akinės atšakos, daugiau ar mažiau aplyginta rože, iš priekio pjauta skylė. Neįmanoma atskirti, kurie iš jų mezolitiniai, o kurie — neolitiniai. Mezolitiniai greičiausiai buvo iš Kamšų, prie Kirsnos upės (pav. 45 : 1), galbūt Dovydiškių, Ukmergės raj., Darsūniškio, Kaišiadorių raj., iš Panevėžio apyl., Kudirkos Naumiesčio (pav. 45 : 3) ir kt.

Ilgųjų kirvelių skylė gręžiama per nupjautą akinę atšaką, dažnai paliekant ir jos dalį. Todėl jie dar vadinami ir kirveliais su movele. Kaip ir anksčiau minėtieji, mezolitiniai nesiskiria nuo neolitinių. Mezolitiniai galbūt buvo Rokuose (Ražiškiuose), Kauno raj., Jiesios krante (pav. 45 : 4) ir prie Dubičių — Lakštučių peikėje rasti kirveliai. Mezolitui galėjo priklausyti ir kai kurie trumpesni, pvz., netoli Mokolų, Kapsuko raj., šalia mezolito stovyklos rastasis.

Kitų dirbinių tipų labai nedaug. Tai ovalinių kirvelių įtvaros. Viena rasta Čepelūnuose, Varėnos raj., prie Uosupio (pav. 45 : 5). Tikriausiai mezolitui skirtinas kaltelis iš Balsupių, Galubalio dur-

* Dėl šių įrankių vartosenos yra įvairių nuomonių, tačiau reiktų manyti, kad dauguma jų vis dėlto buvo peikenos, nes, pvz., Kundoje jie paprastai rasti su lūžę kaip nuo sunkaus darbo ežero nuosėdose, o ne stovykloje (177, p. 297—314).

pyno, durklas iš Ariogalos, rastas Dubysos ir Taurupio santakoje (pav. 45:6).

Chronologija atsekama daugiausia tik iš analogijų, retkarčiais padeda radimo aplinkybės ir žiedadulkių analizė. Seniausi tipai yra žeberklai su stambiomis užbarzdomis, primenantys paleolitinius*. Remiantis žiedadulkių analizės duomenimis, Rūdninkų žeberklas datuotas preborealiniu laikotarpiu (epipaleolitu), Kamšų rastas su ankstyvo tipo mezolitine kaukole ir kitais radiniais. Vokietijos DR, Hafelio upės srityje, jie daugiausia paleolitiniai (144, past. 49), tik retkarčiais pasitaiko mezolito pradžios (342, lent. 48c; 144, p. 34). Kaliningrado srityje skiriami laikotarpiui nuo aleriodo iki borealio (Ancylaus) (157, p. 1—4). Daug žeberklų rasta Latvijos (510, p. 110; 431, p. 25 ir kt.) ir Estijos (177, p. 234—243, pav. 67) mezolito paminkluose. Toliau į šiaurę ir į rytus jų aptinkama jau neolite.

Žeberklai su smulkiomis užbarzdomis** Vakarų Pabaltijyje ir Britanijoje datuojami nuo preborealio iki atlantinio laikotarpio (228, p. 139). Daug jų rasta Latvijoje (510, p. 110; 431, p. 26) ir Estijoje (177, p. 73—75). Radiokarboninės analizės duomenimis, kai kurie datuoti antrąja VII tūkstantmečio pr. m. e. puse*** (595, p. 118).

Žeberklai su keliomis užbarzdomis prieš viršūnės**** visame Vakarų ir Rytų Pabaltijyje taip pat datuojami laikotarpiu nuo preborealio iki atlantio (228, p. 139, 140). Rytų Europoje jie paprastai neolitiniai.

Žiedadulkių analizės duomenimis, žeberklai su įkarpomis***** Vakarų bei Pietų Pabaltijyje datuoti dažniausiai preborealiniu ir borealiniu (144, p. 33). Rytų Pabaltijyje daugiausia jų borealio (Ancylaus) laikotarpio, senesni tipai galėjo siekti ir preborealį (Joldijos), vėlyviausieji — ankstyvąjį atlantį (Litorinos laikotarpį) (177, p. 244; 431, p. 32). Rytų Europoje daugiausia jų žinoma iš neolito.

Ietigalių su titnago ašmenėliais, kiek galima spręsti iš kai kurių jų radimo aplinkybių, galėjo atsirasti gana anksti. Būdviečiuose, Opšrūtuose, Ežerėlyje, radėjų teigimu, jie gulėję po storu durpių sluoksniu ant smėlio ar žvyro, tad reiktų manyti, kad jie čia patekė prieš atlantio laikotarpį. Nemaža šio tipo Kaliningrado srities ietigalių žiedadulkių analizės metodu skiriama laikotarpiui nuo VIII iki V tūkstantmečio pr. m. e. (149, p. 147;

* Pagal Dž. G. D. Klarką (72), tai vadinamieji Hafelio, arba 10, 11, 12A tipų žeberklai.

** Pagal Dž. G. D. Klarką, tai vadinamieji Kundos tipo žeberklai, arba 6-asis tipas.

*** 8340±285 m. nuo dabarties.

**** Nors jie nevienodi, tačiau panašūs į vadinamuosius Dž. G. D. Klarko 7-ojo, arba Miuleriupo, tipo žeberklus.

***** Pagal Dž. G. D. Klarką, vadinami 8-uuoju, arba Pricerbės (Pritzerber), tipu.

151, p. 88—91, pav. 3). Latvijoje bei Estijoje siauruju, kaip mūsiškių maža; datuojami vėlyvuuoju mezolitu (510, p. 108, 113, pav. 2:4, 13), nors gana daug jau kitokio pavidalo — platesnių (177, p. 271—273, pav. 74:2—4). Pietryčių Europoje jų pasirodė vėlyvajame paleolite* (449, p. 403), o apie Uralą jau neolitiniai.

Jutlandijoje ir Skandinavijoje tuo pačiu principu pagaminti, tik neretušuotais ašmenėliais ietigaliai žinomi visą mezolitą (261, p. 37; 51, p. 82).

Šėivos pavidalo ietigaliai pažįstami įvairiose kultūrose ir įvairiais laikotarpiais. Pumpėnuose ietigalis rastas po pagrindiniu durpių sluoksniu ir greičiausiai priklausė priešatlantiniam periodui. Kaliningrado srities ietigalis, žiedadulkių analizės duomenimis, turėjęs priklausyti laikotarpiui tarp 5500 ir 4000 m. pr. m. e. (158, p. 34—36, pav. 2b).

Tribriauniai ietigaliai** ypač būdingi Šiaurės rytų Pabaltijui. Latvijoje dažniausiai tai vis atsitiktiniai ir nedatuoti radiniai, tuo tarpu Estijoje yra skiriamų ir preborealio laikotarpiui, pvz., Pulio; borealiui turėtų priklausyti Kundos. Turbūt jaunesni (atlantio laikotarpio) galėjo būti Pernu (Pärnu) rastieji (177, p. 246). Gana daug ietigalių buv. Rytprūsiose — Kaliningrado srityje bei šiaurės rytų Lenkijoje. Remiantis žiedadulkių analize, jie datuoti laikotarpiu nuo aleriodo iki borealio (Ancylaus) (157, p. 112, 120).

Remiantis Kaliningrado srityje rastų peikenų žiedadulkių analizės duomenimis, jos priklausė daugiausia preborealio ir borealio laikotarpiui (152, p. 85), nors panašių buvo jau ir vėlyvajame paleolite (151, p. 111, 112; 157, p. 81—84).

Trumpųjų kirvelių Pietų ir Rytų Pabaltijyje atsirado jau borealio ir galbūt preborealio laikotarpiu (177, p. 196—198; 144, p. 74). Kai kurie Kaliningrado srityje rastieji, žiedadulkių analizės duomenimis, priklausė laikotarpiui tarp 7600 ir 7000 m. pr. m. e. (152, Nr. 45).

Visame Pietų Pabaltijyje tiksliai datuočiuose paminkluose rasti ilgieji kirveliai (su movele) skiriami pačiai mezolito pabaigai ir neolitui (261, p. 31).

Kultūrinė priklausomybė nevienoda. Nors daugybę dirbinių tipų atitikmenų radome ir pietvakarių, ir šiaurės rytų Baltijos pakrantėje, tačiau mažesnėje teritorijoje, kurioje paplitusi Nemuno kultūra, t. y. Lietuvoje, Kaliningrado srityje ir iš dalies Baltarusijoje, galime pasekti, kas jai būdinga ir iš kur kildinti tuos dirbinius. Maglemosės kultūros paplitimo srityje randame šiuos Pabaltijui būdingus tipus: vienaeilius žeberklus su ilga įtvara ir mažomis lenktomis užbarzdomis viršūnėje, su įkarpomis vienoje pusėje, dvieilius ietigalius su titnago ašmenėliais (tik neretušu-

* Molodovos 5-oje stovykloje datuotas 11 900±230 m. nuo dabarties; Koko-revo I stovyklos data — 12 940±270 m., II — 13 300±100 m., IV — 15 460±320 m. nuo dabarties. Afonto kalno II stovyklos data yra 19 800±300 m. nuo dabarties.

** Pagal Dž. G. D. Klarką, 13-asis tipas.

tais). Jie žinomi ir Kundos kultūros paplitimo srityje, t. y. Šiaurės rytų Pabaltijyje. Bet čia yra ir tik šiai sričiai įprastų dirbinių tipų, neturinčių arba beveik neturinčių Maglemosės tipo kultūrų atitikmenų. Tai ilgi tribriauniai ietigaliai trumpa įtvara, ovalaus pjūvio, taip pat vienaėliai ietigaliai su titnago ašmenėliais, žeberklai su tankiomis vidutinio dydžio užbarzdomis beveik per visą dirbinio ilgį ir trumpa įtvara, dažnai su užkartomis, vadinamieji Kundos tipo. Ir vis dėlto didžioji dalis Maglemosės ir Kundos kultūrų kaulo bei rago dirbinių tipų sutampa, tačiau tik ankstyvojoje Kundos kultūros fazėje. Nei Lietuvoje, nei Kaliningrado srityje neaptikta dirbinių, būdingų vėlyvajai Kundos kultūrai, paplitusiai Latvijoje bei Estijoje. Taigi priename tą pačią išvadą, kurią padarėme nagrinėdami titnago dirbinius: Maglemosės kultūra į Rytų Pabaltijį plito labai neilgą ankstyvojo mezolito laikotarpį, o paskui nutrūko, ir čia iš vietinio palikimo ir naujosios srovės įtakų ėmė kurtis savitos kultūros. Didžiojoje Lietuvos dalyje tie kaulo bei rago dirbiniai turėjo sudaryti vieną Nemuno kultūros komponentą. Latvijoje ir Estijoje iš jų susiformavo irgi nevienalytė Kundos kultūra. Estijoje jai būdingi ne tik kaulo, bet ir skalūno dirbiniai, net gludinti, perimti iš Askolos kultūros, ir dargi tam tikras episvidrinis palikimas, greičiausiai plaukęs iš Pietryčių (gal Valdajaus srities).

Tuo tarpu Latvijoje, kur nėra vietinio lengvai apdirbamo skalūno, Kundos kultūra atrodo beveik vien kaulo kultūra. Tai pietinis variantas, tik jame, priešingai Nemuno kultūros sričiai, yra ir visi vėlyvieji Kundos kultūros dirbinių tipai.

Reiktų manyti, kad Kundos kultūra buvo apėmusi ir šiaurinę Lietuvos dalį. Nors tuo tarpu iš šios srities turime pavienių kaulo bei rago dirbinių, bet Nemuno kultūrai įprastų titnagų beveik nėra. Tačiau svarbiausia prielaida spręsti, jog čia turėjo būti iš esmės paplitusi Kundos kultūra, yra tai, kad ankstyvojo neolito laikotarpiu tame plote randame aiškių Narvos kultūros gyvenviečių, giminiškų Latvijoje bei Estijoje buvusioms, o ne tolimesnei pietų Lietuvos neolitinei Nemuno kultūrai.

VISUOMENINIS IR NAMŲ ŪKIS

Medžioklė nuo paleolito laikų medžioklės skyrėsi svarbiausia tuo, kad daugiau imta medžioti žvėrių, kurių gyvenimo būdas visai kitoks negu paleolito žvėrių. Išnyko didelėmis bandomis gyvenantys ir klajojantys šiaurės elniai, o miško žvėrys dažniausiai laikosi nedidelėmis šeimynomis maždaug tose pačiose vietose. Lietuvos stovyklose tuo tarpu beveik neturime medžiotų žvėrių kaulų. Tik iš archyvinių duomenų žinome, kad Galubalio durpyne prie Balsupių apie 1900 m. buvo rasta įvairių kaulo dirbinių (dalis jų išliko), taip pat laukinių žvėrių kaulų ir šuns kaukolė.

Kamšų durpyne prie Kirsnos upės, kur rasta ilgagalvio žmogaus kaukolė, keletas mezolitinių kaulo dirbinių ir net titnago, buvo nemaža pradėtų pjaustyti elnių bei stumbrų ragų (290, p. 284, 285). Kai ką galime spręsti iš kaulo bei rago dirbinių medžiagos ir iš to paties laikotarpio kitų Baltijos pakrančių stovyklų: pvz., Maglemosės Danijos salose (51, p. 61), Hochen Fychelno (Hochen Viecheln) prie Šverino ežero Vokietijos DR (342), Kaliningrado srities (157, p. 1—4), Kundos šiaurės Estijoje (530) ir kt. Daugiausia medžioti stambieji miško žvėrys: elniai — Baltijos vakarinėje pakrantėje, briedžiai — ypač rytinėje, šernai, stumbrai, taučiai, stirnos.

Pagrindiniai medžioklės įrankiai buvo lankai ir strėlės. Visoje Baltijos pakrantėje, pvz., Holmegode (Holmegaard), Štelmore (Stellmoor), Brabane (Braband) ir net visai šiaurėje — Pečioros baseine, Viso durpyne, pasitaikė medinių įvairiai lenktų lankų (313, 2, p. 1014—1017; 62) ir strėlių, kurių titnaginiai antgaliai buvo pritvirtinti derva. Iš Vigo durpyne, Danijoje, rastų tauro krūtinės slankstelių su įstrigusiais lancetinėmis antgaliais galima spręsti, kad strėlėmis su šiais antgaliais sumedžiodavo net didelius žvėris. Kailinius žvėrelius ir paukščius medžiojo strėlėmis su mediniais antgaliais, o gal tam tiko ir titnaginiai skersiniai trapeciniai. Sužeistus žvėris pribaidavo ir medinėmis ietimis apdegintais smagaliais. Svarbios ir vadinamosios vilkduobės, nors jų pėdsakų aptinkama labai retai. Manoma, jog mezolitinės buvusios Vokietijos DR Ferneverderyje (Fernewerder), Naueno ap., rastos trimis koncentrinėmis eilėmis išdėstytos 1—2 m skersmens ir 2,5—3 m gylio duobės išlikusios tik todėl, kad iškastos molyje. Jas datuoja čia buvę keli medžioklės įrankiai (144, p. 71). Be to, iš Galubalio durpyno ir Anglijos, Danijos, Estijos ir kt. įvairių stovyklų radinių sprendžiama (530, p. 437, 438), kad mezolito gyventojai jau turėjo prisijaukinę medžioklės padėjėjų — šunų.

Mezolitas — tai jau ir **žūklės** laikotarpis. Lietuvos radiniai labai neiškalbingi, nors, pvz., Netiesų 1-os stovyklos mezolitinio sluoksnio židinyje Nr. 17 aptikta ir apdegusių žuvų bei paukščių kauliukų, stambaus moliusko kiauto nuolauža. Didelio vandens paukščio apdegusio kaulo gabalėlis rastas ir Maksimonių 4-os stovyklos židinyje. Tai, aišku, labai maža, kad galėtume kalbėti apie kokią nors žūklės bei vandens paukščių medžioklės reikšmę ūkiui. Tačiau Lietuvos ankstyvojo neolito gyvenvietėse (žr. p. 150) randami labai sudėtingi žūklės įrankiai leidžia manyti, jog ji turėjusi galias tradicijas. Taigi mezolite, be abejo, jau buvo žinoma dauguma jų. Beje, tai patvirtina kiti tos pačios kultūrinės srities radiniai, nors niekur jų nėra gausu (313, 2, p. 1021—1027).

Pats ankstyviausias, dar paleolitą siekiantis žūklės būdas, — žeberklavimas. Kaip minėta, paleolitinių lydekų kaulų aptikta Opšrūtuose, prie Kaliningrado srities ir Lietuvos ribos. Kamšų dur-

pyne šalia minėtų mezolitinų radinių, tarp kurių buvo ir žeberklai, aptikta stambios lydekos kaukolė. Žuvų kaulų kartu su žeberklais rasta ir Kaliningrado srityje, pvz., buv. Menturių (dabar Sečenovo, Ozersko raj.) durpyne (99, p. 136). Tiesą sakant, tai leidžia kalbėti ne apie tikrą žūklę, o apie žuvų medžioklę. Ją buvus rodo ir mezolitiniai žeberklai, taip pat raginiai ietigaliai, kuriais galėjo būti ne tik smeigiama, bet ir šaudoma iš lanko. Apie medžioklę byloja bent pirmojoje mezolito pusėje visur randami tik vadinamųjų medžiojamųjų žuvų, ypač lydekų, ešerių, karšių, kaulai (73, p. 80). Ir tik antrojoje šio laikotarpio pusėje, matyt, jau ėmė įsigalėti tikroji žūklė — tinklais ir bučiais.

Tikriausiai Lietuvoje mezolite jau vartoti tinklai. Apie tai galima būtų spėti iš vieno labai menko radinio: Netiesų 1-os stovyklos mezolitiniam židinyje Nr. 6 aptiktas gabalėlis labai gerai išdirbto liepos karnos pluošto, iš kurio kaip tik būdavo mezgami tinklai. Beje, pats seniausias žinomas tinklas, priklausantis VIII tūkstantmečiui pr. m. e., rastas dar gerokai šiauriau — Karelijos sąsmaukoje buv. Korpilahčio (dabar Kamenogorskas) vietovėje (281; 7, p. 6), pagamintas iš karko karnos (tuo metu liepos ten dar neaugo). Jo išliko tik keli mazgeliai, tačiau kartu buvo aptikta trapecijų pavidalo plūdžių ir akmeninių pasvarų. Estijoje Syvertsi (Siivertsi) vietovėje (177, p. 325, pav. 79:1, 6) rasta mezolitinio tinklo liekanų su plūdėmis ir pasvarais, perrištais liepos karna. Šaknelių bei viksvų tinklo dalių aptikta dar šiauriau — Komijos ATSR — Viso durpyne (61, p. 133, 134, pav. 5:11) ir kt. Vakarų Pabaltijyje rastas ne vienas borealinio bei atlantinio klimato laikotarpio bučius iš karklo vytelių (51, p. 128, 129; 313, 2, p. 1023, pav. 283).

Antrojoje mezolito pusėje Pietų Pabaltijyje aiškiai pakito žūklės irankiai. Apie tai galima spręsti, pvz., iš Riugeno salos radinių. To meto Budelino (Buddelin) stovykloje jau šalia stambesnių aptikta gausybė ir smulkių žuvų kaulų (144, p. 71). Kartu imta medžioti daugiau vandens paukščių (500, p. 47; 144, p. 70).

Mezolite, jeigu ir nevisuotinai, buvo plaukiojama skobtiniais luotais su irklais. Pats seniausias toks luotas žinomas iš Olandijos Pesės (Pesse) vietovės ir datuotas VII tūkstantmečiu pr. m. e.* (313, 2, p. 1023, pav. 282). Jis pušinis, nesiekė net 3 m ilgio, t. y. daug trumpesnis negu vėlesni — neolitiniai. Tuo tarpu medinių irklų išlikę daugiau. Seniausias iš Star Kar vietovės Anglijoje priklausė preborealio laikotarpiui (313, 2, p. 1021, 1022). Jų buvo rasta ir Diuvenzės (352, p. 22, pav. 22), Holmegodo (50, p. 83, pav. 35), Kungemosės (198, p. 33) ir kitose Vakarų Pabaltijo vietovėse. VI—V tūkstantmečio pr. m. e. irklas rastas ir prie Uralo, Šigiro durpyne (539, p. 130). Paprastai tai trumpi irkliukai bukais galais.

* Radiokarbono duomenimis, 6520 ± 295 m. pr. m. e.

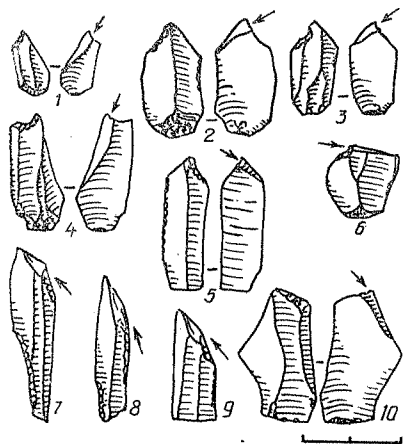
Apie rankiojimą duomenų irgi visai maža. Paprastai židiniuose randama tikrai pušinių anglių. Matyt, kitų medžių vaisiai buvo renkami ir vartojami maistui, todėl medžius draudžiama kirsti. Tačiau retkarčiais tarp anglių patekdavo ir valgomųjų augalų liekanų. Pvz., Maksimonių 4-os stovyklos židinyje aptiktas gabaliukas suanglėjusios paparčio šaknies ir agaro (vandens riešuto) lukštelis. Netiesų 1-os stovyklos židinyje Nr. 15 rasta arkliarūgštės sėklų, gabaliukas nedidelio kaulavaisio, panašaus į kryklę ar ievos uogą. Daugelyje Lampėdžių stovyklos židinių aptikta sudagusių miško riešutų kevalų. Jie ploni, mažai gaubti, vadinasi, riešutai turėjo būti didesni už dabartinius, nes ir klimatas tuo metu buvo šiltesnis. Ten pat rasta ir agarų liekanų bei laukinės slyvos kauliukas. Iš archyvinų duomenų žinome, kad Galubalio ir Kamšų durpynuose šalia kaulo dirbinių aptikta ir agarų bei miško riešutų. Su to paties laikotarpio radiniais jų pasitaikė taip pat Kaliningrado srityje, pvz., Menturiuose. Tokius pat augalus rankiojo ir kitų mezolito stovyklų gyventojai, be to, dar vartoti laukiniai javai, gilės, uogos ir kt. (500, p. 65—69).

Titnago gavyba priklausė nuo naujų gamtos sąlygų. Kritus upių vandens lygiui, pasidarė prieinamos gausios titnago atsargos apatinėse upių terasose — praktiškai visi pietų Lietuvos titnago ištekliai (pav. 19). Ir turbūt ne vien atsitiktinumas, kad Lietuvoje neaptikome mezolitinų titnago kasyklų. Šiaurės gyventojai, norėdami didelių gerų skelčių ar kirvelių, aišku, keliaudavo jų prisiskaldyti prie Nemuno. Tačiau vietų, kuriose galima rasti titnago, buvo tiek daug, kad neįmanoma nustatyti, kur skaldyta vietinių gyventojų, o kur — atvykėlių. Be to, ir mezolito gyventojų reikalavimai buvo kitokie. Įsivyravusi mikrolitinė technika leido šiaurės Lietuvoje tenkintis ir vietiniais rieduliukais. Tai prastas kruopėtas titnagas, pagal kurį gana lengva atskirti mezolitinius dirbinius nuo paleolitinių ir neolitinių, kada naudota atsigabenta medžiaga. Pvz., Telšių raj. Širmės kalno 3-oje stovykloje prie Janapolės planografiškai labai ryškiai buvo matyti, kur baigėsi vėlyvojo neolito gyvenvietė su gero įvežtinio titnago dirbiniais ir prasidėjo mezolitinė su smulkiomis rusvo taškuoto titnago radiniais. Toks pat taškuotas titnagas vartotas ir netolimoje Drenių stovykloje bei kitur*. Baltarusijoje irgi pastebėta, kad, pradėję gamintis mikrolitinius dirbinius, mezolito gyventojai ėmė kurtis ir tokiose vietovėse, kur gero titnago maža arba jo visai nėra (496, p. 54). Lenkijoje, palyginti su paleolitu, titnago kasyklų labai sumažėjo. Tiesa, šiuo metu daugiausia buvo apgyventa Didžioji Lenkija (Wielkopolska), kur pakako moreninio titnago, tad jo gabantis nė nereikėjo. Iš kreidos titnagą kasė tik savo porei-

* Greičiausiai tam pačiam laikotarpiui priklausė ir buv. „Zavežos“ dvaro, Zarasų raj., didžiulis skaldytinis (405, pav. IV:5). Tik įtartina, ar jis tikrai tose apylinkėse rastas: galėjo būti kieno nors padovanotas iš pietų Lietuvos, kaip dažnai anais laikais darydavo senienų mėgėjai.

kiams Melniko vietovėje (368, p. 39). Retkarčiais vis dėlto dar iki pat žalvario amžiaus gyventojai užsukdavo į nuo paleolito laikų pažįstamą Oronsko kasyklą, ieškodami gražaus šokolado spalvos titnago (234, p. 89—92). Ilgai buvo eksploatuojama ir hematito kasykla Gžibova Guroje (Grzybowa Góra) (221, p. 237).

Dirbinių gamyboje išivyravo nauja mikrolitinė technika. Siauros tiesios skeltelės skeliamos nuo specialiai paruoštų skaldytinių (pav. 36 : 22, 38 : 30). Kaip ašmenėliai jos vartotos kaulo, rago bei medžio įrankiams. Ir tai vienas iš būdingiausių viso pasaulio mezolito požymių. Tačiau Lietuvoje įstatomųjų ašmenėlių technika būdinga tik Nemuno kultūrai. Nei epipaleolituose, nei Maksimonių 4-os stovyklos tipo paminkluose jos dar nebuvo.

46 pav. Lancetų gamyba Jonionių stov.: 1—6, 10 — liekanos-mikrorėžtukai, 7—9 — lancetai

šone išretuojama įgauba, ir per ją viršuje įstrižai perskeliama. Lieka lancetinio tipo antgalis labai smailiu galu (pav. 46 : 9). Jo viršūnę kartais tenka truputį pataisyti, jei nuskyta per aukštai (pav. 46 : 7) ar per žemai (pav. 46 : 8). Nuskeltoji dalis labai priena mažytį rėžtuką. Tokie numesti mikrorėžtukai* paprastai būna su skėlimo kuprele (pav. 46 : 1—6, 10), todėl lancetinių antgalių viršūnė yra storajame skeltės gale. Tokia technika pažįstama visose mikrolitų vartojusiose mezolito kultūrose. Tačiau ji, matyt, atsirado anksčiau, nes, pvz., Maksimonių 4-oje stovykloje, kur mikroskeltelių-ašmenėlių dar nėra, mikrorėžtuko technika plačiai vartojama, taip dalijamos net gana plačios skeltės. Kartais pavyksta rasti lancetą atitinkantį mikrorėžtuką.

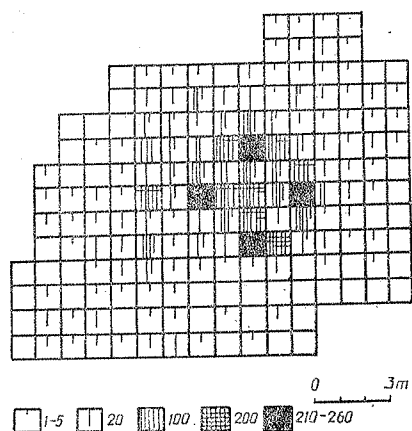
Dirbiniai retuojami įvairiais būdais, kaip ir paleolite, tačiau vieno — susikertančio abipusio retušo ant statmenos briaunos — jau niekur nepasitaiko. Ir apskritai pakraštinis retušas plokštėja, o kartu dažnai ir plėtėja, jeigu reikia nulyginti storesnę briauną.

* Dar pasitaiko nuomonių, kad bent dalis jų galėjo būti vartota kaip tikri mikrorėžtukai (519, p. 54; pagal 243).

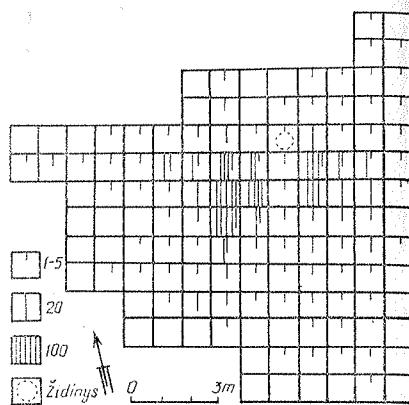
prisitaikymas prie gamtos. Įprastoji formulė, kad mezolito laikų žmonės gyveno prie upių ir ežerų, versdamiesi žūkle bei mėdžiokle, sukaupus daugiau medžiagos, nebeatrodo tokia paprasta. Tiesą sakant, ji nieko nepaaiškina, nes stovyklų randama paplitusių labai nevienodai. Iš dalies priežastis gali būti tyrinėjimų spragos. Bet vis dėlto dažniau pastebime, jog tam tikrose vietovėse būta ir tam tikro laikotarpio stovyklų arba jų aiškiai daugiau. Ryškus pavyzdys — pajūris, kur vėlyvojo neolito stovyklų daugybė, o ankstyvesnių laikotarpių — tik pavieniai radiniai. Ir priešingybė — pietryčių Lietuva: čia daugiau mezolito bei paleolito radinių, o neolito, ypač vėlyvojo, gyvenviečių daug mažiau. Taigi įvairiais laikotarpiais buvo tam tikrų, daugiausia ūkinių, priežasčių, kurios vertė žmones rinktis jiems įprastas apsigyventi sąlygas. Išsiaiškinus tas priežastis ir pastebėjus, kokias vietas žmonės rinkosi, bus galima daug sėkmingiau užpildyti tyrinėjimų spragas, ieškoti stovyklų perspektyvose vietose. Sugretinę Lietuvos mezolitinių stovyklų paplitimą su upių tinklu, dirvožemio rūšių pasiskirstymu bei kraštovaizdžiu, gauname įdomų vaizdą. Mėgstamiausios vietos turėjo būti neapsemiamos, tačiau kaip galima arčiau vandens. Nesikuriama labai vandeningose srityse, taip pat kur maža vandens. Paleolito laikais menkai apaugusiuose plotuose vietovė turėjo saugoti nuo šalčio ir vėjo. Mezolite ji igavo dar ir kitą reikšmę.

Jeigu neradome stovyklų miškinguose plotuose, tai, žinoma, galėjo būti tyrinėjimų spraga. Tačiau greičiausiai šios sritys neperspektyvios, nes blogai aprūpintos vandeniu. Tai vis upių takoskyros (pvz., tarpas tarp Neries ir Merkio, Nemuno ir Šešupės baseinų ir kt.) arba vietos, kur per daug vandenių (pvz., Nevėžio slėnis, daugelis plokščiakrančių ežerų), arba per arti dideli atviri vandenys (pajūrio sritis). Todėl mezolite ypač buvo mėgstamos galinių morenų sritys, kur stovyklos rengiamos visad smėlynuose. Beveik neapgyventos liko dugninių morenų sritys. Galbūt dėl to, kad skyrė tas menkai apgyventas dugninių morenų ruožas, šiaurinę Lietuvos dalį užgriebusi Kundos kultūra maža turėjo bendra su pietų Lietuvos Nemuno kultūra. Ir tik šiaurės rytų ežerų krašte jos susisieki. Akivaizdus palyginimas būtų, pvz., Kaliningrado srities ir šiaurės rytų Lenkijos (buv. Rytprūsių) mezolito stovyklų paplitimas. Matome turtingas radinių Mozūrų ežerų galinių morenų sritis ir beveik neapgyventą dugninių morenų plotą Priegliaus žemumoje (41, pav. 5, 43; 424, p. 412). Į pietus nuo Mozūrų ežerų vėl beveik neapgyventa takoskyra, skirianti 2 kultūrinės sritis (424, pav. 91, p. 436). O Vartos ir Notecės žemupys neapgyventas liko kaip tik dėl per didelio vandeningumo (210, p. 302—305). Dar toliau į vakarus Vokietijos DR kultūrinės sritis irgi skiria takoskyros (143, p. 342—344).

Vietos parinkimas priklausė ir nuo žmonių gyvenimo būdo. Todėl stovyklai tiko ne kiekviena upė ar ežeras. Be būtino geriamojo vandens, žmogui buvo svarbu pasirinkti geriau pasiekiamą vietą, kur jis lengviau galėtų apsirūpinti maistu. Stovyklos dažniausiai kuriamos ten, kur ribojasi sunkūs ir lengvi dirvožemiai (143, p. 342—344). Nors mezolitas iš esmės laikomas kilniųjų lapuočių bei mišriųjų ažuolynų laikotarpiu, tačiau priklausomai nuo dirvos rūšies, miškas buvo įvairus. Sunkiosios galinių morenų dirvos apaugusios mišriaisiais ažuolynais, kuriuose daug žvėrių ir augalinio maisto. Tačiau tokie miškai netiko nei keliauti, nei gyventi. Tuo tarpu lengvosios dirvos buvo apaugusios tinkamais keliauti pušynais, tačiau juose maža žvėrių ir augalinio maisto.

47 pav. Scheminis Paštuvos stov. radinių planas

48 pav. Scheminis Maksimonių 4-os stov. radinių planas

to. Ir štai šių abiejų tipų miškų (ir dirvožemių) sandūroje, neapsemiamuose paupiuose žmonės ir rinkosi vietas stovykloms. Sunkiųjų dirvožemių plotai, kuriuose pušynai tegalėjo stūksoti mažomis salelėmis, neatitiko mezolito žmonių gyvenimo būdo. Stovyklų nerasime ir vien smiltynuose, nors iš pirmo žvilgsnio taip ir atrodytų: šalia tokio smėlyno prie nelabai atviro vandens, dažnai kokiame vingyje ar santakoje ir pamatysim stūksančias morėnes kalvas.

Stovyklų įrengimas. Mezolitinės stovyklos dvejopos. Pagrindinės buvo mažos — užėmė ne didesnę kaip 200—500 m² plotelį. Jose būdavo gyvenama, neilgai, nes visada daugiausia radinių apie vieną vietą, o į pakraštį jie beveik staiga pranyksta. Pvz., Paštuvos stovyklos (pav. 47) keturiuose kvadratuose po 1 m² ploto buvo nuo 210 iki 260 titnago dirbinių bei nuoskalų, o šalimais esančiuose nesiekė šimto, pakraščiuose — visai maža.

Maksimonių 4-oje stovykloje radinių iš viso mažiau (viename kvadratiniam metre daugiausia iki 100), tačiau turtingiausias jų buvo vos 12 m² plotelis, šalia kurio išlikęs ir mažas židinėlis (pav. 48). Žemųjų Kaniūkų 1-os stovyklos gausus radinių (iki 125 kvadratiniam metre) plotelis užėmė maždaug 30 m²; jame 2 židiniai. Ryškiai radiniai susitelkę maždaug 70 m² plotelyje ir Lampėdžių stovykloje. Kvadratiniam metre jų buvo iki 200—554. Čia išliko keletas židinių ir galbūt kažkokio lengvo pastato pėdsakų. Labai panašios yra Kampiškių 1-a, 2-a, 3-a, Druskininkų 8-a ir kt. Aiški radinių koncentracija kvadratinio metro plotelyje pastebėta ir Janapolės Širmės kalno 3B stovykloje, nors ten didžiausias titnagų skaičius 4 m² siekė 100—270.

Panašių mažų mezolitinė stovyklėlių Lietuvoje rasta labai daug. Dažnai jos išlieka visai sveikos, nors retai išlaiko kultūrinį sluoksnį. Jose paprastai būna Nemuno kultūros dirbinių kompleksas, nes vėlesniems gyventojams šios vietos netiko.

Tačiau yra ir kitokių stovyklų — su didžiuliu plote pasklidusiais radiniais. Į jas, matyt, ne kartą būdavo grįžtama. Iš tokių minėtina Netiesų 1-a stovykla (vidurinis kultūrinis sluoksnis). Jos ištirtas 1315 m² plotas sudarė tik nedidelę dalį. Panašios turėjusios būti ir Maksimonių 1-a (mezolitinis kompleksas), Merkinės 1-a (mezolitinis kompleksas) ir daug kitų ant aukštųjų terasų. Ant I viršsalpinės terasos aptikome labai plačiai išsidėčiusią Jonionių stovyklą prie Nemuno. Joje buvo neįmanoma išskirti aikštelių jau vien dėl to, kad ji beaugančiame miške. Kultūrinis sluoksnis neišlikęs. Ne kartą grįžtant į tas pačias vietas, aikštelių kontūrai paprastai susilieja.

Pastatų liekanų mezolitinėse stovyklose randama retai. Dažniausiai būna nebent židinių, kurių 60—120 cm skersmens smėlio duobutėse. Angliukų juose išlieka labai maža, daugiausia suodžių, bet ir iš jų kai ką galima spręsti. Vienas iš ankstyviausių buvo Maksimonių 4-os stovyklos židinėlis. Iš 25 cm skersmens duobutės, aišku, negalima spręsti apie jo dydį, nes paviršius sunykęs, likęs tik dugnelis. Židinyš kūrėtas lengvai prieinama mediena — smarkiai kinivarpu išgraužtais griaumedžiais ir ilgą laiką, nes jame buvo perdegusių akmenukų ir susilydžiusių su pelenais smėlio gurvuočių. Anglys pušinės, kaip ir Žemųjų Kaniūkų 1-os gyvenvietės apatinio sluoksnio židiniuose, nors ten jau šalia patręšusios medienos buvo ir tvirtų medžių, kuriems nukirsti reikėjo gerų kirvukų. Taip pat panašūs Netiesų 1-os stovyklos vidurinio sluoksnio židiniai. Pvz., židiniuose Nr. 5 ir 6 rasta įvairiausių pušinių angliukų; ir storų sveikų medžių, ir kinivarpu išvarpytų sausuolių. Iš mažų sukepusių suodžių gurvuočių bei susicementavusių pelenų matyti, kad ugnis juose degė nuolat. O tuo tarpu židinyje Nr. 2 kūrėtas tik kankorėžiais, sutrėšusia mediena ir plonomis šakelėmis. Gal tai koks specialus židinyš, o gal kūrėtas paliegėlio, negalėjusio nusikirsti sveiko

medžio. Ir pačioje vėlyviausioje — Lampėdžių — stovykloje vientelis kuras taip pat buvo pušies mediena: ir nukirsti medžiai, ir šakos, ir kelmiai, ir sausuoliai. Ugnis židiniuose degė ilgai, nes randama su pelenais sukepusio smėlio. Tačiau, atrodo, ne visos Lampėdžių duobutės buvo židiniai. Tos, kuriose rasta tik vieno medžio anglių, galėjusios būti išdegusios stulpavietės. Netiesose taip pat nedideli židiniai ir stulpavietės buvo išsidėstę grupelėmis, tačiau nepavyko susekti jų sistemos. Vis dėlto matyti, kad turėję būti kažkokie lengvi stulpinės konstrukcijos pastatėliai.

Nedidelės judrios šeimyninės bendruomenės negalėjo palikti ryškesnių pastatų pėdsakų, jeigu tie pastatai nesudegė. Visose Vidurio ir Šiaurės Europos mezolito stovyklose terandame labai menkų pastatų liekanų. Tą vaizdą gali papildyti kai kurios Maglemosės kultūros Danijos stovyklos (51, p. 69, 72, 85) su keturkampių pastatų liekanomis. Sienos buvo sustatytos iš statmenų šulų, o tarpai kažkuo užpildyti. Asla išklota medžių žievėmis ir tošimis. Rasta šakų ir paparčių — gal tai guolių liekanos. Panašių pastatų žymių aptikta ir kitur (76, p. 9 ir kt.). Šitokių pakrančių trobelių grindys daug kartų būdavo iš naujo dengiamos žievėmis ir tošimis, tad manoma, kad į trobeles grįždavo tik tam tikrais sezonais (žvejoti) ir kaskart iš naujo patvarkydavo jas. Kai kada sienų kartelės būdavo įleidžiamos į griovelius (294, p. 36). Labai sausose vietose trobelių asla kartais truputį įgilinama. Trobelės statytos ovalios arba keturkampės (144, p. 13—15; 424, p. 413, 414).

SOCIALINĖ ORGANIZACIJA IR DVASINIS GYVENIMAS

Socialinė organizacija ryškėja iš stovyklų išsidėstymo ir įrengimo. Mažų stovyklų vienoje palapinėje ar trobelėje galėjo gyventi viena šeima. Taigi pagrindinė visuomenės ląstelė buvo nedidelė šeima. Visai mažos šeimos į tą pačią vietą, atrodo, retai grįždavo. Greičiausiai vėl ateidavo tik jų grupės. Todėl didelėse stovyklose (pvz., Netiesų 1-oje) randame grupes židinių ir duobučių, tačiau sunku pasekti jų tvarką. Galbūt mažosios stovyklos ir tos, į kurias negrįžtama, priklausė sausros laikotarpiui, kada buvo galima keliauti kur patinka. O drėgnu transgresijos laikotarpiu, kai pakrantės buvo apsemtos, žmonės labiau taikėsi ateiti į jau žinomas vietas. Vakarų ir Pietų Pabaltijo tyrinėtojai taip pat pabrėžė mezolitinį stovyklų mažumą: jose daugiausia galėjo gyventi 1—4 šeimos (51, p. 85, 86; 77, p. 30; 144, p. 13, 76). Tokios šeimos prireikus susiburdavo po keletą. Šitai gyvena ir dabartinės medžiotojų bei augalinio maisto rankiotųjų šeimos, ypač medžiojančios kaimenių nesilaikančius miško žvėris, o jei ir verčiasi žvejyba, tai tik atsitiktinai, ieškodamos papildomo maisto šaltinio.

Tačiau mezolito pabaigoje Pabaltijyje pastebime ir savitą reiškinį, atspindintį kažkokią socialinę realiją, kurios tuo tarpu dar negalime galutinai paaiškinti, — tai didelių kapinynų atsiradimas. Pvz., Zveiniekų (Zvejnieki) Latvijoje (435, p. 7—24) ar Elnių salos Onegos ežere, Leningrado srityje, kapinynai (476), kuriuose pradėta laidoti mezolite, buvo naudojami ypač vėlesniais laikais (neolite). Turint omenyje daug kartų įrodytą mažų šeimų judrumą, vargu ar galima būtų manyti, kaip siūlo kai kurie tyrinėtojai (220, p. 90), kad juose palaidoti jau sėslūs gyventojai. Greičiausiai tai tik vietos, kur susitikdavo įvairūs klajokliai. Iš to galėtume spėti, kad pavienės klajojančios šeimos sudarė tam tikrą bendruomeninę sąjungą, nors apie kai kurių archeologų spėjama (496, p. 49) gentinę organizaciją vargu ar jau gali būti kalba. Turėjo būti kitokių, mums nežinomų bendruomeninių organizacijų, o iš jų ne paskutinėje vietoje — ir religinės. Kaip tvarkėsi šeima, duomenų neturime. Remiantis etnografija, spėjama, kad buvusi matriarchalinė.

Kultūrinių sričių ribos — taip pat vienas iš socialinio gyvenimo atspindžių, kurių galutinai interpretuoti dar neturime pakankamai nei teorinės medžiagos, nei praktinės patirties. Tačiau, kaip jau kalbėta, mezolite ima nusistovėti kultūrinių sričių ribos. Tai labai ryšku Nemuno kultūros paplitimo srityje. Čia (pav. 43) per 4—5 tūkstančius metų (įskaitant ir neolitinę šios kultūros tąsą) toje pačioje teritorijoje negyveno jokios kitos kultūros gyventojų. Konkrečiai šitai galėtume paaiškinti taip: matyt, pavienės bendruomenių grupės turėjo pasidalijusios klajojimo teritorijas, ko anksčiau, paleolite, dar nepastebėjome — priešingai, tose pačiose teritorijose aptinkama įvairiausių kultūrinių grupių žmonių stovyklų. Mezolite, žinoma, dar negalima įsivaizduoti, kad bendravo tik vienai kultūrai ar jos variantui priklausantys žmonės. Bendrauta, be abejo, mažesnėmis grupėmis, kurių ryšiai buvo galbūt egzogaminiai, mainų ar religiniai.

Mezolito laikų dvasinis gyvenimas dar labai neaiškus. Remdamiesi tos pačios kultūrinės srities duomenimis, galime tik kai ką mėginti rekonstruoti. Lietuvoje tuo tarpu nieko nežinome apie mezolitinius kapus (rastos kaukolės, matyt, iš seniai suardytų kapų ar net atsitiktinės). Greičiausiai dauguma mirusiųjų buvo laidojama po vieną smėlyje prie stovyklos, ir jokių pėdsakų išlikti negalėjo. Labai maža kapų turime ir iš pietinės bei vakarinės Baltijos pakrantės. Mirusieji dažniausiai būdavo laidojami aukštiekninki, ištiesti. Keletas tokių kapų žinoma Danijoje (51, p. 114, 115, 127, 128). Taip pat laidota ir Zveiniekų (435, p. 7—24) bei Elnių salos kapinynuose (476).

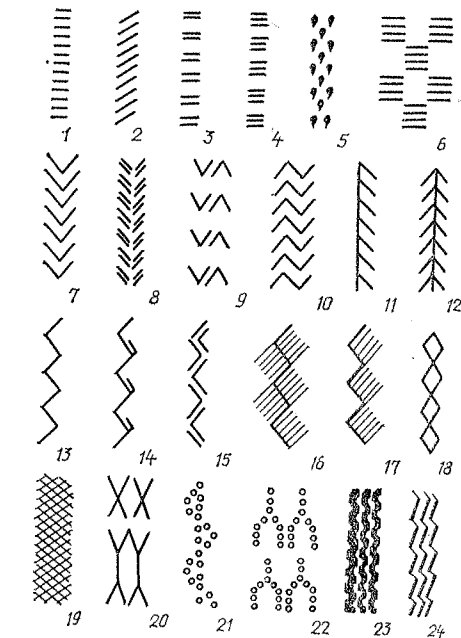
Ukrainos mezolitinuose kapinynuose mirusieji laidoti ir suriesti (tai dažniausiai ankstyvesni kapai), ir ištiesti (vėlyvesni kapai) (565, p. 202—215).

Tačiau turbūt neatsitiktinai įvairiose vietose — pvz., Lenkijoje, Janislavicų kape (69, p. 23—46), Švedijoje (51, p. 87), kai kuriose Vokietijos DR vietovėse (144, p. 16—19) — aptikta griaučių sėdimoje padėtyje su mezolitinėmis įkapėmis. Žinoma ir dalinių kapų (palaidota tik galva) (144, p. 18, 19). Visos šios laidojimo formos aptinkamos mezolito laikais ir Vakarų Europoje (313, p. 1122).

Manoma, jog mezolite įprasčiausia buvo laidoti mirusį ištiestą, aukštieklį. O sėdima (surišto?) padėtis rodanti, kad gal bijota jo, nors kaip tik šiuose kapuose daugiausia įkapių. Galbūt ir dalinė laidosena (sukapoto žmogaus?) taip pat reiškė baimę, kad jis negrįžtų (144, p. 19). Tačiau galėjo būti ir visai kitų, net priešingų priežasčių, apie kurias spręsti tuo tarpu neturime duomenų. Kapuose labai dažnai būna raudonosios ochros. Ja mirusysis turbūt buvo nudažomas. Kartais dėdama darbo įrankių bei papuošalų. Iš to matyti, jog tikėta gyvąjį lavoną.

Kaip minėta, tam tikrose vietose susitelkę kapai dar papildomai rodytų kažkokią tikiškinę organizaciją.

Antrasis šaltinis dvasi-
niam gyvenimui pažinti —
menas, kurio atspindžiai Lie-
tuvoje tuo tarpu labai skur-
dūs — vos viena kita įraiža
kaulo dirbinyje (pav. 44 : 6).
Tenka vaduotis kaimyninių
kraštų ir visos Pabaltijo kul-
tūrinės srities duomenimis.
Iki keramikos atsiradimo dar
nebuvo nuolat pasikartojan-
čių ornamentinių sistemų,
pritaikytų prie dirbinio for-
mos. Pastebime tik tam tikrų
mezolitui būdingų stilių.
Daugiausia meno palikimo

49 pav. Pabaltijo mezolitinė kaulo dirbinių ornamentikos motyvai (I. Lozė (248))

rasta Maglemosės kultūros stovyklose Danijoje. Menas buvo dve-
jopas. Tai pirmiausia geometriniai motyvai, sudaryti iš taškučių,
įraižų, smulkių kripučių, rombėlių, tinklelių, kurių dalis, manoma,
galėjo būti ir techninės kilmės (337, p. 215 ir kt.). Antroji grupė —
natūralistiniai žvėrių bei žmonių atvaizdai, įraižyti labai plon-
mis linijomis arba įgrežioti taškučiais — tai jau ne ornamentai
(51, p. 89). Įvairių ženklų, net ornamentinių motyvų pastebėta

mezolitinuose Estijos, Latvijos ir Kaliningrado srities dirbiniuose.
I. Lozė išskyrė apie 20 tokių motyvų (pav. 49) (248, p. 381—389)
ir, sutikdama su S. Ivanovu (494, p. 6—9), mano, kad jiems bu-
vusios panaudotos stilizuotos, dažniausiai zoomorfinės, figūros,
nors dabar jas atsekti labai sunku. R. Indrekas dalį jų laikė nu-
savybės ženklais (177, p. 342—356, 371, pav. 80 : 10; 84). Tačiau
pasitaikė ir aiškiai figūrinių motyvų: žvėrių bei žmonių atvaizdų,
kaip rastieji, pvz., Estijoje Pernu (177, p. 294, pav. 75 : 3), Lat-
vijoje Užavos upės (248, p. 331—382, pav. 2 : 1) ir Zvidzės gy-
venvietės mezolitiname sluoksnyje (252, pav. 4 : 1), Lenkijoje
Podjuchų (Podjuchy) vietovėje, Ščecino pavieta (424, pav. 90 : 7),
ir kt.

Yra pagrindo manyti, kad mezolite turėjusi būti sudėtinga me-
džioklės magija, kuriai talkininkavo menas, nes, kaip toliau ma-
tysime, neolite ją randame jau suklestėjusį (žr. p. 165). Papil-
domų duomenų apie medžioklės magiją teikia kai kurie Vokie-
tijos DR radiniai: iš elnių kaukolių padarytos Hochen Fychelno
kaukės bei žvėrių kojūgaliai su išmuštomis skylutėmis (342,
p. 128 ir kt.). Jie greičiausiai reiškė apeigą, kad mirusiajam ir
kiti sumedžioti žvėrys nepabėgtų (Pabaltijyje tokių pradurtų na-
relių rasta Kundoje ir vēlesnėse — neolitinėse — gyvenvietėse).

ANTROPOLOGIJOS KLAUSIMAI

Kultūriniai, antropologiniai ir etniniai klausimai retai kada su-
tampa, nes rasė ir kultūra yra skirtingi dalykai. Todėl, turėdami
taip mažą antropologinių duomenų, artėjame į hipotezių sferą.
Tačiau Lietuvoje prie Kirsnos upės yra rasta seniausia Rytų Pa-
baltijyje mezolitinė kaukolė kartu su epipaleolitiniais užbarzdinių
žeberklų. Tai aiškiai ilgagalvė (dolichokraninė), gana masyvi,
kiek nuolaidėjančia kakta ir iškiliais antakiniais lankais kauko-
lė, tačiau veidas siauras ir aukštas, ypač siaura nosis (439) (pav. 50).
Pagal šiuos požymius kaukolė buvo priskirta prie senojo Vidur-
žemio pajūrio tipo, kuris kildinamas iš Pietų, ir gretinama su
Vološo kapinyno kaukolėmis (484, p. 62—73)*. Kadangi ji labai
skiriasi nuo plačiaveidžių kromanjoniškųjų vėlyvojo paleolito
bei mezolito Vidurio Europos kaukolių, tai antropologai mano,
kad labai ankstyvame laikotarpyje į Pabaltijį galėję prasiskverbti
kažkokių Viduržemio pajūrio elementų (461, p. 146).

Kitos kaukolės — iš Kebelių, Šilutės raj., — išlikę tik skliau-
tas, žiedadulkių analizės duomenimis, datuotas jau atlantio lai-
kotarpiu — mezolito pabaiga (474, p. 30—40), tačiau iš jo taip
pat matyti, kad kaukolė buvusi ilgagalvio žmogaus.

* Nors R. Denisova (485, p. 34) labai nepatikliai žiūri į restauruotas ir rekon-
struotas šio kapinyno kaukoles ir mano, kad jų negalima gretinti.

50 pav. Kirsnos žmogaus veido rekonstrukcija (V. Urbanavičius)

bai maža, dažniausiai taip pat ilgagalvės ir panašesnės į nordiškasias neolitines negu į Vidurio bei Pietų Europos mezolitines ar vėlyvojo paleolito, tik viena buvusi artimesnė kromanjonietiškomis (7, p. 41—43; 51, p. 133—136). Vokietijos DR žinomi vos keli nelabai aiškūs mezolitiniai radiniai — vienas su kromanjonietiškais požymiais, kitas — vidutiniagalvis (mezokraninis) (144, p. 18).

Tačiau Zveiniekuose rasta 11 ir kito tipo mezolitinių žmonių kaukolių — ilgagalvių kiek platesnės smegeninės, tarp jų ir 2 tikri plačiagalviai (brachikraniniai). Šis tipas aptinkamas Rytų (nors labai maža palyginamosios medžiagos ir ji neaiški) ir Vidurio Europoje. Zveiniečių antrojo tipo žmonės artimi ir kai kuriems Onegos ežero Elnių salos kapinyne palaidotiems gyventojams. Taigi artimiausių paralelių, atrodo, reiktų ieškoti Rytuose ir manyti, kad į šiaurines Pabaltijo sritis jau mezolite galėjo patekti gyventojų ir iš Rytų*.

* Tačiau tai dar neduoda pakankamai pagrindo skirti jas laponidiniam tipui, kaip bandė kai kurie lenkų antropologai ir archeologai (424, p. 397, 419), juoba kad archeologiškai tai niekaip neįrodoma. Priešingai — Vidurio Europoje tai galėjęs būti paleolito palikimas (321, p. 21—24), neturėjęs nieko bendra su minėta Šiaurės rytų įtaka.

Pastaruoju metu nemaža papildomos medžiagos davė Latvijoje Zveiniečių kapinyno prie Burtnieku ežero 21 mezolitinės kaukolės tyrinėjimai (485, p. 26—43). Nustatyti 2 antropologiniai tipai: ryškūs ilgagalviai (dolichokraniniai), aukštaveidžiai, atsikišusia nosimi žmonės ir kiek platesnės smegeninės (dolichomezokraniniai), žemo, mažai profiliuoto veido ir nelabai atsikišusia nosimi. Kirsnos ir Zveiniečių ryškūs ilgagalviai labai giminiški. Toks tipas mezolite buvo plačiai paplitęs į pietvakarius ir pietryčius nuo Pabaltijo: Padneprėje, Lenkijoje, Vidurio Europos šiaurėje ir šiaurės vakarų Prancūzijoje, taigi visose Šiaurės ir Vidurio Europos šiaurės srityse — nuo Bretanės iki Dnepro ir Suomijų įlankos (485, p. 33, 34). Skandinavijos mezolitinės kaukolės, kurių irgi la-

Tuo tarpu galime pasakyti, kad mezolito laikų Lietuvos gyventojai galėjo būti ilgagalviai siauraveidžiai. Vis dėlto nenustebsime, jei, ypač šiaurės rytų Lietuvoje, rastume ir vidutinio pločio smegeninės kaukolę su ne taip labai atsikišusia nosimi. Tačiau, norint atsakyti, iš kur tie ilgagalviai (taip pat galimi ir kitokie) buvo atklydę, prireiks dar daug antropologinės bei archeologinės medžiagos.

Atrodo, visame Rytų Pabaltijyje bent jau iki mezolito vidurio buvo paplitę ilgagalviai europidiniai tipai (7, p. 43), o jau nuo antrosios jo pusės prasidėjo rasinių tipų maišymasis, pirmiausia Pabaltijo šiaurės rytuose.

Šis antropologinis klausimas vis dėlto tai dar ne etninis. Iki gentinės organizacijos kalbėti apie etnines problemas per anksti.

ANKSTYVASIS IR VIDURINIS NEOLITAS

(IV*—III tūkstantmetis pr. m. e.)

ĮVADAS

Apibrėžimas. Neolitas yra žmonijos kultūros raidos tarpsnis, kuris prasidėjo, atsiradus keramikai, akmens gludinimui, pjovimui, grėžimui, ir baigėsi, vietoje pradėjus gaminti žalvario dirbinius. Tai senas, tradicinis, tačiau nepakeičiamas apibrėžimas, ypač tinkamas visai TSRS miškų zonai. Kitados mėginta neolitą apibrėžti remiantis ne šitais požymiais, o laikotarpį skirti pagal socialinius bei ekonominius pakitimus (gamybinio ūkio pradžią), tačiau teko grįžti prie senojo apibrėžimo. Niekas neabejoja, kad dalis naujų išradimų, techninių priemonių, dirbinių tipų atsirado kaip tik dėl pakitusių ūkinių, o kartu ir socialinių sąlygų, todėl neolito paminklus vadiname nebe stovyklomis, o gyvenvietėmis. Tačiau apie jas sprendžiame tik iš randamų materialinės kultūros dalykų visumos, todėl archeologinė periodizacija turėtų remtis pirmiausia tuo, kas matoma kiekvienam archeologui ir kiekviename paminkle, t. y. kultūros objektais, nes duomenų apie ūkį rasime toli gražu ne visur**. Archeologinės periodizacijos negalima pakeisti pirmąkart bendruomenės istorijos periodizacija, grindžiama kitais principais.

* Tuo tarpu neįmanoma nustatyti, kuriame IV tūkstantmečio pr. m. e. amžiuje baigėsi mezolitas ir prasidėjo neolitas, juo labiau kad šalimais dar ilgai turėjusios gyvuoti abiejų tipų kultūros.

** Ne kartą pastebėta, jog kultūros, kurios jau pažinojo keramiką, buvo netiesiogiai skiriamos mezolitui vien dėl to, kad jose neaptikta gamybinio ūkio požymių, pvz., Ertebiolės kultūra. Patobulinus tyrinėjimo metodus, paaiškėjo, jog tai buvusi vis dėlto žemdirbių kultūra (407).